

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

НАИМ КАРИМОВ

УСМОН НОСИРНИНГ
СЎНГГИ КҮНЛАРИ

*Ҳаётий лавҳалари
Ҳужжатлар
Ривоятлар*

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ 1994

Тахрир хайъати:

О. Шарафиддинов (раис), *Б. Алимов* (масъул котиб), *Н. Каримов*, *Ш. Ризаев*, *Тоҳир Малик*, *Б. Қосимов*, *Ш. Эргашева* (таҳририят аъзолари).

Каримов, Наим.

К 25

Усмон Носирнинг сўнгги кунлари: Ҳаётий лавҳалар, хужжатлар, ривоятлар.— Т.: Шарқ, 1994. 256 б.— (Истиклол фидойилари).

ББК 83. 3Ўз7

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти, 1994.

*Муҳтарам ота-онам Раҳбарой Расулева
ва Фотиҳ Каримовнинг ёрқин
хотираларига бағишлайман.*

Муаллиф.

Абадий музликлар ўлкасидаги лагерларда азоб ва уқубат чекавериб, тоқати тоқ бўлган Усмон Носирга ёрдўстлари: «Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ келади. Бардам бўлинг! Худо хоҳласа, эртами-кечми озодликка чиқамиз!» деб таскин берар эканлар.

1937 йилнинг 13 июлида ҳибсга олинганидан то сўнги нафасига қадар Усмон Носир ойнинг ёруғ кунларини кўрмади. Ойнинг қоронғи ўн беш куни эса унинг учун етти йилдан ортиқ давом этди.

Сталинча қирғин йилларида минглаб-миллионлаб бегуноҳ кишилар ўлим лагерларида инсон зоти чидаши мумкин бўлмаган азобларга дучор бўлдилар. Лекин улар орасида, назаримда, Усмон Носирчалик дўзах қийноқларини бошидан кечирган жабрдийда киши кам топилса керак.

Одатда эл-юрт жабрдийда кишиларни авлиёлар деб атаб, уларни тавоф этиб келади. Агар ана шу ақидага риоя этсак, узок йиллар давом этган қора қирғиннинг Мунаввар қори, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир сингари ҳисобсиз қурбонларини авлиёлар сирасига киритиш мумкин бўларди. Улар большевизмнинг ўз юртларига эзгулик олиб келмаслигини, аксинча, XX асрнинг изчил мустамлакачилари бўлиб қолишларини қаромат қилган ва улуғ аждодларимиздан бизга мерос бўлиб қолган шу табаррук тупрокнинг — ўзбек диёрининг мустақил бўлишини орзу қилган эдилар. Шу маънода улар ўзбек халқининг зийрак кўзлари эди.

Бу бегуноҳ кишилар орасида энг ёши Усмон Носир эди.

У, эхтимол, ана шу ёшлиги, ноёб истеъдодига ортиқ даражада ишонгани оркасида большевизм ташлаган қармоққа осон илингандир. Аммо нима бўлмасин, у тарихда ўзбек элининг армони бўлиб қолади.

Камина 1993 йилда чоп этилган «Усмон Носир» китобимда шоирнинг Тошкентга кўчиб келгунига қадар бўлган ҳаёт йўлини қузатган эдим.

Кўлингиздаги китоб Усмон Носирнинг кейинги ҳаётидан нақл қилади.

Шоир ҳаётининг бу фожиали даврини тасвирлаш осон юмушлардан эмас. Ҳужжатлар чалалиги, тўла эмаслиги билан каминадаги эзгу ниятнинг рўёбга чиқишига монелик қилган бўлса, аксар хотиралар тарих ҳақиқатига зидлиги билан янги-янги мураккабликларни келтириб чиқарди. Агар ана шу икки сабаб туфайли Усмон Носир ҳаёти тасвирида «ок доғ»лар қолган ё ноаникликларга йўл қўйилган бўлса, камина сиз, ҳурматли китобхонлардан минг бор узр сўрайман.

Ҳар бир инсон ҳаёти авлодлар учун сабоқдир. Усмон Носир ҳаёти ҳам шу маънода истисно эмас.

Ҳар бир жамият ҳам инсониятнинг кейинги тараққиёт давлари учун сабоқдир. Шўро жамияти ҳам шу маънода ҳамиша инсониятнинг келажак тарихи учун улуғ сабоқ бўлиб қолади.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ХОРАЗМ САФАРИ

1935 йилнинг эрта кўкламида Усмон Носир исмли сайёҳ бир жомадон юки билан Самарқанддан Тошкентга кўчиб келди.

Шоир шундан бир йил муқаддам Тошкентга келганида, Тарас Шевченко кўчасидаги 2-уйда жойлашган меҳмонхонада тунаб, бир неча ёр-дўстлар орттирган эди. Бу сафар ҳам у тўғри шу меҳмонхонага келиб тушди. Меҳмонхона шаҳар вокзалига ҳам яқин, Усмон Носирнинг икки-уч йил ичида тошкентлик бўлиб олган биродарларининг уйи-ю, кизгин адабий кеча ва суҳбатлар бўлиб ўтадиган манзиллардан ҳам олис эмас эди. Меҳмонхонанинг шундоққина ёнида Ўрта Осиё давлат дорилфунуни кимё факультетининг машҳур биноси — 30 йиллардаги аксар адабий учрашувлар манзилгоҳи савлат тўкиб турарди. Усмон Носир кўпинча шу меҳмонхонада, гоҳо-гоҳо таниш-билишларининг уйларида яшаб, адабий ҳаётда кизгин иштирок эта бошлади.

Ўша кезлари Тошкентга Бутуниттифок Шўро ёзувчилари уюшмасидан турли-туман кўрсатмалар, тавсиялар, ижодий гуруҳлар тез-тез келиб турган. Абулқосим Лоҳутийнинг 1935 йил апрелида Тошкентга келиши эса Октябрь инқилобининг яқинлашиб келаётган йигирма йиллиги билан боғлиқ бўлди. Лоҳутий, Москванинг топшириғига биноан, «шонли юбилей»га муносиб тайёргарлик кўриш, шўролар мамлакатининг йигирма йил ичида эришган ютуқларини кўз-кўз қилиш, айниқса олис вилоятларга чиқиб, ижодий учрашувлар ўтказиш, саноат ва қишлоқ хўжалигида рўй берган «оламшумул» ўзгаришлар ҳақида асарлар ёзиш ситгари вазифаларни ўзбек ёзувчиларининг олдига қўйди.

Усмон Носир Тошкентга кўчиб келган кунларда Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси ана шу вазифадан келиб чиқиб, жумҳурият вилоятларига юбориш учун ижодий гу-

рухлар тузмокда эди. «Инқилоб куёши» номли Хоразм округ рўзномасининг 1935 йил апрель сонларининг бирида қуйидаги эълон берилди:

БИЛДИРИШ

14 апрель, театрдан кейин «Ойша» пьесасига диспут ўтказилади.

Шунинг учун тобанда номлари кўрсатилмиш ўртокларнинг иштирок қилишлари зарур.

А. Мажидий, Ҳасан Пўлат, Усмон Носирий (*Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи бригадаси*), Ҳодиев (*округ парткомдан*), Маваев, Равшаной (*окр. маорифдан*), Раҳимов, М. Мўминов, Умар Қ. Р. Ражабов, Қ, Полвонов, Қомилжон Девоний, Сафо Мўғанний, Салима Ҳожиева, Мирза Аҳмедов (*ёзувчилар*). Театрдан Зухур Қобилий, Тамарахоним, Пўлатжон Раҳимов, Девонов, Сапоев М., Сафоев А., Мирзаев, Орипов, Оразгул, Ҳожар, Нусратхон, Ойбиби, Ражаб-биби, Бибижон, Шерозий, Ҳожихон, Худок ота, Исҳоқов, Салаев, Қодиров, Шер Маҳмудов, Сароймонов ўртоқлар.

Контромаркаси бўлмаган ўртоқларга томошани кўриш учун пулсиз ўрун берилажак.

Хор. окр. Совет ёзувчилар союзи».

Рўзноманинг ўша сонидан бу «Билдириш» билан ёнма-ён яна бир эълон берилган:

«Бу кун 14 апрель Бу кун
 Шаҳар театрусида
Икромов номидаги Хоразм округ мусикий
 драм театруси томонидан

М. Абдулла асари

ОЙША

қўйилади.

Еш болалик хотинлар ва ёш болалар қўйилмайди.

Ўйин соат 8 яримда бошланади.

3-сигналдан сўнг залга киши киритилмайди».

Бу ҳар икки эълондан маълум бўлишича, Абдулҳамид Мажидий, Ҳасан Пўлат ва Усмон Носирдан иборат Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг ижодий бригадаси Хоразм-

га тахминан 11-12 апрель кунлари борган. Бу даврда жумхурият раҳбарлари томонидан Хоразм округига юборилган Тамарахоним, Зухур Қобилов, Охунжон кизик ва Пўлатжон Раҳимовдан иборат санъаткорлар гуруҳи Акмал Икромов номидаги округ мусикий драма театрини оёққа турғизиш ва меҳнаткашлар ўртасида театр санъатига қизиқишни кучайтириш борасида қизғин ишлар олиб бормокда эдилар. «Инкилоб қуёши» рўзномасининг муҳаррири М. Абдуллаев «Ойша» номли дoston ёзган ва 14 апрель куни шу асар асосида таёйрланган спектаклни кўриб, муҳокама этиш ва театрга амалий ёрдам кўрсатиш режалаштирилган эди.

Тошкентлик бошқа қаламкашлар қатори, Усмон Носир ҳам 14 апрель куни «Ойша» спектаклини томоша қилиб, сўнг спектакль бўйича бўлиб ўтган мунозарада иштирок этди.

Тошкентлик меҳмонлар бир ҳафта — ўн кун давомида Хоразм театри, округ маданий муассасалари билан танишиб, «Инкилоб қуёши» рўзномаси бошқармасида ва бошқа жойларда ижодий учрашувлар ўтказдилар. 19 апрель куни улар Хивага — Ўрта Осиёнинг очик музейларидан бирига йўл олдилар.

20 апрель куни Хива шаҳар клуби биносида хоразмлик ёш истедодли шоирлардан бири Саид Назар ижоди муҳокама этилди. Кейинчалик Самарқанд Давлат дорилфунунида таҳсил кўриб, ўша ерда ҳаёт лангарини ташлаган ва Самарқанд адабий муҳитининг вакили сифатида танилган Саид Назар асли хоразмлик бўлиб, 30-йилларнинг бошларида шеърятга эндигина тетапоё одимлар билан кириб келаётган эди. Ҳасан Пўлат ёш шоирнинг ижоди тўғрисида маъруза қилиб, унинг шеърларидаги ютуқ ва нуқсонларни батафсил таҳлил этгач, кечанинг иккинчи қисми — шеърхонлик бошланди. Абдулҳамид Мажидий, Усмон Носир ва Ҳасан Пўлат янги асарларини ўқиб бердилар. Шундан сўнг Хоразм шоирларидан М. Абдуллаев, Лочинхон, Саид Назар ва бошқалар шеърхонлик окшомини давом эттирдилар. Кеча охирида 100 дан зиёд томошабинларга тошкентлик санъаткорлар ва округ театри артистлари иштирокида катта концерт қўйиб берилди.

Томошабинларда унутилмас таассурот қолдирган бу кечадан кейин ижодий гуруҳ санъаткорлар билан биргаликда Хива шаҳри атрофидаги колхозларда меҳмон бўлиб, шеърят кечаларини ўтказдилар. Ана шундай кечалардан бири «Қизил аскар» колхозида бўлиб ўтди.

1
Гулзор-чаман, яхши киз, юр,
Элтай етаклаб;
Бинафшалар териб берай
Сенга этаклаб.

Чакангга так, тўлиб турсин
Бугдой юзларинг...
Эшит, эркам, қора экан
Жуфай¹ кўзларинг...

Бу кун Усмон Носир китобларида бир оз таҳрир билан эълон қилинаётган бу шеър 1935 йил апрелида Хива шаҳрига карашли «Қизил аскар» колхозида бўлиб ўтган учрашувдан кейин ёзилган ва у «Хоразм қизига» деб номланган.

Камина бу шеърни ўқир эканман, шундай манзара хаёлимдан ўтади.

...Колхоз идораси олдидаги шинамгина гулзор. Теварак-атроф кишлок аҳли билан тўла. Тамарахонимнинг хоразмча ўйин ва лапарларидан шавк олиш, Усмон Носир, Ҳасан Пўлат сингари номлари эл-юртга ёйила бошлаган шоирларни кўриш учун етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган кишилар меҳмонларга илҳак. Шу пайт узокдан болаларнинг қий-чуви эшитилиб, меҳмонлар тушган аравалар муюлишдан идора томон бурилади. Ўша йилларда Хоразмда расм бўлган таомилга кўра, қизларнинг бири меҳмонларга бир коса сув тутган, бошқаси эса бир коса тут... Кўришиш... Сўрашиш... Танишиш... Бир пиёла чой дегандек гаплар... Сўнг очик ҳавода, бир томони гулзор, иккинчи томони бокка уланган майдонда шеър, кўшиқ ва ракс оқшоми. Навбат Усмон Носирга келганда, унинг бекиёс маҳорат ва эҳтирос билан ўқиган шеърлари, «Нахшон»нинг айрим лавҳалари томошабинларга беҳад қувонч ва завқ бағишлайди. Кейин Тамарахоним лапар айтиб, колхозчи йигит ва қизларни ўйинга таклиф этар экан, «бугдой юзли» бир қиз шоирни даврага тортади.

¹ *Жуфай* — жуфт бўлган.

Эшит, эркам, ўртоғимсан,
Кўнглимни очай;
Қоним шеър бўлиб оксин-да,
Мен қайта ичай.

Истайманки, оқар қоним
Тамом бўлмасин.
Истайманки, севар ёрим
Ташлаб кетмасин...

У сен, кўзим, юр боғларга
Элтай этаклаб;
Бинафшалар териб берай
Сенга этаклаб.

«Бу шоир, — деб, — бу «енгил», — деб
Асти қарама.
Ўпган ўпичларим ҳаққи,
Инонтираман...

Бу шеър ана ўша Хоразм қизига бағишланган.

Ижодий гуруҳнинг Хоразмга сафаридан мақсад нафақат долзарб кунларда колхоз аҳлига завқ ва илҳом бериш, ғайратига-ғайрат қўшиш, балки айни пайтда Хоразм ёзувчилари ва уларнинг ижодий ташкилотларига ёрдам кўрсатиш, округ адабий-маданий ҳаётини жонлантириш ҳам эди. 25 апрель окшомида Урганчда, «Инқилоб қуёши» рўзномасининг бошқармасида бўлиб ўтган кеча худди шу мақсадни кўзда тутди. Кечада махсус маъруза билан катнашган Ҳасан Пўлат рўзноманинг адабий саҳифалари асосида М. Мадамин, С. Назар, М. Абдуллаев, Онабиби каби хоразмлик шоирлар ижоди билан танишиб, улар олиб борган бадий изланишларни атрофлича таҳлил қилиб берди. Сўнг маъруза юзасидан мунозара бўлди.

Рўзноманинг мазкур адабий кеча ҳақидаги хабарида бу ҳақда қуйидаги маълумот берилган:

«Музокарада сўзга чиккан ўртоқлардан айниқса ўр. Усмон Носир томонидан Хоразмда адабий ҳаракатчилигининг ўсиб бораётгани ва ёш ёзувчиларни(нг) адабий со-

ҳада ишловларини таъминлашда Хоразм округ Совет ёзувчилар союзининг бажариб келаётган ишларини кўрсатди. Бармоқ билан санарлик эски шоирларни ҳам союз теваригига тортган ҳолда уларни Маркс, Ленин, Сталин назариялари билан қуроллантириш бобида яна жонли ҳаракат қилинмаганини тавсия этди.

Булардан ташқари, эски классик адабиётлардан фойдаланиш, ёзувчилар учун бир даража ижодий шароитлар туғдириш (ижодий отпускалар берилиши) каби масалалар устида тўхталди.

Шулар билан бир каторда бригада аъзоларидан Ҳасан Пўлат, Усмон Носир ва Хоразм ёш шоирларидан М. Абдуллаев ўз шеърларидан парчалаб ўқиб бердилар».

Бу ахборотдан маълум бўлишича, Усмон Носир ҳам, ижодий гуруҳнинг бошқа аъзолари ҳам гарчанд 30-йиллар мафқураси талабларидан келиб чиққан бўлсалар-да, ҳар ҳолда Хоразмдаги бой адабий анъаналарга эга ҳаракатга янги тўлқин беришга интилганлар ва амалий ёрдам кўрсатганлар. Бояги хабарнинг сўнгги сатрлари шундан далолат беради: «Хоразмда совет ёзувчилари ишининг кенг тараққиётга юз тутиши учун, — деб ёзади хабар муаллифи Ота Абдулла, — Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзи томонидан юборилган бригадаларнинг берган ёрдамларини самимият билан қаршилаб, бундай жонли раҳбарликнинг бундан кейин ҳам мунтазам равишда давом эттириб туришини Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзидан сўраб қоламиз».

Ўша куни бошқармада бўлиб ўтган адабий кечада Усмон Носир «Хоразм кизига» шеърини ўқиб берди ва бу шеър рўзноманинг 27 апрель сонидида А. Мажидий, Ҳ. Пўлатнинг Хоразмда ёзган янги шеърлари билан бирга эълон қилинди.

Усмон Носир ва унинг қаламкаш биродарлари Хоразмга борган кезлари жумҳуриятнинг бу шимолий воҳасида турли-туман тадбирларни ўтказиш режалаштирилган эди.

Ана шундай тадбирлардан бири Максим Горький номидаги ташвикот-аэроплан эскадрильясининг Хоразмга келиши эди. 20 апрель куни Урганч тайёрагоҳига келиб кўнган бу эскадрилья аъзолари орасида «Қизил Ўзбекистон» ва «Правда Востока» рўзномаларининг ходимлари ҳам бор бўлиб, улар экин экин кампаниясини кузатиш ва матбуотда ёритиш мақсадида келган эдилар. Бундан ташқари, ўша кунларда округ партия ташкилотининг рўзномаси — «Инкилоб қуёши»нинг ташкил этилганига 15 йил тўлишини ҳам тантанали нишонлаш кўзда тутилган ва бу маросимда иштирок этиш учун Тошкентдан Ўзбекистон Компартияси Маданий-оқартув ишлари бўлими мудири Қурбон Берегин бошчилигидаги матбуот ходимлари келган эдилар. Лекин Хоразм воҳасида ўтаётган бошқа барча тадбирлар ижодий гуруҳ ўтказган адабий кечалар олдида хира тортмай қолмади.

«Инкилоб қуёши»нинг 1 май сонининг энг кўзга кўринган жойида катта ҳарфлар билан бундай эълон берилган:

«3 Май Округ театр биносида 3 Май

Хоразм округ Совет ёзувчилар союзи ва округ театру томонидан Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи бригадасининг иштироки билан о м м а в и й

АДАБИЁТ ВА КОНЦЕРТ КЕЧАСИ ўтказиладир.

Ёзувчилар, адабиёт муаллимлари, адабий тўғарак аъзолари, санъат ходимлари ва бутун қизиқувчиларнинг келишлари сўраладир.

*Окр. СЭС
Окр. театр».*

Афсуски, бу «адабиёт ва концерт кечаси»нинг қандай ўтганлиги ҳақида рўзномада бирор хабар берилмаган. Лекин мазкур эълон сўзлари таратиб турган тантанали руҳ-

дан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, кеча кўнгилдагидек ўтган.

Рўзноманинг май сонларидан бирида Усмон Носирнинг «Яна бир катта вазифа» деб номланган кичик бир мақоласи босилган. Бу мақола мазмунидан келиб чиқиб, уни ўша кечада шоир томонидан қилинган маърузанинг кичик бир қисми ва ҳатто тезислари, деб ўйлаш мумкин. Усмон Носир, бу мақолага қараганда, ўз маърузасини Лоҳутий белгилаган вазифалардан келиб чиққан ҳолда қурган ва Хоразм ёзувчилари эътиборини Октябрнинг 20 йиллигига тайёрланиш масаласига қаратган.

Усмон Носир маърузасининг бу асосий тезислари билан танишар эканмиз, унинг Октябр ғояларига астойдил ишонгани, Октябр байроғи остида кечаётган даврни бутун қалби билан қабул қилгани ва олқишлаганини кўра-миз. Орадан атиги икки йил ўтгач, шарафлагани Октябрнинг 20 йиллиги нишонланган кунларда у ИИХК (НКВД) ертўласида «халқ душмани» сифатида азоб чекиши мумкинлигини тасаввур ҳам этмаган, албатта.

Икки кундан сўнг, 5 май — Матбуот куни муносабати билан Урганчда катта йиғилиш бўлиб ўтди. Қурбон Берёгин «Ғалабалар 15 йиллиги» деган мавзуда маъруза қилиб, «Инқилоб қуёши» рўзномаси босиб ўтган йўлни марок билан тасвирлаб берди. Тахмин қилиш мумкинки, ана шу тантанали кечада сўзга чиққан, табриклаган, шеър ўқиган меҳмонлар орасида Усмон Носир ҳам бўлган. у рўзнома бошқармаси, ходимлари ва муштарийлари шаънига табрик сўзларини айтганидан сўнг ўзининг Хоразм ҳаётидан олинган янги дostonидан лавҳалар ўқиб берган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Янги топилган маълумотлар бўйича, шоир Хоразм воҳасида бўлиб ўтган учрашувлар, пахта майдонларида «бахтли эрта» йўлида ширин уйқусини бузиб, тонг саҳардан меҳнат қилган, лекин ҳозирча эвазига ҳеч нарсага эришмаган қиз ва йигитлар, чол ва кампирлар билан учрашув-

лар таъсирида янги бир дoston ёзмокчи бўлган. «Ойимжон» деб аталган ва «Ўзбекистон 10 йиллигига аталиб, Хоразм ҳаётидан ёзилаётган» бу дoston қуйидаги «Қириш» билан бошланиши мўлжалланган эди:

Хой, Ойимжон, сенга ошнами
Менинг қалбимдан окқани шеър?
Шодлигингдай юксакдир номи,
Уни жами жигар «Қани?» дер.

Кел, Ойимжон, сендан аямай,
Томчи-томчи тўкиб берайин.
Бахти кулган, ғунча чок этган
Гулзорингда булбул бўлайин...

Агар ёдингизда бўлса, «Хоразм кизига» шеърида «Қоним шеър бўлиб оксин, Мен қайта ичай», деган ташбеҳ бор эди. Бу дoston муқаддимасининг қарийб муштарак мисралар билан бошланиши ҳар иккала асар ўртасида, чунончи, қахрамонлар ўртасида маълум яқинлик борлигидан шаҳодат беради. Ҳатто Усмон Носир ўша исмсиз «Хоразм кизи»ни бу дostonда Ойимжон номи билан тасвир этмокчи ва унинг тугалланган образини яратмокчи бўлган, деб ўйлаш учун асос бор.

Аммо шоир дostonда «Хоразм кизи» образини бахт денгизида чўмилган инсон сифатида тасвир этишдан қочган. Дostonнинг 1935 йил майида ёзилган ва «Инқилоб куёши»да нашр этилган биринчи бўлимида Ойимжон образи мураккаб тақдирли ўзбек қизларидан бири сифатида қад кўтаради. Шоир унинг онаси билан бой қўлида машаққатли кунларни кечирганини тасвирлаб, бундай ёзади:

У офтобу туннинг асири,
У бир ою кунга тутилган.
Қор қўйнида бир баҳор гули,
Бир раъно-ю ранги тўкилган...

Нега сарғаймасин юзлари,
Ранг қўшмаса боғдаги гуллар?

Хаста қорайдилар кўзлари,
Нур бермайди бахил юлдузлар?

Ўз умридан ўзи норози,
Даққи-дасти роҳларнинг банди.
Қиш-у кузи, баҳори, ёзи
Бу кўрғонда етим, асранди.

Кўз олдида сарғимтир из бор,
Қорачиғи тўлган ва нурсиз.
Қарашлари хаста, кўнгилсиз,
Еш бошида бойнинг зўри бор!..

Қўринадики, шоир Ойимжон сиймосида яқин-яқинларгача чўриликда умр ўтказган, Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» хикоясида тасвир этилганидек, ҳақоратланиб, инсоний фазилатлари топталиб келган ўзбек қизининг умумлашма образини яратмоқчи бўлган. Ўз-ўзидан аён бўладики, бундай муқаддима билан бошланган достоннинг кейинги бобларида шоир Ойимжоннинг шўролар даврида, жамоа тузуми шароитида мунаввар ҳаётга эришганини тасвир этмоқчи бўлган. Аммо достон воқеаларининг бундай оқими 30-йиллардаги кишлоқ аҳли ҳаётининг асл ҳақиқатига монанд эмаслигини кўрганиданми ё бошқа бирор сабабданми, Усмон Носир Тошкентга кайтгач, «Ойимжон»ни тугатишга шошилмади. «Ҳали ишланажак» асарнинг «I наброскалари»ни ҳам ташлаб қўйди. У Хоразм сафаридан олган таассуротлари ва Ойимжон ҳақидаги тасаввурлари бир достон учун етарли эмаслигини тушунди.

Аммо орадан бир йил ўтгач, у «Меҳрим» тўплами учун «Қизлар» деган шеърлар туркумини тайёрлар экан, унга «Ойимжон»нинг айрим лавҳаларини киритди.

Хуллас, шоир Хоразмда ижодий сафарда бўлган чоғида экиш фаслининг масъул дамлари билан кизиқиб, бир неча колхозларда бўлди, публицистик шеърлар ва мақола-лар ёзди. У ўзининг бошқа бирор сафаридан шу қадар кўп

ижодий иш билан шуғулланган, учрашувлар ўтказган, қайноқ ижодий муҳитда яшаган эмас. Лекин, нима учундир, Усмон Носирнинг 1935 йил баҳоридаги Хоразмга қилган сафари ханузга қадар эътибордан четда қолиб, ёзган асарлари эса унут бўлиб келди.

БАҒИШЛОВ

Усмон Носир 1934, айниқса 1935 йилдан бошлаб фақат кизлар даврасида эмас, айти пайтда қаламкаш дўстлари ва устозлари даврасида ҳам шоир сифатида эътибор қозонди.

Шоир билан Самарқандда бир даврда таҳсил кўрган, ўша ерда кадрдонлашган, сўнг Тошкентда яқин ва дўстона алоқада бўлган ижодкорлардан бири Эргаш Неъматуллаев эди. Қозоғистон ССРнинг Туркистон шаҳрига кираверишда жойлашган Иқон қишлоғида туғилган ва Миртемирга ҳамқишлоқ бўлган Эргаш гарчанд Усмон Носирдан тўрт ёш катта бўлса-да, уларнинг ҳар иккаласи бир адабий даврага, бир адабий мактабга мансуб эдилар. Бу даврага Усмон Носир ва Эргашдан ташқари, Амин Умарий, Мадамин Даврон, Иброҳим Назирий, Темур Фаттоҳ, Қосимжон Ҳошим, Муҳсин Ҳамидов, Фулом Шоди сингари талайгина шоирлар файз бериб турар эдилар. Давра қарийб бутун қатнашчилари билан Тошкентга кўчгач, яна ҳам кенгайиб, ёш «адабий» палапонларни ҳам ўз қаноти остига олди.

Аммо мавзудан четга чиқмаслик учун яна Эргаш шахсига қайтайлик.

Эргаш кўконлик дўстига нисбатан ижодини хийла эрта бошлаган. Унинг «Йиллар» (1930) деб аталган илк тўпламидан кейин деярлик ҳар йили шеърый китоблари нашр этилиб турган. Аммо у Усмон Носирга нисбатан катта ва ҳатто ижод бобида тажрибали бўлишига қарамай, ёш дўстининг истеъдодига тан берувчи кишилардан эди. унинг

1935 йили Усмон Носир билан Тошкентда учраша бошлаган кезларида ёзган «Ватандош» шеъри бунинг ёрқин мисолидир.

Бу бағишлов шеърни тилга олишдан аввал 30-йиллар ўзбек шеъриятига бир қадар назар ташлаш жойиз бўлади.

1917 йилдан эътиборан янги ўзбек шеъриятининг байроқдор сиймолари бўлган. 30-йилларга қадар ўзбек шеърияти Чўлпон юлдузи остида камол топди. Бу давр шеъриятида ҳам қанчалик ранг-баранг шоирлар бўлганига қарамай, Чўлпон камонидан таралган ҳазин куй тингловчи қалбига, шеърхон қалбига кўпроқ маъқул бўлди. Адабиётга раҳбарлик қилишни лозим деб билган, аммо адабиётга мутлақо алоқасиз бўлган кучлар Чўлпон камонини синдиришга уриндилар ва бунга эришдилар. Адабиёт майдонидан шу кучлар томонидан қувила бошлаган Чўлпон ўрнига янги шоирлар авлоди етишиб чиқди. Улар орасида «Туйғулар» ва «Кўнгил найлари» тўпламлари билан эл-юрт оғзига тушган Ойбек ҳам бор эди.

Чўлпон овози бир оз сусайиб, Ойбек овози дўриллай бошлагач, бояги кучлар энди бу навқирон шоирга қарши кураш очиб, уни «янги давр»нинг темир изларига олиб чиқишга уриндилар. Қарийб шу кезаларда ўзбек шеърияти уфқида яна бир янги юлдуз пайдо бўлди. Бу Усмон Носир эди! Эргаш «Ватандош» шеърида ана шу юлдузни улуглаб, уни Чўлпонга ҳам, Ойбекка ҳам қарши қўймоқчи бўлди. Унинг назарида ва тасаввурида, Усмон Носир ўзининг «Нахшон»и билан ўзбек шеъриятида янги даврни бошлаб берган хақиқий шоир эди.

Эргаш ана шу фикрни олға суриш учун бундай манзара яратади:

...Баҳор тонги. Қушлар гулистон бағрида қувнок наволар таратмоқда. Бу қушларга жўр бўлиб Гуландом ҳам сўлим қўшиқ қуйламоқда. Аммо шоир назарида...

«Най қуйлари»мас бу,
Бу янги чалинган,

Шу кунни деган бир —
Еш қалбдан олинган!

Бу кимники бўлди? —
Тинглар эдим ўйлаб.
Бордим мен у кизга
Гулзорини бўйлаб...

Шеърнинг лирик қаҳрамони Гуландом ҳузурига бориб, яна бир бор куйлашни сўрайди, бу куй ижодкорининг ким эканлигини билмоқчи бўлади. Қиз лирик қаҳрамонга шўх кўзлари билан тикилиб, ниҳоят, жавоб қилади:

— Куйловчиси шоир
Шу куй каби шўх, ёш,
Қора қош, қора кўзлик
Ленинчи ватандош.

— Айтинг, — дедим, — у ким?
— «Нахшон»ни ёзувчи?
Кунлар каби қувнок,
Кунлар каби куйчи.

Йўқ бунда туғилган
Юрт кайғуси, доди.
Бу жангда етилган
Дўстимнинг ижоди.

«Нахшон»ини севаман,
Қалб қони у, чиндан.
Гулловчи даврнинг
Достони у, чиндан.

Унлардаги «юрт эл»¹
Битган ва битувчи.
Бу куйдаги чин ишқ
Шу кун яратувчи...

Бу мунг билан оққан
«Кўз ёши — булок»мас².
Давр кўнглига ёккан
Шодлик тўла бир сас...

Усмон Носирга берилган бу таъриф ҳам, уни «Булоқлар» муаллифи билан қиёслаш ҳам гарчанд Гуландом тилидан айтилган бўлса-да, бу таъриф, бу қиёс Эргаш дилдан юзиб чиққан эди. Эргаш бу шеъри билан Усмон Носирнинг «ленинчи ватандош» сифатидаги, совет воқелигини мадҳ этувчи шоир сифатидаги образини яратишга уринди. Бу шеърдаги ғоявий урғулар тўғри кўйилган-кўйилмаганидан қатъий назар унда Усмон Носир образини биринчи бўлиб яратишга интилиш адабий факт сифатида маълум бир қимматга эга бўлиши мумкин.

¹ Миллатчи ёшлар (шоирнинг изоҳи).

² Ойбек шеърларига шама.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲУЗУРИДА

Май ойининг ўрталарида Хоразм сафаридан қайтгач, Усмон Носир бир мунча фурсат сокин ҳаёт кечирди. Бу даврда у ҳали бирор ишнинг этагини тутмаган бўлса ҳам тунлари ижод билан шуғулланди, кундузлари эса ойнома ва рўзномаларнинг таҳририятларида, Ёзувчилар уюшмаси-ю нашриётларда банд бўлди, тинимсиз ижодий мулоқот ва учрашувлар иклимида яшади. У шу даврда эски танишлар билан кадрдонлашиб, янги дўстлар ва шогирдлар ҳам орттирди.

Ўзбек ёзи ўзининг етмиш хил дардга даво мевалари билан кишига қанчалик фароғат бағишласа, жазирама саратони билан унинг силласини қуритади. Шунинг учун ҳам ёз тафти сезилиши билан имкони бор кишилар бепоён шўролар мамлакатининг иклими мўътадил ўлкаларига йўл олганлар.

1935 йил саратони яқинлашиши билан ўзбек ёзувчилари ҳам турли олис ва яқин юртларга қанот қоқа бошладилар. Бундай имкониятдан Усмон Носир ҳам бенасиб қолмади. Бу сафар унинг йўли Оқ денгизга тушди.

Бугун шоирнинг бу сафарига кимлар ҳамроҳ бўлгани ва бу сафар қаердан бошланган-у қайси манзилда тугаган, қабилидаги кўплаб саволларга жавоб бера олувчи бирор кимса қолмаган. Бундай саволларга Усмон Носирга яқин бўлган шоирларнинг асарларидан ҳам жавоб ололмайсиз. Аммо бу ижодий командировка эмас, балки саёҳат йўлланмаси бўйича ташкил этилган сафар эди, чамаси. Усмон Носир бирор ҳамроҳи ёхуд бир неча ҳамроҳлари билан бирга дастлаб поездда Москвага борган, ундан Ленинград орқали Мурманскка-мамлакатнинг шимолий лиманларидан бирига етиб олган. Сўнг «Карл Маркс» парохотида Болтик канали — Оқ денгиз — Мурманск сув йўли бўйича истироҳат сафарига бўлган. Улкан кеманинг сув йўлида баъзи бир «яшил бекатлар», кишлок марказлари, турли

тарихий-инкилобий аҳамиятга молик манзиллар бўлган. Шоир ана шу «сув бекат»ларида бўлган учрашувлар, кўзига чалинган манзаралар ва кишилардан ҳам кўра кўпроқ ёз фаслида муздек шамол билан унинг сочларини силаган ва эркалаган рус табиатидан кўпроқ мутаассир бўлган. Шунинг учун ҳам кема Оқ денгиз худудларини тарк этиб, сўнгги манзил сари яқинлашар экан, ўз қалбида уммонлар ўлкасига нисбатан пайдо бўлган меҳрни ифодалаб, бундай ёзган:

Оқ денгиз, яхши қол! Яхши қол, Шимол!
Кўнглимда ишқингни олиб қайтаман.
Сочимни ўйнайди муздек шўх шамол,
Мен унга дардимни қандай айтаман?

Кечкурун қирғоқда айланиб танҳо
Севдим, севиб қолдим тўлқинларингни.
Ойни чўмилтирган тинч тунларингни
Тушимда кўрганда не қиларман, о?!

Шоир эркин кишиларни ўз бағрига олиб, уларнинг ҳаётга бўлган муҳаббатларига муҳаббат, нашъаларига нашъа қўшган ушбу кемада сайр қилар экан, орадан бир неча йил ўтгач, бошқа бир авахта-кеманинг тубида, маҳбус тарзида, абадий музликлар ўлкасига мажбуран юборилиши мумкинлигини бир дақиқа бўлсин, тасаввур эта олганмикин?! У Оқ денгиз билан видолашиб, «ойни чўмилтирган тинч тунларингни Тушимда кўрганда не қиларман, о?!» сингари сатрларни ёзганида, фаришталар унинг бу болаларча эркалигини арши аълога қандай сўзлар билан етказдилар экан?..

Шимолнинг «муздек шўх шамол»ларидан безор бўлган Миртемир ўша кезларда Москва — Волга канали қурилишидаги маҳбуслик муддатини ўтаб, Тошкентга қайтган ва соғингани шоир дўстлари бағрига отилган эди. Миртемир ва Эргаш бир қишлоқда туғилиб ўсган қарийб эгизак шоирлар бўлгани учун «Шуълалар қўйнида» муаллифи

тез орада ҳамқишлоғи орқали Усмон Носир билан яқинлашиб олди. Аслида, улар Самарқанд орқали ҳам таниш эдилар. Аммо улар ўртасидаги инсоний ва ижодий алоқа Тошкентда Эргаш туфайли илдиз отди. Маҳбуслик йилларида беҳуда ўтган умри учун ҳам ижод қилиш иштиёқида бўлган шоир каламкаш дўстлари билан тез-тез учрашиб, мулоқотда бўлиб турса-да, ҳар куни эрта сахардан туриб, ниманидир қоралар эди. Унинг шу даврда қоралагани кейинчалик «Аждар» номли дoston бўлиб эълон қилинди.

Асар мазмуни ўта оддий. Қадим замонларда бир чўпон яшаган экан. У қўй-қўзиларини ўтлатиб, бир чашма бошида мрамр тошга ёнбошлаб, қотган нонни муздек сувга ботириб, нонушта қилар ва умри шу тарзда ўтар экан. Аммо офат келиб, бир аждар пайдо бўлибди-да, чўпоннинг ҳам, қишлоқнинг ҳам тинчи бузилибди. Аждар чашма сувини заҳарлабгина қолмай, ҳар кеча бир гўдакнинг жонига ҳам қасд қиладиган бўлиб, қанчадан-қанча гўдакларнинг ёстиғини қуриптибди. Ниҳоят, навбат бояги чўпоннинг якка-ю ягона ўғлига келибди. Шунда чўпон ўнғурда яшовчи бир доно чолнинг маслаҳати билан аждар олов сочиб, қут ўчирганда, унинг бикинига ханжар санчибди ва бошига чўкмор билан уриб ўлдирибди. Аммо бу тенгсиз жангда унинг ўзи ҳам ҳалок бўлибди...

Миртемир халқ эртақларида бир оз бошқача талқинга эга бўлган бу воқеа асосида дoston ёзиб, уни дўстларига бир неча марта ўқиб берган. Афтидан, асар сюжети барча тафсиллари билан шоир тасаввурда пухта шаклланган бўлишига қарамай, у ўз бадиний ниятининг рўёбга чиқиш даражасидан қаноат хиссини туймаган. Шунинг учун ҳам у дostonни турли давраларда турли-туман ижодкорларга ўқиб бериб, улардан маслаҳат олишга ва асарга мумкин қадар кўпроқ жон бағишлашга ҳаракат қилган.

Қунарнинг бирида у Усмон Носир билан бирга ўша даврнинг энг машҳур ёзувчиларидан бири Абдулла Қодирий ҳузурига ҳам борган.

«Нима бўлди-ю, Усмон Носир билан Абдулла аканинг ховлисига бордик. Мен «Аждар» деган поэмамни кўтариб борганим эсимда. Усмон Носир шеърларини ола борганди. Абдулла ака бизни очик юз билан, ўта самимий қарши олди ва ховли ўртасидаги сўри (кўшк)га эргаштириб борди. Ховли кўм-кўк, гуллик ва мевалик-салкин. Усмон гапга уста ва дангал эди. Чой устида ёдаки шеър ўқиб кетди. Сухбат устига Аъзам Айюб келди, у ҳам жим кулок солар эди; баъзан юзи ёришиб кетар, чиройли кўзларида ва юмалок буғдойранг юзида ним кулги ёруғлик сочар эди. Абдулла ака «Кўп ўкинг, бўтам!» деди Усмонга. Аъзам ака кўшиб кўйди: «Молодая гвардия» шоирларини ўкинг!»

Мен «Аждар»ни ҳали ҳам (тўрт гал тузатдим) Абдулла ака айтган даражага кўтардимми, йўкми — гумоним бор».

Миртемир 1935 йил ёзида бўлиб ўтган учрашувни 60-йилларга келиб, шундай эслаган.

Мен атокли шоирнинг бу хотирасини ўқир эканман, унинг Абдулла Қодирий боғининг бир четида жойлашган шинамгина кўшқда ўтириб, «Аждар»ни тортинибгина, аммо хаяжон билан ўкигани кўз олдимга келади. Мана, ёш Миртемир дostonнинг сўнгги сатрларини ўқимокда:

Аждар эмас эмиш, хунук башара,
Оғзидан оқармиш қонли шаршара.
Ранги дам бўлармиш қора бир тутун,
Бир зумда кўк олов тус олиб бутун,
Дамидан кўкларга тутун учармиш,
Тўлғаниб-тўлғаниб олов сочармиш...
...Қийналиб-қийналиб совиган эмиш,
Тилга келиб шундай сўз деган эмиш:
«Одамлар бошида тошлар ўйнатдим,
Ханжар тишларимда, бошлар ўйнатдим...»

Абдулла Қодирий ҳам, Усмон Носир ҳам, ҳатто Миртемирнинг ўзи ҳам «Аждар»ни беозор бир эртақ деб, нари борса, олис ўтмишдаги фожиали даврлардан накл юри-

тувчи асар, деб ўйлаган бўлишлари табиий. Шунинг учун ҳам улкан адиб Миртемирга дostonнинг бадий қимматини оширишга қаратилган маслаҳатлар берган, холос. Лекин замоннинг кейинги оқими бу одамхўр аждар ҳамон тирик эканини кўрсатди.

Усмон Носир ўша куни устоз қаршида қайси шеърларини ўқиган бўлиши мумкин? Ўйлайманки, у сўнги пайтда ёзган «Яна шеъримга», «Нил ва Рим», «Насимага деганим» ёхуд Шимол туркумига кирган шеърларини ёдаки ўқиган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо адиб «Кўп ўқинг, бўтам!» деб Усмон Носирни ўз устида яна ишлашга, мумтоз шоирларни кўпроқ ўқишга даъват этган экан, дeмак, у ёш шоир зуваласида янги имкониятлар борлигини сезган ва бу имкониятларни юзага чиқаришнинг бирдан-бир йўлини мутолаада кўрган. Зеро, унинг ўзи ижод чўкки-сига фақат мутолаа орқасида эришган эди.

ИНЖИҚОБОД

1933 йилда Ўзбекистон Компартияси Марказқўми ва ҳукумати Тошкент шахрининг ўша пайтда чеккаси ҳисобланган Инжикобод дeгaн кишлоғидан ёзувчилар учун боғ ажратиб берди. Июнь ойида ўша ерда — ҳозир «Қозғистон» кинотеатри жойлашган туманда 30 кишилик Дaм олиш уйи очилди.

Ориф Юнуснинг 1935 йилда ёзган бир мақоласида бу Дaм олиш уйи бундай тасвир этилган: «Ёзувчилар боғи жуда гўзал. Жуда кенг. Ҳамма томони олмазор, узумзор, нокзор... Ўртада шийпон. Катта ховуз. Унинг атрофида олмалар, тағи жуда салқин. Гидамлар, кўрпачалар тўшалган. Қўлтиқда ёстик. Бемалол ҳузурлашамиз, суҳбатлашамиз...».

Бу боғни яратишдан мақсад ўзбек ёзувчиларининг озода, тинч шароитда, гўзал табиат оғушида ижодий меҳнат қилишлари учун имконият туғдириш билан бирга шу

ерда турли анжуманлар, суҳбатлар, семинарларни ўтказиш эди. Шунингдек, боғда адабиёт тарихи ва назариясига оид айрим масалалар муҳокама этилган, мушоаралар ва адабий учрашувлар ўтказилган.

Амин Умарий «Ижод боғи» деган очеркида шу Дам олиш уйининг ҳаётидан олинган бир кунни тасвир этиб, ёзган эди:

«Бизнинг дилкаш боғимиз шаҳардан жуда ҳам олис эмас. Шаҳарнинг қок бикинида жойлашган. Боғимизнинг хусн-латофати завқингиз, мароқингиз билан ўйнашиб кетади. Бу боғда қуёшдан тортиб, муздек сувгача, намозшом гул, чинни гуллардан тортиб, сада райҳон, хина, жамбулларгача, дароз мирзатеракдан тортиб, олма, шафтоли, даройи, чилги узумларгача — ҳаммаси муҳайёдир.

Қуёш ҳар кун жаҳонга қаҳқаҳа билан чиқади. Унинг хандон қаҳқаҳаси ер юзига ўзининг шифоли шуълалари билан бир зумда етиб келади. Қуёш бизнинг энг азиз дўст, улфатимиздир. Қуёш уйғониб, найза бўйи қўтарилганда, биз ҳам кроватларни ёйдоқ қолдирамиз. Гоҳо қуёшдан ҳам олдин туриб, уни Шарқ осмонидан кутиб оламиз...

...Шундай паллада бизнинг боғда ҳаёт кулкиси бошланади. Юрагимиз, шеъримиз ижод севгиси билан банд бўлади. Олма остларида, ҳовузнинг лабларида, гулзор ёнида ижодий иш билан машғул бўлганлар чалинган кўнғирок овози билан катта айвонга йиғиладилар.

Коллектив нонушта бошланади. Ҳар ким ўз ишидан кичкина ҳисобот бера бошлайди. Биров кичкина лирик шеър ёзганини, биров дostonнинг бир бўлимини тамомлаганини, биров повестни муваффақият билан тугатганини бир-бир сўзлаб ўтади.

Дабдурустан келган киши нонуштани «ижодий мажлис эканми?» деб ўйлайди. Йўқ, ундай эмас, бу ҳолат ҳар куни бўлади. Ижодий ҳосилот устида ўзаро суҳбат, ўзаро танқид олиб бориш, шакарғуфторлик қилиш бизнинг одадимизга киргандир...

...Бизнинг боғда илк саҳардан бошланган ижодий иш, ўйин-кулги, шодлик, баҳр очиш ярим кечагача давом этади. Яна эртанги кунни кутамиз. Ҳар кунги ҳаётимиз хаддан зиёда қувноклик, ажойиботлар ичида ўтади...»

Бу боғнинг барпо бўлишида Абдулла Қодирийнинг ҳам хизмати йўқ эмас. У ўша пайтларда Ўзбекистон Шўро ёзувчилар уюшмасининг раҳбари Раҳмат Мажидий илтимоси билан яхши, хушҳаво, мевазор, аммо қаровсиз боғни бориб кўрган. Шундан кейин у:

— Боғ жуда яхши, ишни ҳозирданок бошлайвериш керак. Лекин катта иморат қуриш кўп вақтни талаб қилади. Шу боисдан, менимча, ишни битта шийпон қуриб, атрофини гулзор қилишдан бошлаган маъқул, — деган ва тез кунда Иноғом ота исмли мирншкор боғбонни топиб берган.

Абдулла Қодирий Инжикободда бўлган кезларида ёзувчилар даврасига кам аралашса-да, уни юракдан ҳурмат қилган ёш ижодкорлар устоз сари талпинар эдилар. Миртемирнинг «Шингил хотиралари»да ёшлар ташаббуси билан бўлиб ўтган ана шундай учрашувлардан бири тилга олинган: «Бир байрамда, — ёзган эди шоир, — Абдулла Қодирий ёнида Оқил Ғани (адабиётчи эди, ҳозир ҳаким) билан ўша бокка чиқиб борди. Абдулла Қодирий — бу вақтда таниқли ва ҳурматли адиб. Китоб кетидан китоб яратаётган вақти. Мен мажлисларда олисдан томоша қилардим, холос; суҳбатда юзма-юз ўтирмагандим. Бир дарахт тагида Оқил Ғани билан ўтирган Абдулла ака Қодирий ёнига лаш-лушимизни кўтара Усмон Носир ва мен кўшилдик. Кейин ўзга ёшлар келиша бошлади. То умум дастурхонга чақиргунга қадар қисқа суҳбат... борарди. Абдулла ака шеъримиздан ҳам бохабар экан. Ҳамид Олимжон ҳақида гапириб: «Ақлли шоир» дегани шу кунгидек эсимда».

Бу, Миртемир ва Усмон Носирнинг «Ўтган кунлар» муаллифи билан илк учрашуви эди.

Усмон Носир Инжиқободда яшаган кезларида ўзи эъзозлаган адиблар боғда бўлганларида, улар суҳбатидан баҳраманд бўлиб, асарлари ҳақидаги фирк-мулоҳазаларини билишга интилган. Лекин табиийки, кўпинча унинг атрофида ёши ўзига яқин ижодкорлар бўлган, у доим мухлислари — ёш каламкашлар қуршовида яшаган.

Шубҳасиз, Инжиқободни картабозлик ҳам, кайф-сафо ҳам, жанжалга айланган улфатчиликлар ҳам четлаб ўтмаган. Ижод аҳли бор жойда бундай ортикча эркаликлар, албатта, бўлади.

Айтишларича, бу ерда баъзан карта ҳам, кимор ҳам ўйналиб турган. Шундай киморбозлик кечаларида ўша пайтда бир оз шеър ёзган, аммо ҳамиша ташкилотчи сифатида танилган бир кимса чўнтаги шип-шийдам бўлгач, кизик устида қуръага раққоса хотинини қўйган. Аммо ҳеч бир нарсада бошқага изн бермаган Усмон Носир бу кимсанинг сўнгги илинжини ҳам ютиб олган. Шундан кейин у мағлубдан хотинига хат ёзиб беришни сўраган. Мағлуб бош тортгач, «Қиморни, аввало, мард одам ўйнайди. Аммо мард одам ҳеч қачон хотинини қуръага қўймайди», деб шарманда қилган.

Балки бу воқеа шоир ҳақидаги рисолаи безамас, Лекин ким билади, балки у шоир қиёфасига янги бир чизик бўлиб қўшилиши мумкинми?

Албатта, бундай ғайримаданий воқеалар Инжиқобод тарихида ўткинчи гап эди. Ундаги асосий руҳ ижод руҳи, шеърят ва нафосат руҳи бўлган.

Насрулла Давроннинг сўзларига қараганда, кунларнинг бирида шоир гулзор бўйлаб сайр қилиб юрар экан, тилла қўнғизнинг боғ узра парвоз қилишини, оқ капалакнинг гулдан-гулга қўниб, шарбат ичишини ҳайрат билан кузатган. Шунда намозшом гулу чинни гулларга қўниб, улар бағридаги ширани симирган оппоқ капалак унинг хаёлини олиб қочган. Шу пайт у ўзининг гўдаклик фаслини, она сийнасида ҳаёт сувини симирган кезларини эслаб,

ўша бир бурда гўшт бугун одам бўлиб, эл-юртга шоир сифатида танилганини кўз олдидан ўтказган. Балки шу капалак ҳам, бизга — одамларга нотаниш бўлган оламда қандайдир қимматга эга бўлиши, ҳозиргина симирган ширани қимгадир асалга айлантирган ҳолда қайтариб бериши мумкиндир, деб ўйлаган. Сўнг шундай деган:

Капалакнинг нур эмганин кўрдим,
Эслаб кетдим сени, малагим.
Сен бердингми шунча ширин шеърни,
Эй барглари кўм-кўк палагим?

«Болалигимга» деган бу тўрт мисрали шеър балки ўшанда, янги туғилган пайтида бир оз ўзгача бўлган бўлиши эҳтимол. Аммо бу шеър ўша капалак уйғотган мудрок туйғулардан униб чиқиб, Инжикободда — ижод боғида туғилган. Насрулла Давроннинг гувоҳлик беришича, «Нахшон»нинг ҳам кўпгина учқур сатрлари шу масканда ҳаёт юзини кўрган.

1935 йилга келиб, илҳом Усмон Носирнинг доимий ҳамроҳи бўлиб қолди. Шеър ёзиш унинг учун нафас олишдек оддий бир ходисага айланди. Шонрлик бир ҳолат сифатида унинг бутун вужудини эгаллади.

Илҳомимнинг вақти йўқ — селдай келади,
Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.

Шундай деб ифодалади у ўзидаги бу янги ва ғаройиб ҳолатни...

Унинг селдай келиб турган илхоми манзилларидан бири эса Инжикобод эди.

Юқорида Ориф Юнус ва Амин Умарийдан келтирилган лавҳаларда Инжикободнинг 1935 йилдаги манзараси ёрқин тасвирини топган. Агар ўша тасвир ҳурматли китобхон ёдидан ҳали ўчмаган бўлса, у ҳолда айтсин: Усмон Носирнинг мана бу сатрлари ҳам шу боғни акс эттираётган эмасмикан?

О, у қандай фусункор?
Нур билан тўлган бутун.
Гуллари чаман-чаман,
Мен уларни нчаман.
Кўнглимда яшнар баҳор...
Нур билан тўлган бутун.

«Боғим» деб аталган васият-шеърнинг бу дастлабки бандида ҳам ўша ижод боғи тасвир этилмоқда. Шоир эрта куз ойларида Инжиқободда яшар ва ижод этар экан, куни кеча ям-яшил нур билан товланган баргнинг «чирт» этиб узилиб, ҳовуз устига тушганини кўради. Ақалли ярим ёшга ҳам кирмаган бу баргнинг ранги қочиб, хастанинг юзидек заъфарон бир тусга кирган эди. Бу ҳодисага тасодифан гувоҳ бўлган шоир хаёлига бадбин туйғулар оралаб қолади... Лекин ўз истеъдодига, асарларининг умрбоқийлигига ишонган шоир бу туйғулар оқимини бўлак ўзанларга буриб юборади:

Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас мени боғим,
Ишимни ҳурмат қилур,
Гуллардан хайкал курур.
Минг йиллардан кейин ҳам
Унутмас мени боғим!

Инжиқободни ғоят севган Амин Умарий бу ажойиб масканини «Ижод боғида» деган бошқа бир шеърда ҳам тасвир этиб, ёзган:

Янги қўшиқ, янги шеър билан
Тонг юлдузин кутиб оламан.
«Эртага ҳам келинглар!» — дея
Булбуллардан сўраб қоламан.

Бу сатрларда ифодаланган туйғулар Усмон Носир учун ҳам бегона эмас эди.

ЧЎЛПОН

20—30 йилларда калбида ўзбек шеърятига, умуман маънавий кадриятларга меҳр-муҳаббат туйган ҳар бир ўзбек учун Чўлпон сеҳрли бир сиймо, сеҳрли бир хилкат эди.

Усмон Носир нафақат Чўлпон, балки Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғундан ҳам анча ёш бўлган. Лекин шоирлик суюғи қота бошлагани сайин у кейинги авлод вакиллари билан барабар тортишадиган, ўрни келиб қолганда эса, ҳатто «юзингда кўзинг борми?» демайдиган ҳам бўлди. Унинг учун фақат икки мўътабар сиймо қолган, уларнинг бири Абдулла Қодирий, иккинчиси Чўлпон эди. Балки у Фитратнинг, Айнийнинг ҳам ҳурматини қилгандир, балки у Ойбек сингари «улуғ демократ» деб иззат қилгани оғалар олдида ҳам ортикча «эркалик» қилмагандир. Лекин у номи поклари зикр қилинган бу икки улуғ зот олдида ҳамиша ўзини содиқ шогирду мўмин мусулмон ҳис қилган.

Инжиқободда юз берган ўша хунук воқеа ахийри бориб, жанжалга айланган. Шунда Усмон Носир билан Амин Умарий чодиридан сал нарида яшовчи Чўлпон жанжалкашлар қошига келиб, гинахонлик қилганда, хотинини гаровга қўйган шоир: «Мен ҳазиллашган эдим», деб пинак бузмай турган. Ҳозиргина «Е сўзингда турасан, ё калланг кетади!» деб ғазаб отига минган Усмон Носир ҳам бир пасда «эгар»дан тушиб, «Мен ҳам ҳазиллашаётган эдим», деб устоздан узр сўраган. Шоир ўша пайтда ҳузурига ҳатто Муҳаммад пайғамбарнинг ўзи келганида ҳам балки шайтон измидан бу қадар тез қайтмаган бўлармиди?!

Усмон Носир сингари кундан-кунга қайсарлашиб борган, унча-мунча қаламкашни назар-писанд қилмайдиган шоир меҳрини қозониш учун унга қараганда ўн чандон баланд истеъдод, билим, шарқона маданият ва, албатта, минглаб саводли ва саводсиз халқнинг ҳурматига эга бўлиш лозим эди. Чўлпонда эса ана шу ўчмас кадриятлар мўл-кўл бўлган.

Усмон Носирнинг китоб харид қилган пайтларини ё уйдаги тоқчаларда айқаш-уйқаш терилган китобларни кўрган кишилар уни кўпроқ жаҳон ва рус шеъриятига меҳр қўйган эди, дейдилар. Бу ҳолни инкор этмаган ҳолда айтиш лозимки, унинг шеъриятдаги биринчи устози Чўлпон бўлган. У Чўлпон шеърияти билан учрашган нуқтада пайдо бўлган ҳодиса. У Чўлпон шеърияти дарёсидан ажралиб чиққан бир жилғадир.

Насрулла Давроннинг гувоҳлик беришига кўра, 1934—1935 йилларнинг ёз ойларида Чўлпон Инжиқободда «Кеча ва кундуз» романини ёзган. Узоқ тун бўйи унинг чодирдаги чирок ўчмаган. Унинг ўзбек хотин-қизлари тақдирига оид кузатишлари, дарду изтироблари шахсий фожиалари билан омухта бўлган ҳолда роман саҳифаларига тўкилган.

Ўша вақтда Инжиқобод аҳли устознинг йирик насрий асар устида ишлаётганидан хабардор эди. Кунларнинг бирида Чўлпон тунги ижодий меҳнатидан қаноат ҳисси билан чодирдан чиқиб келар экан, Усмон Носир унга лутф қилиб, «Мухтарам Александр Сергеевич!..» деган сўзлар билан уни қарши олган. Чўлпон ҳам лутфга лутф, ҳазилга ҳазил билан жавоб берувчи кишилардан эмасми, шу заҳоти шогирдга: «Азизим Михаил Юрьевич!..» деган калима билан жавоб қилган экан.

Н. Давроннинг бу хотираси икки шоир ўртасидаги, аниқроғи, устоз билан шогирд ўртасидаги муносабатнинг самимийлигидан даракдир.

Ўша йилларда Ўзбекистон Давлат ўқув-педагогика нашриёти Самарканд кўчасида, ҳозир Мустақиллик майдонидаги фавворалар силсиласи шаҳар осмонини ювиб турган ерда жойлашган эди.

«Бир куни нашриётга келсам, — деб эслайди Абдулла Суюмов, — бўлим мудирини Холида Сулаймонованинг хонасида Чўлпон, Усмон Носир ва яна кимлардир суҳбат қуриб туришган экан. Шу пайт гурунг қатнашчиларидан бири

бу икки шоирдан янги асарларини ўқиб беришни сўради. Хамма Чўлпонга каради. Чўлпон эса ёш шоирга имо қилиб:

— Усмонжон ўқисин, хозир қайнаб турган пайти. Шеър ёзиб чарчамайдиган даври, — деди.

Аммо Усмон қизариб:

— Йўк, домла, сизнинг хузурингизда биринчи бўлиб шеър ўқишим одобдан эмас. Ўзингиз бошлаб берасиз, — деб оёқ тираб олди.

Усмон Носирдан «иш чикмаслиги»ни сезган Чўлпон ўзининг анчадан бери шеър ёзмаётганини айтиб, узр сўради-да, ўша кезларда таржима қила бошлагани машҳур «Дон-Кихот»дан парча ўқиди. У парчани ярим соат ўқидими — бир соатми, — бунини эслолмайман, аммо Усмон Носир шу вақт давомида устозни бир қўлини кўксига қўйган ҳолда тик туриб эшитди.

Устозни ана шундай самимий ҳурмат қилган Усмон Носир унинг жуда кўп шеърларини ёддан билар, улардаги туйғуларнинг нафис мевасидан, ташбеҳлар ўйинидан, музикий оҳанглар суруридан завқ олиб, атрофини парвона бўлиб ўраган ёш шоирларга, бошка улуғлар қатори, Чўлпон шеърларини ҳам ўқир, улардан сабоқ олишга чорлар эди.

Бинафша, сенмисан, бинафша, сенми —
Кўчада окчага сотилган?

Бинафша, менманми, бинафша, менми —
Севгингга, қайғунгга тutilган?

Бинафша, нимага бир озрок очилмай,
Бир эркин кулмасдан узилдинг?
Бинафша, нимага хидларинг сочилмай,
Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?..

Усмон Носир Чўлпоннинг бу машҳур шеърини азбаройи севиб, қайта-қайта ўқиганидан, уни ёшларга юксак шеърят намунаси деб тақдим этаверганидан бу гўзал мисраларда ифодаланган мазмуннинг янги қатламларини

кашф этгандек бўлди. Унинг назарида, жаннатмакон юртда яшаётган, боғ-роғлари ва чаманзорлари билан хушбўй хид таратган, бинафша каби беғубор кўзли, бинафша каби осуда ва маъюс халқ ҳам ўз ҳосилдор заминидан ажратилиб, сарғайтирилиб, энди топталаётган эди. Шоир ана шу жараённинг кечишини, халқнинг илғор кишилари таъкиб этилишини кўриб, тарих филдираги ўзбек халқи истагига, манфаатига кўра эмас, унинг асрий анъаналарини, маънавий кадриятларини, маданий обидаларини, ер ости ва ер усти бойликларини хонавайрон қилиб айланаётганидан изтироб чека бошлади. Чўлпондан, унинг шеърларидан кўчган ана шу изтироб Усмон Носирнинг хаётий ақидаларини пайҳон қилиб юборди. У шундагина Чўлпон кўзларидаги ҳазин ва синик руҳни, Чўлпон сўзларидан тўкилаётган кўзёшни тушунди. Халқнинг овози, халқнинг имони, халқнинг юраги бўлишни даъво қилган кишилар, даставвал, шу халқ тақдирини ўйлаши лозим, деган ҳукмга келди у.

Чўлпон гарчанд инқилоб ўзбек халқи хаётига бир тутам нур олиб кирган бўлса-да, халқни синфларга ажратиб бирини иккинчисига қарши қўйиш, бойларни бой деб бадарға этиш, хотин-қизларни зўрлаб, қон ва жон эвазига «озодлик»ка олиб чиқиш, дехқонларни ердан маҳрум қилиб, жамоа хўжаликларини тузиш яхшиликка олиб келмаслигини билар эди. У «босмачилик»нинг сўнгги йилларида Андижонда Туркфронт сиёсий бўлимнинг хоҳиши билан ташқил этилган «Дархон» рўзномасида ишлар экан, босмачи киёфасида қишлоқларни талаган, аҳолини қиличдан ўтказган қизил аскарлар тўғрисида, турмушдаги адолатсизликлар орқасида «босмачилар»га қўшилиб кетган бева-бечоралар тўғрисида кўп эшитди. Унинг назарида, давр, тарих филдираги издан чиққан эди.

Қунарнинг бирида уч-тўрт киши бўлиб «Национал» ресторанида ўлтирар эканлар, Чўлпон ана шу ҳақда сўзлади. Кимдир унинг сўзларини янги мисоллар билан тўл-

дирди. Усмон Носир ҳам ўзининг аламли кузатишларини ўртага солди. Шунда дарди олов бўлиб, ичини ёндирган Чўлпон стол устидаги «Сафо», «Эпоха», «Самородок», «Шури-мури» деган папирос пачкаларидан бирини олиб, устига «Чекинг, бу «Эпоха»ларни, кули кўкларга соврилсин», деб ёзди. Бу, рус шоирлари учун оддий каламбур — сўз ўйини эди. Аммо ўша кунидек тегишли идорага етиб борган бу калимадан кейин Чўлпоннинг ҳам, Усмон Носирнинг ҳам Қолимага учиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Буни улар ҳали тасаввур ҳам этмай, ҳур фикр мухотида яшаш лаззатини туймоқда эдилар.

УСМОННИНГ НАЙИ

1935 йил кузи хайрли келди. «Оқ олтин» далаларида етиштирилган мўл ҳосилнинг фидокорлик билан йиғиштириб олиниши натижасида мамлакат пахта мустақиллигига эришди. 1 миллион тонналик пахта хирмони иттифок тилласининг хорижий пахта мамлакатларига чиқиб кетаётган ўпқонини мустаҳкам бир қопқоқ бўлиб беркитди. Шўро ҳукумати ўзбек пахтакорларининг бу меҳнат жасоратини тақдирлаб, уларни янги «меҳнат ғалабалари»га рағбатлантирди.

Ўша йили кеч кузда Файзулла Юнусов, Зайнаб Омонова сингари Ленин нишонига сазовор бўлган 71 нафар киши орасида бухоролик Тожихон Тўраева ҳам бор эди. Тожихон икки қўллаб пахта териш ва кундалик нормани ошириб бажариш ташаббускори сифатида эл оғзига тушди; рўзномаларда расмлари тез-тез чиқиб, номи машҳур бўлди. Бу нишондорлар қарвони ҳақида шеър, очерк ва хикоя ёзиш даврининг ижтимоий буюртмаси сифатида қабул қилиниб, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Усмон Носир сингари шоир ва ёзувчилар бу юмушга энг шимариб киришдилар. Усмон Носирнинг «Тожихон» шеъри ана шу муносабат билан майдонга келди.

Кӯёш хали ер ярмининг нари ёғида,
Кечаги ел тинмай ўйнар қир яноғида.
Қизғиш бўлиб ботар эди уфқдаги ой,
Узоқларда шилдир-шилдир оқар эди сой.
Ҳаммаёқ тинч, тўрт атрофни босмишди сукут,
Тиниқ сувда балиқ каби юзарди булут.
У қўзғалди...

Шоир ўзбек шеърлятида биринчилардан бўлиб каллаи сахардан туриб далага оккан теримчи қиз образини лирик ранглар ва эпик қўлам билан акс эттирди. Кейинчалик сийка тортган бу образ 30-йиллар ўрталарида илк бор майдонга келганида, шеърлятнинг янги бир саҳифаси сифатида шоирлар томонидан ҳам, китобхонлар томонидан ҳам қабул қилинган эди. Айниқса тирик замондош, оддий меҳнат кишиси ҳаётдан қаҳрмонлик белгиларининг топилиши, Тожиҳон шахсининг:

«Ўлгур пахмок», дея сўккан мушфик онаси
Энди кўрсин, ўша Тожи-гавҳар донаси.
Энди кўрсин бахт қушининг ростдан кўнганин,
Энди кўрсин ғариб кулба гулга тўлганин.
Энди кўрсин машъал бўлиб ёнган кўзларин,
Жаҳон тинглар ҳаёт билан тўлган сўзларин...

сингари жўшқин сатрларда куйланиши ўз даврида катта акс-садо яратди. «Тожиҳон» шеъри билан, — деган эди Туроб Тўла, — Усмон Носир кун қаҳрамони ҳақида ёзиш мана бундай бўлади, деб айтгандек бўлди. Унинг туғилиши 30-йиллар ўзбек шеърлятидаги сенсациялардан эди».

Ленин нишонига сазовор бўлган пахтакорлар янги даврнинг реал қаҳрамонлари сифатида шуҳрат топдилар. Шу муносабат билан «Нишондорлар» ва «Нишондор комсомол» номли тўпламлар нашрга тайёрланди. Шоир бу тўпламлар устида олиб борилаётган ишдан беҳабар эди. «Тўплам тузувчилари, — деб эслайди Шуҳрат, — атайинми ё атайин эмасми, билмадим, Усмон Носирни унутиб қўйишган экан. Шунда у Езувчилар уюшмасига келиб,

«Нега менга бирор мавзу бермадинглар?» деб гинахонлик килди. Ҳамид Олимжон: «Сени унутибмиз, хоҳласанг, Наманганнинг кизикчилар маҳалласидан чиққан Исроил Ҳамроев тўғрисида бирор нарса ёз. Факат эртага — охириг кун!»— деди».

Шундай қилиб, Усмон Носир бир кечада «Исроил» деган кичик дostonчани ёзиб тугатди. Гарчанд бугунги мезонлар билан ёндошганда, шеърда замонасозлик тамойили ошкора кўринган бўлса-да, у ҳам «янги давр» қаҳрамонини яратиш йўлидаги муваффақиятли тажрибалардан бўлди.

Шу йили шоирнинг ижодий балоғат сари шахдам одимлар билан бораётганининг яна бир гувоҳи бўлиб «Юрак» тўплами босмадан чиқди. Бу тўпландан ўрин олган шеърлар орасида «Юрак», «Шеърим», «Ешлик», «Нахшон» сингари ажойиб, ўз латофатини бугун ҳам камайтмаган асарлар бор эди. Шоирнинг дўсти М. Даврон бу тўпламни таҳлил этиб, унга бир оз танқидий назар билан ёндошган бўлса, «Еш ленинчи» рўзномаси 1936 йил 11 январь сониди, унга, умуман, Усмон Носирнинг юксалиб бораётган ижодига катта баҳо бериб, ёзди:

«Ўзбек совет поэзиясида лирикани кўтарган кишилар бир курам ёшлардирким, сўз шулар ҳақида боради. Бу курамнинг байроғини юқори кўтариб, олдинда бораётган киши, у ҳам бўлса, Усмон Носирдир. Шеърини масофанинг кенглиги, ҳиссиётнинг ўткирлиги, образ-ўхшатмаларнинг ранг-баранглиги, услубнинг силлиқлиги шоир Усмоннинг хусусиятидир. Усмон шеърни қандайдир музика оҳанги билан беради. Унинг тили қандайдир эрка. Лекин юракни чимчилар, ҳақиқий эмоционал руҳ берадир.

...Усмон кейинги шеърлар тўпламини «Юрак» деб атаган. Чиндан-да, бу шеърлар юрак ашуласидирлар. Усмон бу тўплами билан анча такомиллашган лирик шоир эканини исбот этди.

Сен келдинг, руҳимда яшаш бошланди,
Севинчдан кўзларим беҳол ёшланди.

Кишидаги олий бир руҳий ҳолатни Усмон жуда содда ва гўзал мисралар билан ифодалайди. Усмоннинг шеърий найи кўп ёкимли, қайта-қайта эшитгинг келади».

Усмон Носир бу вақтда Ўқчидаги Ўзбекистон ёзувчилари адабий жамғармасига қарашли эски ховлида — ўша пайтда Ўзбекистон кўчаси, 62-уй деб аталган манзилда кўконлик биродарлари Абдулла Қаҳҳор, Темур Фаттоҳ, Мадамин Даврон, Иброҳим Назирийлар билан ҳамсоя бўлиб яшар эди. Шоирнинг ана шу манзилда истикомат қилиб, ижод этганини кўрган замондошлар унинг хонага кўрпача ёзиб, ёстикни кўкрагига тираб, қоғозни ерга қўйиб, сўл кўли билан ёзганини хикоя қиладилар. Унинг уйида ҳамиша учи ўткир қилиб очилган 5—6 та қалам бўлиб, у шулардан бирининг учи тўмтоқлашгунга қадар узунасига букланган ё киркилган узун қоғозга майда арабий ҳарфлар билан деярлик ўчирмай ёзар экан. Усмон Носир «Исроил»ни ана шу ерда бир кечада, бир кўрпачадан иккинчисига ўтавериб ...битган, дейишади.

Шоир сўл кўли билан шеър ёзганини кўриб, ажабланган кишиларга сўл кўлнинг юракка яқинлигини айтган. Аслида, у юракка яқин бўлгани, унинг тубидаги туйғуларни қандайдир осон қоғозга тушира олгани учун эмас, балки чапакай бўлгани учунгина шундай йўл тутган. Баъзи олимларнинг айтишларича, чапакайлар орасида истеъдодли кишилар кўп бўлади. Бундай назария тарафдорлари ўз фикрларини асослаш истагида Леонардо да Винчи, Микеланжело, Рим императори Тиберий, Чарли Чаплин, Мэрилин Монро сингари машҳур кишиларни мисол қилиб келтирадилар. Америкада чоп этилувчи «Нейшнл инкуайрер» журнали берган маълумотга кўра, ҳаётда катта муваффақиятга эришиш имконияти чапакайлар орасида кўпроқ бўлади. Журналнинг ёзишича, Лестер дорилфунуни (Англия) муаллими Мэриан Аннет 5 ёшдан 11 ёшгача

бўлган ўқувчилар ўртасида тажриба ўтказиб, юқори интеллектуал даража — зукколик, заковат ва фасохат фазилатлари чапақайлар муҳитида катта эканлигини аниқлаган.

Бу илмий мушоҳада қанчалик амалий қимматга молик — буни Худо билади. Лекин, агар Усмон Носир мавзуга қайтсак, фақат истеъдод масаласи эмас, аини пайтда истеъдод тарбияси, шахснинг маънавий тарбияси масаласи ҳам муҳим эканлигини унинг фожияли қисмати исбот қилиб берди.

...1934 йилнинг охирлари — 1935 йилнинг бошларида Анкабой Ўзбекистон радиосида директор бўлиб ишлаган кезларда адабиёт ва санъат аҳлига эътибор бу муассасада анчагина ортди. Адабий эшиттиришларга истеъдодли ёшлар кенг жалб этила бошланди. Усмон Носир атрофида «ўралашиб юрган» шундай ёшлардан бири шоир ва бадий сўз устаси Неъмат Тошпўлат эди.

«Мен, — деб ҳикоя қилади у, — шу йилларда хотинкизлар техникумини тугатиб, Шухрат, Туроб Тўлалар билан бирга радиода шеър ўқиб юрардим. Менинг энг сеvimли шоирларимдан бири Усмон Носир бўлиб, мен унинг жуда кўп шеърлари, дostonлари ва таржималарини ёддан билардим. «Демон» ва «Богчасарой фонтани» дostonларининг таржималарини ҳам радиода ёддан ўқиганман.

Усмон Носир Самарканддан кўчиб келган, «Ёш ленинчи» тахририятида хизмат қилар эди. Менинг шоир асарларини ўқиш услубим унга маъқул бўлган бўлса керак, ўзи ҳам яхши ўқишига қарамай, кўпинча асарларини ўқиб беришни мендан илтимос қилар эди. Биз, ҳали ниҳоятда ёш адабиёт хаваскорлари, баъзан бирор асарни ўқиганимизда, ё шу асар муаллифининг ўқиш услубига, ё бошқа бир санъаткорга таклид этар эдик. У бўлса, «Бошқаларга таклид қилиш керак эмас. Ҳар бир кишининг ўз овози, ўз нафаси бор. У ўзича ўқиши лозим», деб унга таклид қилмаслигимни айтарди.

Бир куни мен «Нахшон»ни радиода ўқишга тараддуд кўрар эканман, Усмон Носир менга «Достонни ўқиганда, кўтариб берасан!»— дегани ҳали-хануз эсимда.»

Усмон Носирнинг радиодаги фаолиятини, афсуски, орадан ярим асрдан зиёд вақт ўтгани, шоир ҳаётининг бу марокли саҳифасини билган кишиларнинг бу фоний оламини бир-бир тарк этиб кетгани сабабли тўла тиклашнинг иложи йўқ. Акс ҳолда, унинг радио орқали қайси асарларини қачон ва қандай ўқигани, уларнинг тингловчиларда қолдирган таассуроти ҳақида ёрқин манзарани тиклаш мумкин бўларди. Лекин ҳозир ҳам, бахтимизга, шоир истеъдодининг бу киррасини озми-кўпми тасаввур этиш мумкин.

Ўзбекистон халқ артисти Жўра Тожиев камина билан суҳбатда 1935—1936 йилларни эслаб, қундай ҳикоя қилади:

«Мен Усмон Носирни эслаганимда, 30-йилларнинг ўрталари ҳаёлимда бир-бир жонланади. Биз, Ҳамза номидаги театрнинг ёш артистлари, ўша пайтда радиода турли инсценировкаларни саҳналаштиришда иштирок этар эдик. Усмон Носир, Неъмат Тошпўлат (биз уни Тош деб атар эдик), Туроб Тўлалар эса радио орқали шеър ўқир эдилар.

Едимда: Усмон Носир костюм ичидан жилет кийиб юрарди. Радиода шеър ўқиш олдидан костюмини ечиб, рояль устига кўяр, сўнг микрофон олдига келиб, жўшиб-тошиб шеър ўқир эди. Биз радиоэшиттиришларда катнашиб турсак ҳам, узоқдан гапириш керак бўлган ҳолларда микрофондан узоқлашиш ёхуд микрофонга секин гапиришни билмас эдик. Усмон Носирнинг ўзи шеърни ҳаяжон ва завқ-шавқ билан ўқир экан, баъзан овозини пасайтирар ва уни турли пардаларда идора этар эди.

Ўша кезларда Шариф Қаюмов радиода Фитратнинг «Қиёмат» ҳикояси асосида инсценировкани, бугунги атама билан айтганимизда, радиоспектаклни саҳналаштириш устида иш олиб борди. Мен бу инсценировкада Почамир ролини ижро этганман. Фитрат домла шапка кийиб (бе-

чора замонавий бўлишга ҳаракат қилар эди!) келар ва бизнинг репетициямизни кузатар, режиссёр ва айниқса биз, артистларга маслаҳат берарди. Ана шундай ижодий жараён пайтларида Усмон Носир ҳам ҳозир бўлар эди.

«Қиёмат» инсценировкаси эфирга берилаётган пайтда бастакор Юнус Ражабий музика чалиб турган, биз, артистлар, ҳаммамиз ўз ролимизни ижро этаётган эдик. Хикоядаги қиёмат манзараси тасвирланган лавхада «очередь» (навбат) тўғрисида сўз бор. Мен «очередь» сўзини айтишим билан кимдир (эшиттириш эфирга кетаётган пайтда) «Очирт деганинг ким?» деб қолди. Наби Раҳимов ўзини тутолмай, кулиб юборди ва менга нимадир ишора қилди. Мен нима қилишни билмай, довдираб қолганимдан манкаланиб, «Қиёматда кулги нима қилади», дедим... Хуллас, микрофонни ўчиришга тўғри келди.

Шу воқеадан кейин неча йил ўтса-да, Юнус Ражабий ҳам, Усмон Носир ҳам «Қиёматда кулги бўладими?» деб ҳазиллашиб қўйишар эди.

Умуман, эфирга бевосита чиқувчи эшиттиришни олиб бориш, айниқса бир қанча артистлар иштирокидаги инсценировкани ижро этиш ниҳоятда қийин бўлиб, ижрочидан катта маҳорат, хушёрлик, топқирлик ва, албатта, хотирани талаб қиларди. Усмон Носир ўзи қатнашган эшиттиришларни аъло даражада олиб борибгина қолмай, менга ҳам микрофон олдида ўзимни қандай тутишим сўзни қандай талаффуз этишим ва ҳоказолар ҳақида маслаҳат берар эди.

Мен Усмонжондан атиги икки ёш катта бўлсам ҳам, у мени нима учундир «бобо» деб чакирарди. Мен унинг шеърларини азбаройи яхши кўрганимдан унга котиблик қилардим. У баъзан янги шеър ёзган, баъзан эса радиога келган кунларида бизни Радио уйи рўпарасидаги М. Горький боғига таклиф қилар, бу боғ эса унинг доимий қароргоҳи эди. Одатда биз билан Шукур Бурхонов, Наби Раҳимов бирга бўлардилар. Усмон Носир бизни шеър ўқиш

ниятида бокка бошлаб киргач, дархол дастурхон ёзилар ва оз-оз бўлгандан кейин «Шеърни кейин эшитамиз», деб маишатга берилар эдик.

Энди мен ўша дамларни эслар эканман, қандай улуг имкониятларни кўлдан бой берганимиз, сеvimли шоирни тўйиб эшитмаганимиздан афсусланаман, бу дунёда яшаш фақат айш-ишрат суриш эмас, яратиш, ижод этиш, одамлар дилини чароғон этиш, авлодларга моддий ва маънавий бойликларни мерос қилиб қолдириш эканини кеч тушунганимдан ўпкаланаман.

Чамамда, Усмонжон бу масалада ҳам биздан тийрак экан, у 24 ёшидаёқ бир талай ажойиб асарлар ёзиб қолдиришга улгурди».

Ижод булоғи тобора қайнаб бораётган шоир фақат матбуот ва нашриёт орқали эмас, радио орқали ҳам уни сеvувчи халк дилига йўл ахтарди. «Юрак» тўплами чоп этилгандан кейин эса истеъдоди муҳлислари бекиёс даражада кўпайди.

«Еш ленинчи» рўзномаси бояги мақолага сўнгги нукта кўйишдан аввал бундай ёзган: «Лирика оркестри Усмоннинг найи, Давроннинг кўшнаи, Ойбекнинг скрипкаси, Эргашнинг танбури, Уйғуннинг рубоби билан бир қаторда яна рояль, дутор, ғижжаклар билан бойимокчи...» Бу санокдаги бошка шоирларга берилган ташбеҳ қанчалик тўғри ё нотўғрилигини муҳокама этиш ушбу рисоланинг вазифасига кирмайди. Аммо, назаримда, номаълум муаллифнинг «Нахшон» ижодкорига берган таърифида ҳақиқат озор чекмаган, чоғи.

РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўк экан, қадим замонларда, қипчоқ томонларда бир элат яшаган экан; бу элатнинг номини машҳур қила бошлаган икки йигит бўлган экан. Уларнинг бири қамишдан най ясаб, бир чалганда, ўлим тўшагида

ётган хаста ҳам шифо топиб, кулиб турган ойдай, олти ойлик тойдай, шаркираб оккан сойдай ҳеч нарсани кўрмаган киши бўлиб кетар экан. Иккинчи бир йигит эса Мукаллид бўлиб, турли кишиларнинг қиёфасига кириб, уларнинг сир-асрорларини очишда моҳиру боҳир экан. Бу икки йигит бир-бирига ака-укадек суянган, бир-бирини кўриб қувонгани-қувонган экан. Қунларнинг бирида улар бу дунёда биздан ҳам бошқа элу элатлар бор, уларнинг ҳам ўт-ўтови, қувганда етови, кет деганда кетови бор, деб сифарга отланишибди. Бири сўл томонга, иккинчиси ўнг томонга кетиб, йўл юрса ҳам мўл юриб, дарё-кўллардан ўтиб, тоғу чўллардан ўзиб, узок юришибди. Узок юришса ҳам, ахийри, бири бир элатга, иккинчиси иккинчи бир элатга рўпара бўлишибди. Улар у ерларда нимани кўрган — бунини Яратганнинг ёлғиз ўзи билади.

Энди буёғини улар ўз элатларига қайтиб келганларидан кейинги воқеалардан эшитинг. Хуллас, улар ўзга элатлар ичида узок қолиб кетишибди, қолиб кетишса-да, ахийри, қайтиб келишибди. Шунда элатдошлари катта майдонга йиғилиб, икки сайёҳнинг ўзга юртларда кўрган-билганларини чор атрофга сочилиб, оч бўридай очикиб эшитишибди. Найчи сайёҳ кўрганларини сўз билан сўзламай, кўз билан кўзламай, найини олибди-да, булбулдай сайратиб, эшитганни яйратиб, яйраганни кийратиб юборибди. У ўз куйини тугатгандан кейин: «Билдик, — дебди донолар, — ер юзида бизнинг ўт-ўланзимиздан ортиқ юрт йўқ экан. Найчи сайёҳнинг куйи шу ҳақда ҳикоя қилади».

Шундан кейин навбат Мукаллид сайёҳга келибди. У ўртага тушиб, кўрган-билганини овоз ва имо билан, қўл ва оёқ ҳаракатлари билан чунонан намоён этибдики, йиғилганларнинг оғзи карнайдай очилиб, кула-кула оғзидан ясама тишлари сочилиб кетибди. У гоҳ шоҳ бўлибди, одамлар кўп нарсадан огоҳ бўлибди. У гоҳ шахзода бўлибди, одамлар чуқур ўйга тушибди... «Билдик, — дебди

донолар, — ўзга юртларда ҳам биз ибрат олишга арзийдиган кишилар ва ишлар бор экан. Муқаллид сайёҳнинг намоёиш этганлари шундан накл қилади.

Шу-шу ҳар икки сайёҳнинг сафар таассуротлари одамларга манзуру мақбул тушибди. Аммо йиллар ўтса ҳам Муқаллид ўзга диёрларда яшовчи кишилар сиймосини гавдалантириб, элатдошларининг олқишини олиб юрибди.

Кунларнинг бирида Найчи Муқаллид дўстидан гина қилибди: «Ҳар бир инсоннинг вазифаси — ўз элатига хизмат қилиш, ўз элатини улуғлаш, ўз элатини юксак чўққиларга элтиш», — дебди у. «Мен ҳам ўз элатимга хизмат қиляпман, уни бошқа элатлар эришган чўққига олиб бормокчиман», — бўш келмабди Муқаллид. «Сен ўзга элатларга сажда қилиб, ўз элатингни унутиб қўйяпсан. Ўзгаларга сажда қилувчи инсон бора-бора ўз элатининг хоинига айланади», — дебди-да, Найчи бир умрлик дўсти билан аразлашиб-аччиғлашиб, юз кўришмас бўлиб қолибди.

Айтишларича, ўша Найчининг асл исми Усмон Носир экан. Муқаллиднинг исмини эса ҳозирча айтмай турай. У кейинчалик ўзбек саҳнасида ўз халқининг ажойиб сиймоларини яратиб, Усмон Носир берган сабоқдан тўғри хулоса чиқарган, дейишади.

«ЁШ ЛЕНИНЧИ» РЎЗНОМАСИДА

Усмон Носир Самарқанддан кўчиб келгач, кўпинча «Ёш ленинчи» рўзномаси таҳририятига келиб турар, шу таҳририят қошидаги ёш шоирлар тўғарагининг машғулотларида қатнашар эди. Кўп ўтмай, бу тўғаракка унинг ўзи раҳбарлик қила бошлади.

Туроб Тўла «Ташна кетган шоир» деган мақоласида ана шу йилларни хотирлаб, бундай хаяжонли сўзларни ёзган:

«Комсомол уни маҳкам ушлади, у — комсомолни! «Ёш ленинчи» газетасига дастёр бўлди, унинг қошида, унинг теварагидаги ёш ҳаваскорларни йиғиб, адабиёт тўғараги

тузди. Бу тўгарак овозаси ўлкани тутди. Унинг машғулотларига кириб бўлмас эди. Унинг машғулотларида биз, хаваскор шоирлар, Қодирийни, Айнийни, Фитратни, Санжар Сиддикни, Ғафур Ғулумни, Ойбекни, Зиё Саидни, Қаххорни, Шайхзодани, Уйғунни, Ойдинни, Сотти Хусайнни кўрардик. Усмон Носир бизга уларни маданиятимизнинг камоли, деб таништирар, ҳар бирининг ижодий маслаҳатлари билан бизни баҳраманд этар, бу учрашувларни маҳорат мактабига айлантириб юборарди. Ёзувчилар союзининг тарбия ўчоғи шунда эди. Ўзбек совет адабиётининг келажаклари шу машғулотларда басталанаркан, энди билсам.

Бу машғулотларда ўша кунларнинг энг яхши шеърлари минбарга чиқар, хусусан Усмон шеърларини деб келганлар кўп бўларди. Усмон Носир яхши шеър ўқирди. Шеъримизнинг юқорида номлари зикр этилган отахонлари унинг шеърларига диққат ва катта кизикиш билан қулоқ солар, мароқ билан тинглар, фахрланиш хиссини яширмасдилар! Ҳали йигирма беш ёшга тўлмаган шоирга бағишлов шеърларнинг кўпайиб кетганлиги ўша йиллари ажабланарли ҳолмасиди. Шеъримизнинг валломати Уйғуннинг ҳам унга ажиб шеър бағишлагани Усмон Носир адабиётимизда фавқулодда шахс эканлигидан далолат беради».

Шоирнинг эхтирос билан битилган бу сўзларига жиндек аниқлик киритиш жойиз. Биринчидан, «Еш ленинчи» рўзномаси қошидаги тўгарак Усмон Носир раҳбар бўлгунга қадар ҳам мавжуд бўлиб, у айниқса Сотти Хусайн муҳаррирлик қилган йилларда шуҳрат топган. Бу ҳақда Миртемирнинг мароқли эсдаликлари бор. Иккинчидан, Уйғуннинг Усмон Носирга бағишлови унинг олти жилдлик асарларида Ғафур Ғулумга аталган шеър сифатида эълон қилинган. Агар ҳурматли китобхон шу шеърни учратиб қолса, унинг 1937 йилда ёзилгани ва дастлаб Усмон Носирга бағишланганидан хабардор бўлиши лозим.

Усмон Носир «Ёш ленинчи» газетаси таҳририясида.

1936 йил.

Туроб Тўла каминага «Еш ленинчи» қошидаги тўгарак тўғрисида сўзлаб, бу тўгарак Марказий универмагнинг ўнг бикинида, Навоий театрига караб тушган, ҳозир Политехника илмгоҳининг архитектура факультети жойлашган бинонинг остки каватида машғулотлар ўтказганини айтган эди. Унинг такрор-такрор ҳикоя қилиши ва юқорида бир лавҳасигина келтирилган мақоласига кўра, бу тўгарак машғулотларида Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Фитрат, Санжар Сиддик сингари алломалар ўз суҳбатлари билан иштирок этганлар.

«Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1935 йил 14 март сонидан босилган «Езувчи ўз иши тўғрисида» номли хабардан маълум бўлишича, ўша йилнинг 10 мартида Абдулла Қодирий шу тўгаракда адабий тажрибалари ҳақида ёш ёзувчилар билан суҳбат ўтказган. Адиб бу суҳбатида «Ўтган кунлар» романини ёзишгача бошидан кечирган саргузаштларини сўзлаб бергач, ўз асарлари устида қандай ишлашига кўчиб, бундай деган:

«Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмокчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмокчи бўлсам, ўша жойни аввал неча марта кўрганим эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман...»

Масалан, «Ўтган кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намозшом маҳалида, доғ қилинаётган зиғирёғнинг хиди бурнимга урилди, мен бунга эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўтган кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиқгани эсимда. Умуман, майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади. Лекин мен ҳар қандай деталларни ҳам асарга киргизавермайман. Уларнинг шу асарнинг худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш, келмаслигини суриштириб ишлатаман.

Езувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида мана шун-

дай, турмушнинг майда-чуйдаларигача кузата оладирган кобилиятни ўстириши керак».

Усмон Носир бу суҳбат бўлиб ўтган пайтда Тошкентга эндигина кўчиб келган ва Абдулла Қодирийнинг кузатувчанлик тўғрисидаги бу сўзларини эшитган эди. Унинг «Нахшон» достони муносабати билан юкорида айтилган мулоҳазалар шундан далолат беради. Шоир кейинчалик мазкур тўгаракка раҳбарлик қилар экан, Абдулла Қодирий сингари тажрибали ёзувчиларни бу тўгарак машғулотларига тез-тез таклиф этиб, улардан, бошқалар катори, ўзи ҳам баҳраманд бўлиб турди.

Усмон Носир «Еш ленинчи»да хизмат қилар экан, ўша давр учун хайрли яна бир ишга кўл урди.

Маълумки, ўзбек музика санъати бой тарихга ва рангбаранг жанрларга эга бўлганига қарамай, ёшларнинг кўплашиб айтадиган кўшиқлари, афсуски, йўқ катори. Ўзбек ёшларида бундай кўшиқлар бўлмаганлиги сабабли улар инкилобий йилларда ҳам турк шоир ва бастакорларининг шарқийларини куйлаганлар. Ҳамзанинг хор ва якка-хон овоз учун ёзилган кўшиқлари эса 30-йиллар руҳига у кадар мос эмас эди. Шунинг учун ҳам 30-йилларнинг ўрталарида ўзбек йигит ва қизлари учун замонавий кўшиқлар яратиш зарурати сезилди. Ўзбекистон комсомоли ва жумҳурият радиоэшиттириш кўмитаси давр талабларидан келиб чиқиб, бу масъулиятли ишга шоир ва бастакорларни жалб этмокчи бўлди.

Усмон Носир бу ишда айникса ташаббус кўрсатиб, ўша йилларда рус ёшлари томонидан севиб куйланган Д. Шостаковичнинг «Уйғон, оппоғим», «Кузатиш» (Б. Корнилов сўзлари), Эслернинг «Коминтери» (Тренкель сўзи), А. Давиденконинг «Зарбдор комсомоллар марши» (И. Френкель сўзи), И. Дунаевскийнинг «Шўх йигитлар марши» (В. Лебедев-Кумач сўзи), А. Александровнинг «Партизанлар марши» (С. Алимов сўзи) каби кўшиқларини ўзбек тилига таржима қилди. Бастакор Штемберг бу

таржималар матнини нотага мослаштириб, уларнинг ўзбек тилида ҳам куйланиши учун чора-имконлар ахтарди.

Ўзбекистон комсомолининг VII курултойи бўлиб ўтган кунларда курултой катнашчилари бу кўшиқларни ўзбек тилида куйладилар. Улар мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртларида ҳам айтиладиган бўлди.

Аmmo Усмон Носир мазкур танловда ўз кўшиқлари билан катнашдимиз, агар катнашган бўлса, у ёзган кўшиқ матнларига куй басталандимиз ва ёшлар томонидан ижро этилдими?.. Афсуски, биз бу ҳақда бирор маълумотга эга эмасмиз. Дарвоқе, Раҳмат Мажидий «Ижод — асосий иш» номли мақоласида («Кизил Ўзбекистон», 1937 йил, 23 апрель) ўзбек ёзувчиларининг ижодий ишлари тўғрисида сўзлаб, «Усмон Носир ашулалар ёзди», деб таъкидлаганки, бу сўзлардан унинг кўшиқ жанрида ҳам сезиларли ишлар қилгани аён бўлиб турибди.

Хуллас, шоир «Ёш ленинчи» рўзномасида хизмат қилар экан, замонавий кўшиқлар яратиш ишига таржимон сифатида ҳам, шоир сифатида ҳам муҳим ҳисса қўшди.

«БОҒЧАСАРОЙ ФОНТАНИ»

30-йиллар адабий ҳаётида рўй берган ва аксар ўзбек ёзувчилари ижодида чуқур из қолдирган воқеа А. С. Пушкин асарларининг ўзбек тилига таржима этилиши эди. Улуғ рус шоири вафотининг 1937 йилда нишонланажак 100 йиллиги муносабати билан Ўзбекистонда амалга оширилган таржима ишлари шу қадар кенг қўлам касб этдики, у ҳозирга қадар ҳам ўзининг ноёблиги ва маданий аҳамияти билан ижод аҳлини ҳайратга солиб келади. Ҳали Навоий асарлари ўрганилмаган ва нашр этилмаган кезларда Пушкин адабий меросига катта ҳурмат билан муносабатда бўлиш, энг яхши ўзбек шоир ва ёзувчиларини бу ишга жалб этиш ва ғоят қисқа бир муҳлатда унинг барча асосий асарларини ўзбек тилига ўгириш, чиндан ҳам, тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлди.

Ўзбекистон ҳукумати ўзбек диёрининг энг кўркам ва фусункор масканларидан бири — Чимёнда етти ўзбек ижодкорига етти ўтов тикиб, уларнинг Пушкин асарларини қайноқ илҳом билан таржима этишлари, рус шеърляти чаманзоридан баҳраманд бўлишлари ва ўз ижодлари учун ҳам рағбат олишларига зарур шарт-шароитларни яратди. Етти азамат шоир ва ёзувчимиз Ойбек, Элбек, Хамид Олимжон, Шайхзода, Абдулла Қаххор, Усмон Носир ва Темур Фаттоҳ рус шеърлятининг «Евгений Онегин», «Кавказ асири», «Сув париси», «Мис чавандоз», «Моцарт ва Сальери», «Ўлат олдидаги базм» каби асарларини Навоий ва Чўлпон тилига ўгирдилар. «Боғчасарой фонтани» достонини таржима қилиш эса навқирон шоир Усмон Носирнинг зиммасига тушди.

Етти чироғ тоғлар бағрида
Етти уйдан нур сочар тунда.
Пушкин шеърин ўзбек шеърига
Етти шоир соларди шунда...

Светлана Сомова «Шоир ҳақида достон» номли аса-рида бу воқеани бениҳоя гўзал бир шаклда тасвир этган.

Усмон Носир «Боғчасарой фонтани»ни таржима қилишдан аввал, бошқа қаламкаш биродарлари сингари, Пушкин ижодини, таржима этилаётган асарни катта меҳр билан ўрганди. У «Бадий ижод хазинаси» деган лавҳасида («Правда Востока», 1937 йил 10 февраль) бу ҳақда шундай ёзди:

«Мен улуг рус шоири А. С. Пушкин ижоди билан бевосита унинг «Боғчасарой фонтани» поэмаси таржимаси устида ишлашимдан анча илгари таниш эдим ва шоир шеърляти руҳини озми-кўпми тасаввур этардим.

Таржимани бошлашдан аввал «Боғчасарой фонтани» поэмасининг яратилиш тарихи ва достоннинг бадий шаклий хусусиятларини чуқур ўрганишга тўғри келди. Мен шоир ижодий фантазиясининг ёрқин парвозидан, бўёқлар

1

талошининг ранг-баранглигидан хайратга тушдим ва лол колдим».

Пушкиннинг лиро-эпик асарларини ўзбек тилига ўгиришда энг катта қийинчилик вазн муаммоси билан боғлиқ эди. Ҳатто Ойбекдек 30-йилларда маълум тажриба орттирган шоир 9 ҳижоли ямба ёзилган «Евгений Онегин» шеърининг романини ўзбек тилига 11 ҳижоли бармоқ билан таржима этишга мажбур бўлди. Аммо Усмон Носир «Боғчасарой фонтани» ва кейинчалик «Демон»ни ўгиришда асл нусхаларга хос 9 ҳижоли вазни сақлашга эришди. Шунга қарамай, у, мутахассислар фикрича, дostonнинг ғоявий бойлиги ва бадиий латофатига заррача ҳам зарар келтирмади.

Қовок солиб ўтирар Гарой
Лабларида қаҳрабо чилим.
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб тек турарди сарой.
Жимжит эди бутун кошона:
Хамма хоннинг хафа юзидан,
Ғам ва ўтли ғазаб изидан
Пайқар эди мубҳам нишона.
Аммо мағрур соҳиби фармон
Қўлларини бир силтаб солди:
Барча секин тарқалди ҳар ён,
Қўшқлар аро бир ўзи қолди,
Эркин нафас олди сийнаси,
Тўлқинланиб билмай сукутни,
Ўйнаб турган кўрфаз ойнаси
Акс этгандай қора булутни.
Унинг жиддий манглайи аён
Дил тўлқинин айларди баён.

Пушкин асари руҳини ўзида мукамал бир тарзда сақлаб қолган бу сатрлар таржимадек эмас, балки асл нусхадек раво ўқилади. Асар бошдан-оёқ ана шундай ёркин ва ёник тил билан таржима этилгани сабабли китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинди. 1936 йил 22 ноябрда Пушкин асарлари таржимасига бағишланган махсус анжуманда ҳам Усмон Носирнинг таржимонлик

санъати юксак баҳоланди. Шухратнинг хотирлашича, муҳокамада катнашган Чўлпон Усмон Носир таржима-сидан ғоят мамнун бўлиб, «Мана, ҳақиқий таржимон! Мана, Пушкиннинг таржимони! У асл нусхадан ҳам ўтказиб юборибди!» дея астойдил қувонган ва қутлаган. Бундай юкори баҳодан, дўстларнинг самимий қутловларидан илҳомланган шоир «Евгений Онегин» таржимасининг 19 декабрь куни бўлиб ўтган муҳокамасига «Татьянанинг Онегинга мактуби»ни Ойбекдан фарқли ўларок, 9 ҳижоли бармоқ билан таржима қилиб борди ва муҳокама чоғида уни ўкиб берди. Шу муҳокамада иштирок этган Шухратнинг эслашига кўра, Ойбек ёш қаламкаш дўстини бу янги ижодий ютуғи билан табриклаб, унга самимий қалб сўзларини айтган; унинг бундай мардона ҳатти-ҳаракатидан мутаассир бўлган Усмон Носир эса кўзларидан дув этиб тўкилган ёшни тутиб туrolмаган.

Пушкин асарини таржима этиш Усмон Носир учун ҳам, бошқа ёзувчиларимиз учун ҳам чинакам мактаб бўлди. Бояги лавҳада шоир бу ҳақда баҳс юритиб, бундай сўзларни айтган:

«Мен қаршимда шеърий маданиятимни юксакка кўтарувчи, бадний маҳоратни эгаллашимга ёрдам берувчи улкан бадний ижод ҳазинаси турганини чуқур ҳис этдим.

Энг аввало, муҳим бир мавзуни бу қадар кенг ёритиб беришда, шоирнинг бадний тасвир воситалари зиммасига чуқур маъноларни юклаш маҳоратидан қойил қолдим.

Пушкин-санъаткор тасвир воситаларидан ниҳоятда тежамли фойдаланган ҳолда, бутун бир даврнинг бадний манзарасини, бир инсоннинг бутун ҳаётининг ёрқин тарихини чизади (Мария образи), бир қанча типларнинг бутун бир галереясини яратади (Гарой, Зарема, ҳарам оғаси.)

Пушкин мазкур поэмада қаҳрамонларнинг турмуш шароитини ҳам типик деталлар орқали ёрқин тасвирлайди.

Пушкин бир неча чизиклар биланок мукамал образ яратади».

Усмон Носир «Боғчасарой фонтани»ни таржима қилишда дostonдаги Пушкин маҳоратининг ана шу қирраларига ниҳоятда эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан ёндошиб, улуғ шоирга муносиб таржимон-рақиб бўлишга эришди.

Шубҳасиз, Усмон Носир Пушкинни бу қадар раvon ва муқобил таржима қилишга осон-гаров етишмади. Мўмин Усмоновнинг «Пушкин ўзбек тилида» («Правда Востока», 1937 йил, 13 февраль) мақоласидан маълум бўлишича, у «Боғчасарой фонтани»даги:

Живое строгое чело
Волнение сердца выражает.
Так бурны тучи отражают
Залива зыбкое стекло

деган сатрлари таржимасида асл нусхадаги оҳанг ва мазмунни тиклаш учун икки ой давомида заҳмат чеккан.

«Боғчасарой фонтани»нинг таржимаси, — деб ёзади М. Усмонов, — ёзувчилар конференциясида муҳокама этилганда, жуда кўп «майда», аммо жиддий тузатишлар қиртилди...

...Конференцияда билдирилган мулоҳазалардан сўнгина таржимон хон Гаройнинг Пушкин асарида мавжуд бўлган барча қирраларни беришга эришди.

Қитобхонларнинг кўп сонли фикр-мулоҳазаларига кўра, «Боғчасарой фонтани» ўзбек тилида Пушкиннинг бошқа асарларига нисбатан анчагина яхши ўқилади. «Боғчасарой фонтани»ни ўқиш пайтида қитобхонда шундай таассурот туғиладики, у гўё оригинал ўзбек асарини ўқигандек бўлади. Қитобхон унинг таржима эканини деярлик сезмайди. Қитобхондаги бундай ҳиссиёт «Боғчасарой фонтани»нинг таржимаси уни юксак бадинийлиги билан мафтун этганлиги туфайли юз беради».

М. Усмоновнинг таржимага берган бу юксак баҳоси ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас.

Замондошларнинг хотирлашларига кўра, таржима кўлдан чиккач, кўлёзма, кутилмаганда, йўқолиб қолган. Баъзи бир оғзаки хотираларда айтилишича, ширакайф шоир кўлёмани паришонхотирлик орқасида трамвайда қолдириб кетган. (Аммо айрим кишилар унинг нашриётда йўқолганини ҳикоя қиладилар.)

«Усмон Носир «Боғчасарой фонтани»ни тугатиб, — хотирлайди Муҳсин Ҳамидов, — кўлёмани нашриётга топширганида, таржима йўқолиб қолди. Нашриёт ходимларидан бири менга бу воқеани айтиб, Усмондан қандай қилиб бўлса ҳам таржиманинг бошқа бирор нусхасини олиб беришимни сўради. Мен бу ҳақда Усмон Носирга очик айтилмадим.

Бир кун у билан роса ичдик. Кечаси кайфимиз тарок бўлганда, ундан «Агар «Боғчасарой»нинг таржимаси йўқолиб қолган бўлса, нима қилардинг?» деб сўрадим. У «Ерунда!» деди. Эртасига нашриётга бордик. У ўзига бирорта машинисткани беришларини сўради. Сўнг бир соат мобайнида хонанинг у бошидан-бу бошига папирос чеккан ҳолда юриб, таржимани ёддан айтиб турди».

«Боғчасарой фонтани»нинг ўзбек тилига ўгирилган таржимаси ана шундай ғаройиб тарихга эгадир.

1937 йил февралда Москвада СССР Езувчилар уюшмасининг Пушқин вафоти 100 йиллиги муносабати билан махсус пленуми бўлиб ўтди. Пленум ишида мамлакатнинг атоқли пушқиншунослари каторида Ойбек билан Усмон Носир ҳам иштирок этдилар.

Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси архивида шу даврга оид бир ҳужжат сақланган. 1937 йил 7 февралда чакирилган 166-сонли бу ҳужжат (буйрук)га кўра, СССР Езувчилари уюшмасининг пленумига беш киши — Ойдин, Ус-

мон Носир, Лаврентьев, Ғайратий ва Ойбек юборилган бўлиб, уларга 4 минг сўмдан пул берилган. Яна шу буйруқнинг иккинчи моддасида Усмон Носирнинг Москва шахрига бир ой муддатга ижодий командировкага юборилиши ва яна минг сўм билан таъминланиши айтилган.

(Мазкур буйруқнинг иккинчи моддаси ҳурматли китобхонга тушунарсиз бўлиши мумкин. Гап шундаки, Усмон Носир 1935 йилда Ленин тўғрисида катта дostonни ёзишга киришган эди. У «Еш ленинчи» ва «Правда Востока» рўномаларининг 1937 йил 3-сонидан эълон қилинган ижодий режаларида бу ҳақда шундай деган:

«1937 йилда пролетар инкилобининг саркардаси бўлган Ленин тўғрисидаги катта поэмада ёзиб битираман. Икки йилдан буён ленинизм тўғрисидаги, партия тарихи тўғрисидаги адабиётни ўқиб-ўрганиб, шу поэма устида ишламакдаман. Бу иш менинг сиёсий билимимни оширади, маданиятнинг яна бир босқичига кўтарилишимга ёрдам беради.

1937 йилда Масковга бормоқчиман. Унда Ленин музейига кириб, ўз ишим учун материал ўрганишни тамомлайман».

Усмон Носирга пленумга боришдан ташқари, яна бир ой муддатга Москвага ижодий командировка берилганининг сабаби унинг шу ижодий ниятида эди. Лекин шоир бу ижодий режани рўёбга чиқариш имконига эга бўлмади. Шунга қарамай, 1937 йил август-сентябрь ойларида бўлиб ўтган Ўзбекистон ёзувчиларининг машъум IV пленумида Оппокова ҳибсдаги шоирга хуруж қилиб, унинг бу минг сўмга костюм олгани, айш-ишрат қилгани ҳолда ижодий самара бермади, деб унга таъна тошларини отди.)

Ойбек архивида қолган баъзи бир сурат ва хатлар мазкур пленум тўғрисидаги тасаввуримизни бир қадар кенгайтиради. Аввало, шуни қайд этиш лозимки, пленум

кунларида олинган суратларнинг бирида Ойбек, Усмон Носир ва Ойдин билан бирга Раҳмат Мажидийнинг ҳам тасвири бор. Ҳақиқатда Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг раҳбари бўлмиш бу кимсанинг мазкур пленумга бориши табиий. Ва, аксинча, буйруқда кўрсатилган бирор кишининг Москвага боролмай қолган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Пленум 22 февраль куни очилиб, 26 февралда ўз ишига яқун ясади.

Ойбекнинг 25 февраль куни рафикаси Зарифахонимга йўллаган мактубида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Пленум 22-да очилган эди, давом этаётир, эртага битса керак. Кеча Пушкин таржималари ҳақида мен сўзга чиқдим. Докладни ёзиб олган эдим, дуруст бўлди. Инкилобга қадар арабча, форсчадан бўлган таржималар ҳақида ҳам гапирдим. Умуман, бизда бадий адабиётнинг узоқ бир тарихи бор эканини, классик адабиётимизда Шарқ тилларидан таржима бир кўп асарлар борлигини кўрсатдим. Қизиқиб тинглашди...

...Пленумга яхши китоблар келтириб сотаётирлар. Лекин дарров талаб кетишади. Бир қанча дуруст китоблар олдим, яна оламан...»

Ойбекнинг бу сўзлари сатрларини ўқир эканмиз, замондошларнинг Усмон Носир ҳар сафар ижодий сафарлардан даста-даста ажойиб китоблар билан қайтар эди, деган сўзлари ёдга келади. У бу китобларни бугунги авлоддек безак учун эмас, маънавий бойиш, ижодий ўсиш учун олар ва тинимсиз мутолаа қилар эди.

Ойбекнинг бу хатидан маълум бўлишича, Усмон Носир Москвада 1400 сўмга тилла соат ҳам олган. Аммо Оппокова, чамаси, унинг бу «қилмиши»дан беҳабар қолган. Акс ҳолда, у Ҳақиқатда машғум пленумда ғазаб отига миниб сўзга чиққанида, бу соат милларини ҳам юлиб олган бўлар эди.

1937 йилнинг январь-февраль ойларида Пушкин хотирасига бағишланган кечаларда Усмон Носир ўз таржимасини завк-шавк билан ўкиб юрди.

«Пушкин вафотининг 100 йиллигига бағишланган кеча бугунгидек хотирамда,— эслайди Азиз Раҳмонов,— Усмон Носир саҳнага чика солиб, «Боғчасарой»дан каттагина бир парчани ўкиди. Зал гулдираб кетди. Ҳали ҳам унинг овози қулоғим тагида жаранглаб туради.

Қовок солиб ўлтирар Гарой,
Лабларида қахрабо чилим...

Усмон Носир Пушкиннинг кўпгина лирик шеърларини ҳам ёд биларди. У қаерга борса, Пушкинни ўқир, ундан шеърини санъат сирларини ўрганишни уқтирар, ўзбек халқини Пушкин даҳосидан баҳраманд бўлиш йўлларини ахтарар эди. «Боғчасарой фонтани»нинг Усмон Носир бажарган таржимаси туфайли биз ёшларда Пушкинга бўлган муҳаббат кучайиб кетди».

Шу йили «Муштум» ойнамаси Пушкин асарлари таржимонларига ўртоқлик ҳазили билан мурожаат этган. Шунда, масалан, Темир Фаттоҳнинг «Лўлилар» таржимаси устида олиб борган иши истеҳзо остига олингани ҳолда, номаълум муаллиф Усмон Носир номидан бундай шакарғуфторлик қилган.

Талант бўлса «Боғчасарой фантони»
Шунда бўлар таржиманинг имкони!
Юрагимни қилиб кенг боғ ё сарой,
Меҳнат қилдим шу борада уч-тўрт ой!
Бу асарнинг мазмуни ҳам бир фантон,
Бу тўғрида яхши мисол дер Чўлпон.
Ёш бўлсам ҳам вазмин ишга бош бўлдим,
Аввалида қўрқиб, хийла ғаш бўлдим.
Унда-мунда камчиликдан мустасно,
Мақталиндим, кўтарилдим шу асно!
Гап шундаки, ҳеч гангираб қолмаслик!
Ёш кўнгилга кибр, гурур солмаслик!

Бу ўртоқлик ҳазилидан ҳам Усмон Носир таржимаи адабий жамоатчилик томонидан муносиб баҳолангани ва шоирнинг эл-юрт ўртасидаги хурмати кундан-кунга ортиб бораётгани равшан бўлиб турибди.

КИБРАЙ

Одатда ёз ойларида Тошкент шаҳрида истикомат қилган жўраларнинг олис оромгоҳларга бориш иложи бўлмаса, уч-тўрт киши бўлиб (баъзан эса бола-чақалари билан) шаҳар атрофидаги кишлоқларга чикиб, табиат кўйида — бир ҳафтами, ўн кунми, ундан кўпроқми — ҳордик олиб қайтар эдилар. 30-йилларнинг ўрталарида бу ҳол зиёлилар даврасида бир удумга айланган эди.

1936 йилда Элбек ўз оиласи билан Қибрайдаги қариндошлари уйига ҳордик олиш учун борди. У сафарга отланар экан, яқинда Чимёнда бирга бўлиб, бирга Пушкинни таржима қилган ва шу аснода кадронлашиб қолган ёш дўсти Усмон Носирни ҳам Қибрайга таклиф этди. Усмон ўша кезларда Езувчилар уюшмасининг раҳбарларидан бири Қурбон Берекин билан Ўқчида ҳамсоя бўлиб яшар ва улар ўртасидаги самимий муносабат барқарор тус олган эди. Ўз навбатида Элбек билан Берекин ўртасида ҳам илиқ инсоний ва ижодий алоқа ўрнатилган эди.

Хуллас, Элбек ўз оиласи билан Қибрайдаги қариндоши уйдан, Усмон Носир билан Қурбон Берекин эса уларга қўшни хонадондан ўзларига сўлим маскан топдилар.

Кишлоқ аҳлининг ажабтовур феъли бор. Агар бир хонадонга узок-яқиндан меҳмон келиб қолгудек бўлса, бутун кишлоқ шу меҳмонни кўргани келади; сўнг бирма-бир ҳар ким ўз уйига, меҳмонга кўшиб, бутун кишлоқни бўлмаса ҳам, ярмини таклиф қилади.

Тошкентлик меҳмонларнинг келганлиги ҳақидаги овози аллақачон бутун Қибрайга тарқалган эди. Қибрайликлар-

дан бири ўша кунни шаҳарга тушса, кимсан Масковда таҳсил кўраётган жияни ёзги таътилга келган экан. Қўярда қўймай, ўзи билан ўша кунлик эргаштириб чиқди — ҳам мактаби учун, ҳам меҳмонларни чақирса, улар билан баробар суҳбат қуриш учун бундан қулай имкон йўқ эди.

Юнус Максудов исми бу йигит адабиётдан хийла хабардор, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби улуғлар билан бир даврада нафас олган йигит эди.

Энди жиндек шу одамдан эшитинг:

«...Тоғамни кига бориб, овқатланиб ўтирган эдик, биров тоғамни чақирди. Тоғам: «Яна ўшалар чақиришаяпти», — деб чиқиб кетди. Бир оздан сўнг қайтиб келиб, «Тур! Бирга чиқмасак бўлмайди», — деди. Мен унамадим. Тоғам: «Мен бугун чиқа олмайман, жияним келган», — десам, холижонимга қўймай, «Жиянингизни ҳам олиб чиқинг!» деб қўйишмаяпти, ўзлари ҳам эшигимиз олдида туришибди», — деди. Мен ноилож тоғам билан чиқсам, бизни пойлаб турган кишилардан бири Элбек экан. У мен билан кучоқлашиб кўришар экан, «Сени қайси шамол учириб келди?» деб тоғамга қаради-да, «Бу сизнинг жиянингиз бўлса, менинг адашим ва жонажон укам!» — деди.

Элбек гап орасида 5—10 кун дам олиш учун Қибрайга Усмон Носир билан Қурбон Берекнинг ҳам келганини айтди. Элбек билан уч-тўрт йил кўришмаганимиз учун у шу давр ичида бўлиб ўтган воқеаларни эслади, сўнг ўша меҳмонларни чақириб келгани турди.

Ҳар иккави мен қатори йигит экан. Мен билан отларини айтиб кўришгач, уларнинг қайси бири Усмон Носир, қайсиси Берек эканини билиб олдим. Усмон Носирнинг шўх, завқли, одамшинаванда экани билиниб турарди. Дастёрликка ҳам устаси фаранг экан, дарров ҳамма юмушларни ёлғиз ўзи бажариб, Элбекни жойидан кимирлашга имкон бермади. Оз фурсатда тайёрлаган овқатини олиб келиб, олдимизга қўйди».

Шу ерда бир хижолатли ўринни айтиб ўтиш керак.

Камина хужжат кимматига эга бўлган хотираларга ушбу китобдан ўрин ажратар эканман, уларнинг баъзан кўп жой эгаллаганлиги китобхоннинг гашига тегмасмикан, деган андишага бораман. Аммо на илож? Масалан, шу ўринда Юнус Мақсудовнинг хотираси кимматли маълумотларга эга бўлгани ва яхши, жонли тил билан ёзилгани ҳолда, ундан нима учун кенг фойдаланмаслик керак? (Тўғри, баъзи бир тафсилотларда узок вақт ўтгани сабабли хатолар, чалкашиш ҳоллари содир бўлиши эҳтимолдан узок эмас. Агар бундай ҳоллар камина учун сезиларли бўлса, йўл-йўлакай ўз муносабатимни изҳор этиб кетаман.) Шунинг учун ҳам ҳурматли китобхондан узр сўраб, яна сўзни Юнус акага берсам:

«Берегин ҳам хушмуомала, маданий йигит экан. Оз фурсатда бир-биримиз билан яқинлашиб, узок суҳбатлашдик.

Кечки овқатга тоғамни ҳам айтиб келишди. Элбек: «Овқатдан сўнг шаҳарга тушиб, эртага эрта билан Ғулом Зафарий, Абдулла Қодирий ва Чўлпонни олиб чиқаман. Улар ҳам икки-уч кун дам олиб кетишади. Улар билан шу ҳақда ваъдалашган эдик», — деди. Тоғам: «Йўқ, бугун эмас, эртага тонг отмасдан ўғлим файтунни кўшиб чиқди — бирга бориб, уларни олиб қайтасизлар», — деди. Бу таклиф Элбекка ҳам маъқул бўлди. У тоғамга пул бериб, «Эртага бозордан бир кўй олиб келсангиз», — деб илтимос килди.

Эрта саҳарда тоғам Элбек билан ўғлини шаҳарга юбориб, ўзи бозорга отланди. Биз Усмон Носир билан тоғамга эргашиб бозорга бордик. Тоғам Элбек берган пулга кўй олди. Биз ҳам Усмон Носир билан биттадан кўй олдик — тоғам танлаб берди. Уйга қайтиб, энди нонушта қилиб ўтирган эдик, Элбек дўстлари Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ғулом Зафарий билан кириб келди. Ҳаммамиз бир-биримизни ялашиб-юлкашиб кўришдик. Севинчимиз ичимизга сиғмай қолди. Нонуштадан сўнг тоғам кўйлар-

дан бирини сўйди. Усмон Носир тоғамга ёрдамлашиб бўлгач, меҳмонларнинг қошига келиб, «Бугун ҳаммаларингиз ўзингизни Кафказда деб хис этасиз. Таомларимиз ҳам кафказча бўлади. Камина — шефповар, мулла Юнус — завзал», — деди. Ҳаммалари рози бўлишди. Биз ўчок бошига кетдик.

Усмон Носир менга қараб: «Икковимиз ҳам тенгдош эканмиз. Бир-биримизни сизлаб эмас, сенлаб гаплашсак ҳам бўлади. Сен қозон-товоқларни тайёрла, мен кафказий қабоб билан арманий пти деган шўрвани бошлайман», деди. Биз шу тахлит ишга киришиб кетдик. Тушки овқат вақтида қабоб ҳам, пти ҳам тайёр бўлди. Меҳмонлар ҳар иккала таомни мактай-мактай тановул қилдилар.

Овқатдан сўнг Бўзсув бўйига ўрнатилган сўрига бориб, суҳбатлашиб ўтирдик...»

Афсуски, инсон ўз хотирасида бундан ярим аср муқаддам бўлиб ўтган суҳбатни сақлай билмайди. Қимки бундай суҳбатни эслаб, уни бирма-бир қоғозга туширса, у, албатта, уйдирма бўлади. Шунинг учун ҳам биз тўрт машҳур ижодкор жам бўлиб ўтирган Бўзсув бўйларида муздек сув билан бирга қандай марокли сўзлар, гурунглар, ҳангомалар қоғозга тушмай, бугунгидек магнит лентасига ёзилмай, оқиб кетганидан афсусланамиз, холос.

Юнус ака хотирасида кўпроқ таом тайёрлаш ва таом тановул қилиш билан боғлиқ воқеалар қолган эса-да на илож, улар ҳам ҳаёт исмли дарахтнинг мевалари — уни эшитишда давом этсак.

«Суҳбат турли мавзуларда узоқ давом этди. Қош қорайгач, қўрғончага кирдик. Тоғам меҳмонларга юзланиб, «Эртага эрта билан чойни бизнинг уйимизда ичасизлар», — деди, улар ҳам бу таклифни қабул қилдилар. Эртаси тоғам тонготарда қўйни сўйиб, гузардан бир меш қимиз олиб келди. Мен меҳмонлар ўринларидан туришлари билан чакириб чиқдим. Усмон Носир, Берегин,

Ғулом Зафарий, Абдулла Кодирий, Чўлпон ва Элбек — хаммалари жамулжам бўлиб, бизникига чиқишди.

Нонуштадан сўнг биз Усмон Носир билан қозонка-боб қилдик. Кечки овқатга тоғам ўзлари палов дамладилар. Мен Усмон билан бирга улар сухбатда бемалол ўтиравердим. Чўлпон ўзининг «Баҳор» деган шеърини ўқиди:

Баҳор-киз ҳилпиллаб-ҳилпиллаб келди,
Сочлари селкиллаб-селкиллаб келди...

Абдулла Кодирий Чўлпонни сиртдан ўта истеъдодли шоир деб мадҳ этса-да, унинг ҳузурида шеърларидаги баъзи бир нуқсонларни танқид қилар, Чўлпон ҳам бу танқидий мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилар экан. Бу гал ҳам шундай бўлди.

Эртаси, Усмон Носир ва Берегиннинг таклифи бўйича, меҳмонлар улар қўнган уйга ўтадиган бўлишди. Мен эрталаб барвақт туриб, кўмаклашгани чиқдим. Нонушта дастурхони ниҳоятда нозик дид билан тайёрланган эди. Мен кирганимда, Усмон Носир ўчок бошида ширчай қилаётган, Берегин эса идиш-товоклар билан қуйманалашаётган экан. Мен Усмоннинг олдига бориб, «Нима бало, кечаси билан ухламай, дастурхон тайёрлаб чиқдингларми?» — деб сўрасам, Усмон Носир: «Устозларим бизникига чиқмоқчи бўлганларида, уйку келадими?» — деди.

Бир оздан сўнг меҳмонлар чиқишди. Ширчойдан кейин тоғам Усмон Носир олган қўйни сўйди. Шундан сўнг Усмон Носир «Устози мумтоз» деган Чўлпонга аталган шеърини ўқиди. Шеър ҳаммага манзур бўлди. Чўлпон Усмонни кучоклаб, миннатдорчилик маъносида «Фахримсан! Жигаримсан!» деб қўйди. Сухбат янада кизгин тус олди. Чўлпон мавзуни театр соҳасига буриб, «Бизнинг ўзбек халқимиз, хиндлар каби, нафис санъатга мойил, шояд келгусида театр санъатимиз ривожга миниб, жаҳонга танилса!..» — деди.

Ғулом Зафарий Усмон Носирга қараб: «Сендан умидимиз катта, сенинг нодир ва тугма қобилиятинг шеърятимизни ҳам, театримизни ҳам ўстиришга қодир. Бир шеърингда:

Йўлчиман, манзилим денгиздан нари,
Ложувард уфқнинг тубига яқин.
Қўнғлимда дардларим дарёдек оқин,
Чайқалар кўзларим тикилган сари.
...Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўрғам! —

дебсан. Бу ғоятда улуғ ният!» — деди. Сўнг яна сўзини давом эттириб: «Сен Ғарб адабиёти билан хийла танишсан, чоғи, энди Шарқ адабиёти билан шуғуллан! Айниқса Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий, Ғузулий, Бедил қаби улуғ шоирлар ижодини қунт билан ўрган! Улар ижоди сен кўзлаган узок сафар йўлини машғал бўлиб ёритиб юборади!.. Сен адабий оиламизнинг бағри бутун фарзандисан, ана, бир ёнингда Абдулла Қодирий, иккинчи ёнингда Чўлпон қаби меҳрибон мураббийларинг бор. Улардан ўрган, улар изидан бор!» — деди.

Усмон Носир ўрнидан туриб, ҳаммаларига таъзим қилди-да, Ғулом Зафарийга мурожаат этди: «Менга берган хайрли маслаҳатингиз учун сизга мингдан-миг раҳмат! Сизларнинг ҳаммангиз-менинг устозларимсиз, мен сизлардан кўп нарсани ўргандим ва, Худо хоҳласа, яна кўп нарсани ўрганаман».

Қун оғиб, кеч қира бошлади. Устма-уст берилган овқатлар тановул қилинган, Ғулом Зафарий, Абдулла Қодирий ва Чўлпон шаҳарга қайтишга тараддуд кўра бошладилар. Тоғамнинг ўғли файтунни кўшиб чиқди. Биз азиз меҳмонларни кузатиб қолдик.

Эртаси Усмон Носир, Берегин ва мен учовимиз Бўзсув бўйлаб узок жойларга саёҳат қилиб қайтар эканмиз, чарчаганимиз учун Элбекдан ҳам хабар олмай, ёта қолдик. Эрталаб тонг отиши билан Усмон Носир бизниқига

чиқиб, мени уйғотди. Унинг айтишича, кеча Элбек хабар олмаганимиз учун биздан ҳафа бўлган экан. Берегинни олиб, унинг олдига кирсак, чиндан ҳам хазратнинг ковоғи солиқ, Берегин билан кўришса-да, бизнинг саломимизга алик ҳам олмади. Сўнг Берегинга қараб, деди:

— Булар ҳавойи одамлар, аммо сенга нима бўлди? Кеча эрталабдан кечгача бир ўзим қолиб, пақ ёрилай, дедим-а!

Берегин:

— Нима қилай, кеча мени ҳам кўярда-қўймай олиб кетишди. Булар маза қилиб чўмилишди. Мен уларни томоша қилиб ўтирган эдим, иккови сувдан чиқа солиб, мени каналга улоқтиришди. Нақ сузиб чиққунимча она сутим оғзимга келди, — дея жавоб берди.

Элбек давом этди:

— Саёк юрсанг — таёк ейсан, деб шуни айтишади. Булар кип-қизил жинни!..

Элбек сўзини тугатмаган ҳам эди, Усмон Носир дарҳол қўлини кўксига олиб борди-да, таъзим қилиб, деди:

— Таксир, каромат қилдингиз, бу йигит икки-уч кундан бери менинг кўзимга ҳам бир оз ғалатирок кўриняпти. — У шундай деди-ю ёнидан ўн сўмлик пулни чиқариб, Элбекнинг олдига қўйди. — Таксир, шу сизга арзимаган назир. Бир дуо ўқиб, шу йигитга дам солиб қўйинг, шояд ёмон дарддан фориғ бўлиб кетса!

Элбек Усмоннинг майнавозчилик килаётганини тушуниб турган бўлса-да, жиддий қиёфага кириб:

— Бу назирингга мушук ҳам офтобга чикмайди. Қўпроқ узат! — деди.

Усмон Носир ёнидан яна 10 сўм чиқариб, назирнинг «кучи»ни оширди. Элбек икки қўлини фотиҳага очиб:

— Эй инсу-жинсу парилар! Сизларнинг дид-фаросатингиздан қойил қолмадим. Келиб-келиб шу одамни топ-

дингизми? Ахир бу одамдан у дунёда ҳам, бу дунёда ҳам зоелик кўрмаслигингиз аниқ-ку. Енидагисини ҳам, ўз домингизга тортсангиз, иккаласи ўла-ўлгунча хизматингизда булади. Омин! — деб фотиҳа ўкиди. Сўнг пулни Берекинга узатиб, «Гузарга чикиб, бир меш кимиз билан бир ошнинг масаллиғини харид қилиб кел», — деди.

Биз ўша кун сой бўйида кун ботгунга қадар дам олдик. Элбек ҳам гина-кудуратни унутиб, биз билан апок-чапок бўлиб кетди. Лекин азиз меҳмонлар кетганидан кейин бағримиз хувуллаб қолган эди — эртасига эрта билан фойтунга ўтириб, Тошкентга қайтдик».

(Қибрайдаги тасодифий учрашув шу билан тугамади. Усмон Носир шаҳарга қайтгач, Юнус Максудовнинг ҳаммаҳалласи Нодирхон маҳзумнинг кенг билимли олим эканлигидан дарак топиб, у билан ўчрашиш ва ундан сабоқ олиш тадорикини кўрди. Фулом Зафарий тўғри пайкаганидек, унинг билимидаги кемтик жой Шарк адабиётини пухта билмасликда эди. Шунинг учун ҳам Усмон Носир бир мунча фурсат давомида Баракхон мадрасасининг мударриси Алоиддин маҳзумнинг ўғиллари — ажойиб арабшунос, навоийшунос ва бедилшунос олим Нодирхон маҳзумнинг уйига қатнаб, ундан сабоқ олди. Зукко шогирд киска вақт мобайнида Навоийни нозик хис этадиган, Фузулий торининг нафис садоларидан баҳра оладиган бўлди. Аммо ё унинг, ё у яшаган замоннинг сабри бундан бошқа нарсаларга етмади.)

Усмон Носир Қибрайда фақат таом тановул қилиб, муздек суву мусаффо хаводан баҳраманд бўлиш билан чекланган, деб айтишга тилим бормайди. «Илҳомининг вақти йўқ, селдай келади, деган шоир балки шу ерда ҳам ижод этгандир?! Балки унинг 1937 йилда босмага тушиш арафасида турган «Назмим» шеърлар китобида Қибрай илҳоми билан йўғрилган шеърлар ҳам бўлгандир?.. Агар шу тахминда жиндек жон бўлса, бугун Дўрмондаги ижод уйида ҳам истироҳат, ҳам ижод билан

шуғулланаётган ўзбек ёзувчилари Усмон Носир 1936 йилда қаламкаш дўстлари билан бирга бошлаган хайрли ишни давом эттирмоқдалар.

РИЗО ҚОРАШОҲ

1936 йилнинг ёз ойларида «Меҳрим» тўплами босмадан чиқди. Тўплам шоирнинг мухтасар дебоча сўзи билан очилган ва унда бундай сўзлар бор эди:

«Бу тўпламдаги шеърлар изланиш меваларидир. Изланиш эса юксалмоқ, шеъринг формани эгалламоқ орзусидир. Нуксонлари учун узр сўрайман.

Усмон НОСИР.

1936 йил 20 январь; Тошкент»

Бу сатрлардаги санадан тўпламнинг нашриётга 1936 йил январидан топширилгани маълум бўлади. Агар тўпламнинг орадан икки ой ўтгач, 25 мартда босмахонага юборилгани ва атиги бир ою 10 кун ўтгандан сўнг — 5 майда терилиб келганини назарга олсак, демак, «Меҳрим» ўша йилнинг июнидаёқ китобхонлар қўлига бориб теккан чиқади.

Шоирга 1926 йилда, бошланғич синфларда тил ва адабиётдан дарс берган кекса педагог Фаттоҳ Раҳмонов ўша кезларда Тошкентнинг ҳозир «Пахтакор» ўйингоҳи жойлашган мавзедаги Занжирли кўчада ижарада турарди. У кун найзадан ўтиб, саратон ҳарорати хийла пасайган пайтда Шайхантоҳурга чиқиб, ҳовуз бўйидаги чойхонада памил чойни хўплаб ўтирган эди, чойхонада қачондан бери кўрмагани Усмон Носир Темур Фаттоҳ, Шукур Саъдулла ва Қосимжон Ҳошим билан пайдо бўлиб қолди. Усмонжон кўқонлик домласини кўриши билан қучоқ очиб, югурди:

— Сизни кўрмаганимга ҳам юз йил бўлди, домла! Бормисиз, омонмисиз? Қаердан сўрасак? Қайси шамоллар билан Тошкентда юрибсиз?..

Шоир ўзини қизиқтирган саволларга жавоб олишга ҳали улгурмаган ҳам эди, яна ўзи гапни илиб кетди:

— Зап келибсиз-да, домла! Энди ана шу қувончли учрашув шарафига қулунг ўргилсин бир ош қилиб, суҳбат қурамиз. Ошни ўз кўлингиз билан тайёрлайсиз. Қўқонча паловни емаганимга ҳам кўп бўлди ўзи».

Усмон Носир шундай деди-ю, орадан бир дақиқа ҳам ўтмай, кўшиб кўйди:

— Бир тийин ҳам сарфламайсиз. Харажат мендан. Гонорар олганман, — у чўнтагидаги бир бойлам пулни кўрсатди. — Қанча масаллиғ лозим бўлса, олинг!

«Чойхоначи бешариқлик эди. Ҳамма нарса чойхонанинг ўзидан топилгани учун ош тезда тайёр бўлди. Қитдай-қитдай деган нарсалар ҳам бўлди. Оқшом туша бошлаб, чойхоначи бўшаган жойларни супуриб, йиғиштиришга, ҳали қимирлашни ҳам хаёлига келтирмаган улфатларни эса ниқташга ўтди.

— Энди «Гулистон»га бориб, бир пивоҳўрлик қиламиз, — таклиф қилди Усмон Носир.

«Гулистон» хозир Навоий номидаги театрнинг сўл тарафида жойлашган гулхона ўрнида эди. Усмонжон ўз ҳамроҳлари билан бу ерга етиб келганида, қоронғи тушган бўлса-да, ҳали ресторан сийраклашмаган, аксинча, тирбанд эди. Бўш жой йўқ. Нима қилиш керак?.. Усмонжон анчадан бери бундай вазиятда довдирамай, иш юртадиган бўлиб қолган эмасми, официант аёлни чақириб, залнинг бир бурчагида яхшилаб жой тайёрлашни буюрди. Официант аёл бир зумда стол ва ўриндиклар топиб, икки кўзада пиво келтирди; сўнг Усмон Носирнинг истаги билан дастурхонни тўлдириб ташлади. Хуллас, ширакайф давра ресторан эшигига қулф тушгунга қадар ўтириб, кайф-сафо қилди. «Меҳрим» учун чиққан қалам ҳақининг бир қисми ўша кеча шу ерга сочилди.

Фаттоҳ Раҳмоновнинг укаси, Усмон Носирнинг кўқонлик тенгдошларидан бири ҳам шоир билан шундай ул-

фатгарчиликларда иштирок этган. Азиз Раҳмоновнинг хотирасини баён қилишдан аввал Жавлон Раҳмон тўғрисида бир оғиз сўзлаб ўтиш чоғи. Қўконда Усмон Носирнинг ўқувчилик йилларидан хабардор бўлибгина қолмай, ўзининг олижаноб фазилатлари билан унинг тақдирида маълум роль ўйнаган Жавлон Раҳмон 20-йиллардаёқ Тошкентга кўчиб келган эди.

Миртемир ўз хотираларида унинг Ўлка ўзбек эрлар билим юртида «вожатий» бўлганини, билим юртининг «Еш куч» ва «Шапалок» деворий газеталарида каламкаш сифатида қатнашгани, ўзининг шу даврда ёзган сочмаларини кечаларда чиройли ва таъсирли ўқиганини эслаган. Усмон Носирдан беш-олти ёш катта бўлган Жавлон Раҳмон Тошкентда лангар ташлаган қўконлик ёшларнинг сардорларидан бири бўлган. Дарвештабиат бу инсонни Усмон Носир ҳам, бошқа қўконлик ёшлар ҳам астойдил ҳурмат қилганлар.

Азиз Раҳмоновнинг хотирлашига кўра, кунларнинг бирида ўша Шайхантохурда бир неча қўконлик ёшлар тўпланиб, суҳбат курганлар. Жавлон Раҳмон ўз қўли билан ош дамлаган. Аммо орадан анча вақт ўтиб, қурук чой ичавериб ичи шилинган йигитларнинг иштаҳаси қарнай бўлганига қарамай, ош ҳадеганда келавермаган. Шунда тоқатсизланган ошхўрлардан бири ош ланж бўлиб қолганини айтганда, Жавлон Раҳмон оҳистагина «Усмон Носир келсин!» деган. Ошни азиз билган, ланж бўлишини истамаган, қолаверса, кўзи мўлтираб турган улфатларни ҳурмат қилган ҳар қандай ошпаз ҳам ўша заҳоти шоирга бир кафтгир ошни қолдириб, қолганини сузиб келган бўларди, албатта. Лекин давранинг гули ва булбули Усмон Носирни ҳурмат қилган ошпаз бундай ишни ҳеч қачон қилмас эди. Жавлон Раҳмон ўша куни ёш дўстларига шу масалада сабоқ берди.

Кўп ўтмай, чойхонага бир даста қоғоз, газета-пазета кўтарган Усмон Носир кириб келди. Улфатлар назарида,

ош ўша куни айникса ширин ва мазали туюлди. Бу сабр дарахтининг, дўстлик ва меҳр-окибат дарахтининг мева-лари билан тотли бўлган ош эди. Айникса кейин, фотиҳа ўкилиб, лаган олингач, Усмон Носир бояги бир даста қоғозлардаги ҳали сиёҳи қуримаган шеърлари билан дўст-лар юрагига шаъм ёкиб, улар лабидаги таъмга яна шакар сепди.

Шайхантоҳур ўзининг салқин чойхонаси, марҳум ота-боболаримиз руҳини шод этиб турган масжид ва мад-расалари билангина кўконлик шинавандаларни ўзига жалб этмаган эди. Бу давранинг ташкилотчиси Жавлон Раҳ-моннинг ижара уйи ҳам шу ерда эди. Усмон Носир бу ҳамшаҳарининг уйида айникса 1935—1936 йилларда тез-тез бўлиб турди ва ҳар сафар Жавлон Раҳмоннинг азиз меҳмони Ризо Қорашоҳ билан бўлган суҳбатдан руҳий озик олгандек туюлди.

Мухсин Ҳамидовнинг сўзлари рост бўлса, Ризо Қора-шоҳ дастлаб Кўконда яшаган. Шоир Максуд Шайхзодан-нинг рафикаси Сакинахонимга тоға бўлган бу зот Озар-байжонда таваллуд топган ва кейинги ҳаётини Ўзбекистон билан бир умрга боғлаган киши эди. У Кўконда яшаган-нида, у ерлик зиёлилар билан ҳамсуҳбат бўлса-да, Усмон Носир сингари ёшларнинг бу кимса билан кадрдонлашуви Тошкентда кечди. Жавлон Раҳмоннинг ёрдами билан Тошкентга кўчиб келгач, Ризо Қорашоҳ эл-юрт ўртасида танилиб бораётган ва келажакда халқ меҳрини кўпроқ қозониши тайин бўлган шоирни ўз таъсирига олишга уринди.

Унинг ҳақиқий исми Ризо, туғилган жойи эса Озар-байжондаги Қорашаҳар эди. Шу туфайли, унинг исм-шарифи аслида Ризо Қорашаҳарли бўлиши лозим. Ле-кин жонли ўзбек тили қондаларига кўра, у Қорашоҳ бўлиб кетган.

Хуллас, Ризо Қорашоҳ эски зиёлилар кавмига ман-суб киши бўлгани сабабли туркпараст эди. У мансуб

зиёлилар авлоди бутун умрлари мобайнида туркий халкларнинг ўзаро яқинлашуви ва, иложи бўлса, бир байрок остида бирлашуви ғояси учун курашган. Улар хатти-ҳаракатини идора қилган миллий ғоя бошқа бирор халққа қарши қаратилган бўлмай, аксинча, мустақилликка эришмагани орқасида тили, маданияти, урф-одатлари, тупроғи ва ҳатто тарихи топталиб келаётган Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон халқларни феодал зулм ва мустамлакачилик кишанларига қарши курашга ундаш эди. Улар инқилобдан кейин ҳам давом этган шовинистик сиёсат самаралари билан муроса қила олмаган эдилар. Шунинг учун ҳам улар Усмон Носир сингари ёшларни ўз таъсир доираларига олишга онгли равишда киришгандилар.

Ризо Қорашоҳ, Шайхзода сингари, Ўзбекистонга бадарға этилган дастлабки йилларида (1928—1929) Қўқон мактабларида, жумладан, Жавлон Раҳмон ишлаган мактабда риёзиётдан дарс берган. Аксар ўқувчилар, айниқса адабиётга муккасидан кетган болалар эса, математикада нўноқ бўладилар. Очиги, улар риёзиётга ҳам, буфан муаллимларига ҳам ички нафрат билан қарайдилар. Ана шундай кайфият туфайли мурғак ўқувчилар Қўқонда Ризо Қорашоҳдан олислашишга кинчалик уринган бўлсалар, энди уни Тошкентда миллат ҳомийси сифатида кашф этиб, унга шунчалик яқинлашиш йўлларини кидирдилар. Тўғрироғи, бу йўлни Қорашоҳнинг ўзи ахтарди.

Ризо Қорашоҳ Қўқондалик кезларида ўқувчиларнинг риёзатга нисбатан лоқайдлигини кўриб, «Мен сизнинг мактабингизда ишлаб, бор-йўғи 5 сўм оламан, қўшни рус мактабида эса менга 20 сўмлик ойлик таклиф этишур. Аммо мен у ерга бормаيمان. Мен мусулмон болаларини ўқитиб, уларга билим берурман», дер эди. У Тошкентга келгач, айниқса 1936 йил ёздан бошлаб йиғин ва улфатчиликларнинг доимий иштирокчиси, ёшларнинг эса пири ва отахони бўлиб қолди.

«Еш ленинчи» рўзномасининг 1937 йил сонларидан бирида ёзилишича, у ана шундай йиғинларда: «Пушкин шунинг учун кадрлики, у дворян оиласидан чиққан бўлса ҳам, рус шоири. Шунинг учун унинг юбилейи ўтказилади. Навоий Пушкин тенги бўлса ҳам, унинг юбилейи ўтказилмайди, чунки, у ўзбек», дер экан.

Рўзномада айтилган бу сўзларни тасдиқлаб, Муҳсин Ҳамидов бундай дейди: «Ризо Қорашоҳ Тошкентга кўчиб келганидан кейин турли-туман гаплар ва йиғинларнинг гули бўлиб қолди. У бундай гурунгларда «Руслар Пушкинни кўтардилар, биз эса Навоийни кўтара олмаймиз. Бизда миллий маданиятимизни ўрганиш ва кўтариш ҳукуки йўқ. Умуман, демократиядан асар ҳам йўқ. Мана, Америкада бир эмас, бир неча партия бор. Уларнинг бири айтган гапга иккинчиси қарши чиқиши мумкин. Бизда бўлса, бунинг акси. Холбуки ҳақиқат фикрлар қурашида туғилажак», деган фикрларни олға сурар эди».

Усмон Носир 30-йиллар воқелигида рўй берган айрим воқеалардан, ноҳақликлардан ич-ичида куйиниб юргани учун Ризо Қорашоҳнинг дадиллик билан айтган сўзлари унинг кўзини мошдек очди. Устози Чўлпонда бундай жасоратни кўрмаган шоир Ризо Қорашоҳ хузурига талпиниб, пир деб унинг ётагини ушлади. Ж. Ш. имзоли шахс (Жуманиёз Шарифий — Н. К.)нинг 1937 йилда эълон қилган мақолаларидан бирида ёзилишича, у Жавлон Раҳмоннинг уйида бўлиб ўтган бир «базм»да Ризо Қорашоҳнинг олдига тиз чўкиб, кўз ёши билан: «Сен менинг раҳбарим, устозим, қиблагохимсан, менга йўл кўрсат», — деб ялиниб-ёлборган. Хуллас, яқин-яқингача номи миллатчилик деб аталган кайфиятнинг Усмон Носир қонига киришида Ризо Қорашоҳ асосий роллардан бирини ўйнади.

«БОГЕМА»

Шоир таржимонлик қаламини Пушкин достони туфайли чархлаб олгач, ўз дилининг амри билан «Демон»ни

Ўзбекона оҳангларга созлашга уринди. Демон — ўзбек тилида иблис дегани. Лекин Усмон Носир бу сўзни ўзининг катта маҳорат муҳри босилган таржимасида айнан қолдирган.

Қувғинди рух, қайғули Демон
Гуноҳкор ер узра учарди.
Масъуд кунлар хаёли шу он
Кўз олдидан бир-бир кечарди...

Достон шундай сатрлар билан бошланади. Агар «Демон» сўзини «Иблис» билан алмаштириб:

Қувғинди рух, қайғули Иблис,

деб ўқисак, вазн озор чекмаса-да, шеър мусикаси сатр сўнгида авжланиб бориш ўрнига мушак сингари сўнади. Агар бу сатрни:

Қувғинди рух, қайғули Шайтон,

деб таржима қилсак, кофия «Демон — шу он» сўзларига нисбатан бойроқ ҳолат касб этади, лекин айни пайтда Демон образининг моҳияти бузилади. Зеро, Демон — жонли халқ тилидаги Шайтон эмас.

Усмон Носир «Демон»ни қиска фурсатда таржима қилиб тугатди. Шунга қарамай, унинг бу ижодий иши ўзбек таржима санъати тарихида катта воқеа бўлди. Пушкин, Лермонтов сингари жаҳон шеърятининг улуғ намояндалари асарларини улар мазмуни ва поэтик жозибасига шикаст бермай туриб бошқа тилга ўгириш мумкин эмас, деган ақидага Усмон Носир биринчилардан бўлиб зарба берди. Бу таржимадан кейин унинг адабиётимизда тутган мавқеи яна бир поғона кўтарилди.

Ўша кезларда шаклланиб қолган одатига кўра, Усмон Носир қалам ҳақи олганидан кейин яқин жўраларини тўплаб, уларни «Национал» ресторанига олиб борарди. «Правда Востока» кўчасида жойлашган бу ресторан 30-йилларда Тошкентнинг энг ҳашаматли маишатгоҳи бўлиб, бу ерда

бир-икки соат мусика жўрлигида овкатланиш ва кайф-сафо килиш маданий инсон ҳаётидаги энг бахтли дамлар сирасига кирарди.

«Демон» учун қалам ҳақи чиққан куни Усмонжон дўст-ёрларини жамлаб, «Национал»га келди. Таниш эшикбон шоирга иззат-икром билан эшик очиб, таниш дастёр — официант аёл унга залнинг энг ёруғ ва ойнаси кўчага қараган томонидан жой ҳозирлади. У бошка шахарларда кўрган эканми, жойланиши биланок директорни сўратди. Шериклари «нима қилмоқчи экан?» деб хайрон бўлишди. Аммо у директор келиши билан «Мен шоир Усмон Носирман. Ресторан ёпилсин!» деб фармойиш берди. Директор тамадди қилаётган шинавандаларга қараб: «Бугун сиз бепул овкатланиб, кайф-сафо қиласиз. Сизни шоир Усмон Носир меҳмон қилади!» — деб эълон қилди. Ҳамма ўтирганларнинг чехрасига нур ёйилиб кетди. Жўралар эса ҳали ҳам не воқеа рўй бераётганидан хабарсиз эдилар.

Дастурхонга газак ва ичимлик келтирилгач, Усмон Носир биллур қадахга май куйиб, зал ўртасига борди-да, ўқий кетди:

Кулларимга мен ерда офат,
Озодлик ва идрок шоҳиман.
Мен малаклар, кўкларга душман,
Табиатга ёвуз қасофат.
Лекин, мана, бок: доғингда мен,
Тупрок каби оёғингда мен!
Мен келтирдим эгиб бошимни
Ишкнинг майин ибодати-ла,
Энг биринчи ер азоби-ла...

Шоир «Демон»нинг бу сатрларини гоҳ рус, гоҳ ўзбек тилида ўқир экан, бир гўзал аёл ўтирган дастурхон яқинига келиб, давом этди:

Энг биринчи тўккан ёшимни
Қабул айла, ол, гўзал, буни,
Ерит умрим саодатини...

У Лермонтовнинг эхтиросли сатрларини гўзал бир шаклда ўқиб, бояги аёлнинг қадаҳига ўз қадаҳини жипс-лаштирганида, кимдир қарсак чалди. Одоб юзасидан бу имога аёлнинг эркак ҳамроҳи ҳам кўшилди. Усмонжон бир-икки кадам юриб, яна ўкиди:

Кулок солгил оху зоримга:
Биргина сўз билан мени сен
Яна кўкка қайтароласан.
Эй паризод, кизған холимга;
Ишқинг эзгу либосин кийиб,
Евузликдан дилимни тийиб,
У даргоҳда порлок нур каби,
Янги малак, ёш бир хур каби
Қайта яшар эдим мен у чоғ,
Раҳминг келсин, аҳволимга бок...

Энди зал ҳақиқий шоир билан учрашаётганини сезган эди. Ҳамма бутун вужуди кулок бўлиб эшитди:

...Сенсиз нима бу абадият?
Сенсиз нима менга мулк, ният?
Қурук сўздир, тутмас асодир,
Худоси йўқ кенг калисодир.

Қуюқ қарсақлар билан қарши олинган бу сатрлардан кейин ҳар ким шоир билан қадаҳ чўқиштиришни ўзига шараф билиб, унинг қошига ошиқди; Шоирга бахт-саодат ва илҳом тилаб, унинг соғлиғи учун қадаҳ кўтарди.

Ўша куни ҳамма учун байрам бўлди. Соат тунги 3 бўл-гач, чирок уч марта ўчиб-ёнди ва ресторан директори базм соҳиби билан ҳисоб-китоб қилгани келди. Кеч соат 7 дан тунги 3 га қадар давом этган базми жамшид учун Усмон Носир, Мухсин Ҳамидовнинг сўзлари чин бўлса, 16 минг сўмни санаб, чиқиб кетди. Орадаги оркестрга ва хонандага пул кистиришлар, унинг айтишича, бу ҳисобга кирмаган.

«Усмон Носир, — дейди Мухсин Ҳамидов, — пулга сажда қилувчилардан эмас эди. У пулни ёмон кўрарди. Пул йиғиш керак, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмасди. Агар у кўча-кўйларда гадоларни, бева-бечораларни кўрса, улар-

нинг ахволига ачинганидан йиғлаб, (30 сўмлик кизил пул бўларди) шу пулни берар, агар ёнида бўлмаса, ҳамроҳларидан қарз олиб беришга ҳам тайёр эди. Унинг шу одати Шайхзодада ҳам бўлган. Бу икки шоир кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшар эдилар».

Пулнинг «бети»га қарамайдиган шоир топганини фақат жўралари ва бева-бечораларга эмас, «Национал»да бўлгани каби, етти ёт бегоналарга ҳам сочарди. Кимки у таклиф қилган пиво ё майни рад этса, у шоирни ҳақорат қилган ҳисобланарди. У тер тўкиб меҳнат қилган кишини кайф-сафо қилишга ҳақли, деб билар ва унинг ахлоқ нормалари ана шу мезонлар асосида, «богема» удумлари негизида шаклланиб бораётган эди.

Кунларнинг бирида Усмон Носир «Национал»да пиво-хўрлик қилиб ўтирар экан, Мадамин Давроннинг эслашига кўра, Анкабой кўриниб қолади. Агар шоир уни Акмал Икромов номидаги Истироҳат боғида ё Езувчилар уюшмасида кўриб қолгудек бўлса, ўйлаб салом бериши ё у узатган қўлга ўйлаб ўз қўлини узатиши мумкин эди. Аммо ёзнинг иссиқ кунларида олдида бир кўза пивоси турган шоир ўзининг саховат билан тўла табиатидан келиб чиқиб, бир қадах пиво билан Анкабой қошига пешвоз чиқади. Бироқ шу кезларда Усмон Носир ичимликка муккасидан кетди, деган овозлар тарқалган ва бу овозлар, сирасини айтганда, бежиз эмас эди. Шу сабабли бўлса керак, Анкабой Усмон Носирга улфат бўлиш «шарафи»дан воз кечиб, «йигитнинг қўлини қайтариб», индамай ўтиб кетади. Бу ҳол шоирнинг иззатнафсига оғир ботади. У ўша жойда тек турган ҳолда пиво тўла нозикниҳол қадахни қазаб ва нафратининг бутун кучи билан шундай сикадики, юпқа шиша унинг муштга айланган қўлида чил-чил синиб, ерга пиво билан бирга шиша кукунлари ҳам сочилиб кетади. Унинг қўли эса кип-қизил қон бўлади.

Шу билан «богема»нинг навбатдаги ўтиришига «пашша тушади».

Усмон Носир жўралари билан ресторанларда бўлганида, кутилмаганда, хаёли қочиб, шерикларини ҳам кўрмай, теварак-атрофдаги шовқинни ҳам эшитмай, бир кўлини чаккасига тираб, шатир-шутир қилиб шеър ёзар ва бу шеър тугагач, бир пасда чехраси очилиб, янги ёзилган шеърини ўқир, дўст-ёрлари билан бирга нотаниш кишиларда ҳам хайрат туйғусини уйғотар эди. У шундай ўтиришларни «богема» деб атар, шеърят ва кайф-сафонинг қоришмасидан ташкил топган бундай ўтиришларда ўзини сувдаги баликдек ҳис этар эди.

Аммо меёр ҳиссини йўқотган шоир «ресторан ёпилгунча ўтирализ», деган ўзи ўйлаб чиқарган қондага амал қилар экан, кечроққа бориб учиб қолар, ғовға кўзғар, кимнидир «эзгиси» келар ва шу боис сўнгги пайтларда тез-тез жанжал ҳам бўлиб турар эди...

МУХЛИСЛАР ДАВРАСИДА

1936 йили 9 январь (ҳозир Туроб Тўла) кўчасида жойлашган Мутахассислар уйининг 5-қаватидан Уйғун учун уч хонали уй ажратиб берилди. Усмон Носир бу даврда Уйғунни устозларидан бири сифатида ҳурмат қилар, Уйғун ҳам унинг Худо берган истеъдодига тан бериб, қўлдан келган ёрдамни ундан аямас эди. Уйғун октябрь ойининг бошларида бу уйга кўчар экан, икки хонани ўзи ва ёш хотини учун етарли деб билиб, учинчи, чоғроқ бир хонага Усмон Носирни таклиф этди.

Бу, ёш шоирнинг қайнаб турган йиллари эди. Хона мўъжазгина бўлса ҳам, ҳар қалай, унинг ёлғиз ўзи учун етарли эди. Дарвоқе, ҳамниша кўқонлик қариндош-уруғлари, ҳамшаҳарлари ва мухлислари қуршовида яшаган шоир бу ерда ҳам ёлғиз қолмади. Бир кун бўлмаса, иккинчи кунни уни кимдир йўқлаб келар, ижоддан қолдирар ё ўзи ширакайф

ўртокларини етаклаб келиб, ярим кечаси, баъзан эса тонгга қадар «богема»нинг хонаки нусхасини ўтказар эди.

Унинг ана шу муваккат масканига «ташриф буюрган» ҳамшаҳарлари орасида Азиз Раҳмонов ҳам бўлган. У гарчанд ҳозир Усмон Носирнинг уйига қачон ва ким билан боргани, нима бўлгани, қай маҳалгача ўлтирганларини эслай олмаса-да, унинг хотирасида шоирнинг иш услуби билан боғлиқ бир хотира қолган. Қўқонлик тенгдошлар келганларида, Усмонжон шеър ёзиб ўтирган экан. Меҳмонларнинг саволларига жавоб бериб, у ҳар куни қарийб тонгга қадар ижод билан шуғулланиши ва тонг отишига яқин ёстикқа бош қўйишини айтган.

Шоир ҳаётининг Уйғун билан бақамти кечган кунларига оид яна бир хотира бор. Уйғун Марвда туғилгани ва рус аёлга уйлангани учун қариндош-уруғлари келавериб унинг на ороми, на ижодий ишига ҳалал беришган. Лекин бу унинг, умуман Жонтемир сингари, кимсасиз яшаганидан дарак бермайди.

Айтишларича, унинг Шокир исмли жияни бўлган. У ўша кезларда баъзан тоғасини йўқлаб келганида, Усмон Носирнинг хонасига кириб олиб, у билан чакчақлашишни севган. Кунларнинг бирида шоир илҳом оғушида ишлаб ўтирганида, у секин эшикни очиб, руҳсатсиз кира бошлаган. Шунда Усмон Носир кўп чалғимаслик учун «Шокирвой, зак-ривой», дебди. Шокир эса бунга ўзича тушуниб, «Зокирвой йўқ», мен ёлғиз ўзим келганман», — дебди. Энасаси бадтар қотган шоир: «Шокирвой бўлсанг ҳам эшикни зак-ривой», — деб ижодга яна шўнғибди.

Усмон Носирни яхши билганлар унинг «Шокирвой-зак-ривой» кабилидаги сўз ўйинларини топишга моҳир бўлганини ҳикоя қиладилар.

* * *

Шоир яшаган кўп каватли уйдан ўтиб, ёшлар қўли томон юрсангиз, ўн-ўн беш дақиқа ўтмай, Бешёғочга чиқиб

оласиз, кўлга етар-етмай сўл тарафга бурилиб, ярим соат чамаси юрсангиз, Тошкент педагогика илмгоҳининг мухташам биноси келади. Ўша пайтда илмгоҳнинг тил ва адабиёт шўъбасида Шухрат, Восит Саъдулла, Неъмат Тошпўлат, Ином Мирзаев сингари шеърят мухлислари таҳсил кўрмокда эдилар. «Юрак» ва «Меҳрим» тўпламлари чоп этилгандан кейин Усмон Носирнинг талабалар ўртасидаги обрўси айниқса ошиб кетган. 70—80-йилларда Абдулла Орипов, қандай машҳур бўлган бўлса, 30-йилларнинг ўрталарида Усмон Носир ҳам ёшлар ўртасида шундай катта шухрат қозонган.

Ана шундай машҳурлиги туфайли илмгоҳ талабалари Усмон Носир билан учрашиш иштиёқида бўлдилар. «Педагогика институтида ўқиб юрган кезларимда, — деган эди Шухрат «Еш ленинчи» мухбири билан қилган суҳбатида (1988 йил 16 сентябрь) — мендан талабалар Усмон Носирни таклиф қилишни илтимос қилдилар. Бу фикрни Усмон акага етказсам, у киши олдин истиҳола қилдилар. Сўнг рози бўлдилар. Ўқитувчимиз Ҳамид Сулаймонов учрашувни очиб, сўзни У. Носирга берганда, ҳамма оёққа қалқиди. Уни қарангки, шу ерда у ҳам ўз устози ҳақида илик фикр билдирди. Ўз шеърлари билан бир қаторда Чўлпоннинг асарларини ўқиди».

Илмгоҳдаги тил ва адабиёт шўъбасининг талабалари орасида Усмон Носир шеърятининг аёл мухлислари ҳам оз эмас эди. Гарчанд номини айтиш одобдан бўлмаса-да, шу даврда шоирга айниқса яқин бўлган бир қиз тўғрисида бир оғиз сўзламаслик мумкин эмас. Зеро, 30-йиллар матбуотида унинг номи шоирнинг энг яқин кишилари сифатида учраб туради. Инқилоб Жўраева бу даврда Усмон Носирнинг ҳурмати кезган қиз бўлиб, шоир унга янги шеърларини бажонидил ўқиб бериши ҳам, у билан Истирохат боғи ё бирор кинога бориши ҳам, ҳатто уни уйига — онаси, сингиллари олдига таклиф этиши ҳам мумкин эди. «Еш ленинчи» рўзномасининг 1938 йил 4 январь сонисидаги мақолада ёзи-

лишича, «Меҳрим» тўпламидаги «Ок денгиз» шеъри шу кизга бағишланган.

Баъзи бир шоҳидларнинг айтишларига кўра, Усмон Носирнинг кўпгина қўлёзма асарлари, жумладан «Тракторобод»нинг қўлёзмаси И. Жўраеванинг қўлида бўлган. Афсуски, у шоир «халк душмани» деб эълон қилинганидан ва, айниқса, турмуш ўртоғининг рашкона ҳаракатларидан кейин уларни куйдириб ташлаган. Аммо Фариди опа (аёлнинг иккинчи норасмий номи) камина билан суҳбатда Усмон Носир тўғрисида фақат баланд сўзларни айтиб, унинг аёлларга ҳақоратли муносабатда бўлганлиги тўғрисидаги баъзи бир миш-мишларни тамомила рад этди.

Мен унга бир воқеани айтиб беришни ва унга бўлган муносабатини билишни хоҳлаган эдим, лекин иймандим. Гап эса бундай:

...Усмон Носир Қизил майдон яқинида жойлашган Теша Зоҳидовнинг уйида кўконлик ҳамшаҳарлари билан гурунглашиб ўтирар экан, кўчага қараган деразадан хушбичим бир аёлнинг ўтаётганини кўради. Шоир суҳбатга чек қўйиб, кўшни уйга югура чиқиб, ўтаётган бояги аёлга яна бир марта қарайди. Аёл, чиндан ҳам, хушқомат ва гўзал эди. Шоир илҳоми шу заҳоти жўшиб, икки-уч дақиқа ичида унга бағишланган саккиз сатрлик шеър ёзади. Сўнг ҳамшаҳари Аҳад Қосимовдан «салом хати»ни бояги номаълум аёлга элиб беришни сўрайди. Аҳад ака югуриб кўчага чиқса, аёл анчагина йўлни босиб қўйган экан. Йигит бир амаллаб, ўрда кўприги устида аёлга етиб олиб, омонатни унинг қўлига беради. Хатда нафақат аёлни мадҳ этувчи шоирона туйғу ифодаланган, балки уни Усмон Носир исмли шоир билан учрашувга таклиф этилган сўзлар ҳам бор экан.

Аёл хатни олиб, бамайлихотир ўкиб чиқади-да, мийиғида кулиб, «Усмонжонга мендан салом айтиб қўйинг. Мени кўрмоқчи бўлса, уйимизни билади, келсин. Айтинг, «Элбек акангизни кига бориб турармишсиз», денг. Хўпми, мулла йигит?..»

«Мулла йнгит» ҳеч нарсани тушунмай, хаприкиб ку-таётган шоир хузурига қайтади. Қайтади-да, «Элбек дегани ким бўлади, Усмонжон? Ўшаникига борар эмишсиз», дейди.

Усмон Носир шунда ҳирс алангасига берилиб, ўзи ва барча шоирлар астойдил хурмат қилгани Муборак опага ошикнома ёзганини тушунади...

Мен Фарида опага бу воқеани айтиб бермадим. Чунки у бундай воқеаларнинг кўпига ўзи гувоҳ бўлган ёки эшитган. Шунга карамай, Фарида опа назарида, Усмон Носир нафақат ажойиб шоир, балки хушахлоқ инсон ҳам эди. Мен унинг шоир ҳақидаги хурмат билан тўла сўзларини тинглар эканман, Оқ денгизга бағишланган шеърдаги мана бу сатрлар хаёлимдан ўтди:

Ўйнагил сўнг марта, чайқал, эрқалан!
Армоним қолмасин кетар олдимда.

Билмадим, бу сатрлар Оқ денгизга бағишланганми ё Сталин барпо этган жаҳаннамга кетиши олдидан ўз рақслари билан шоирни ром этган, хушбичим, хушовоз ва хушқилиқ қизгами?..

Мазкур илмгоҳда таҳсил кўрган мухлислардан бири Учқун Раҳмон узоқ йиллар мобайнида Ёш тамошабинлар театрида артист сифатида хизмат қилган бўлса-да, 30—40-йилларда шеърини машқлари билан танилган ёш шоир эди. У Туроб Тўла ва Енғин Мирза билан Абулқосим Лоҳутий номидаги театр билим юртида ўқиган. Билим юртининг биниси Навоий шохкўчасидаги хозир «Сервис» фирмаси ўрнашган ерда, яъни Ҳамза номидаги театр билан Усмон Носирнинг «Макка»си — Шайхантохурнинг оралиғида эди. Шунинг учун ҳам билим юртининг шеърятга ишқибоз бўлган талабалари Усмон Носирни ана шу йўлда тез-тез учратиб, у билан яқинлашган ва ошно бўлган эдилар.

«Биз, ҳаммамиз,— дейди Учқун Раҳмон,— шеърятга қизиқар, ўзимиз ҳам унча-мунча ёзиб турар эдик. Шунинг учун ҳам адабиёт майдонида пайдо бўлган ҳар бир яхши асар ва

хар бир яхши ижодкор бизнинг бутун борлиғимизни банд этар эди. Усмон Носир худди шу йилларда — 1935 — 1937 йилларда бизнинг ҳаётимизга, тансиқ бир нур сингари, кириб келди. Биз у билан тез-тез кўришиб, унинг шеърларини бутун вужудимиз кулок бўлиб тинглар, уларни ўзимиз ҳам ёд айтиб юрар эдик.

Езувчилар уюшмаси Сталин кўчасида эди. Ҳозир Навоий номидаги театрдан «Дизельний» деган бекатга кетаверишда эса Ўрта Осиё давлат дорилфунунининг кимё шўъбаси жойлашган эди. Ана шу икки бинода катта ва кенг заллар бўлиб, уларда турли-туман адабий кечалар ўтказилиб турарди. Биз ана шундай кечаларда Усмон Носир билан кўп учрашиб, унинг шеърляти билан дўстлашганмиз.

Мен ўша йилларда Лермонтовнинг «Ашиқ Кериб» асарини таржима қилганман. Умуман, ўша йилларда Пушкин, Лермонтов асарларини таржима қилиш ҳар бир шеърлят мухлисининг орзу ва армони эди. Усмон Носир менинг таржимамни кўриб, баъзи бир жойларига қалам урди. Таржимам унга маъқул бўлган эди. (Бу таржима Лермонтов асарларининг 1955 йил нашрида чоп этилган.)

Биз, Усмон Носирнинг мухлислари, кўпинча шоир билан Навоий хиёбонининг билим юрти жойлашган нуқтаси ёхуд «Ҳамза» театрига қадар пиёда юриб суҳбатлашар, шеър ўқир ва шеър эшитар эдик. Ўша кезларда Усмон Носир билан бўлиб ўтган учрашувлар бизнинг конимизга шеърлятга муҳаббат оловини олиб кирган.

Камина Учқун Раҳмон билан суҳбатлашар эканман, унга қандай савол бермай, жавоб қилолмаган ҳолларда: «Буни Неъмат биледи», деб қутулиб кетди. Мен Неъмат Тошпўлатга бу сўзларни эслатганимда, унинг хаёлини Чўлпон банд этди-ю Ҳамлетнинг машҳур монологини ўқий кетди.

— Мана бу — Чўлпон! — деди у кейин. — Усмон Носир Чўлпонни ниҳоят севарди, унинг шеърларини, таржималарини ёд биларди. Нима учун ёд биларди у? Чунки бу асарларда санъат кучли эди. Усмон Носир шу санъатни ўрга-

ниб чиққан, Чўлпондан, Ойбекдан, Уйғундан олган сабоқларини Пушкин, Лермонтов таржибалари билан бойитган эди.

«Мен 1936 ё 1937 йилларда, — хикоя қилади Неъмат Тошпўлат, — билим юртида бирга ўқиганим бир ажойиб кизга бағишлаб шеър ёзган эдим. «Кашифа» деган. Уни бир куни Акмал Икромов номидаги истироҳат боғига кираверишдаги чойхонада — Усмон Носир, Ҳамза номли академик театрнинг артисти Жўра Тожиёв уччаламиз дам олиб ўлтирганимизда — Усмон акага ўқиб бердим.

Шеър бундай сатрлардан ташкил топган эди:

Баҳор фасли... Бир кун эрталаб
Тонг еллари учарди ғир-ғир.
Қитиқларди мени эркалаб,
Ўйноқларди шаббода қурғир.

Ўйноқларди арзанда киздай
Гулни тараб, гулзор оралаб.
Гул тагидан менга мўралаб,
Ўпиб кетар — лаблари муздай.

Тароқ қилиб панжаларини
Тараб кетар гулнинг сочини.
Гулга ошиқ бўлганми, дейман,
Унга очар кенг қулочини...

Шеърни ўқиб бўлганимдан кейин Усмон Носир бир қулиб қўйди-да, «Шеърни тел чиққунга қадар (у тер эмас, тел дерди) рандалаш керак», — деди ва ўша заҳоти шеърни қўлига олиб, саккиз сатрдан кейинги тўртликни ўчириб, ўрнига қуйидаги тўрт сатрни ёзди:

Бармоқлари силаб, сийпалаб
Очиб кетди гуллар парқини.
Қуёш шуъла отар ховучлаб,
Гулга лов-лов қўнар ёлқини.

Бу тўрт сатрни ёзгандан кейин шеърнинг сўнги сатрла-

ри хакида ҳам фикр-мулоҳазалар билдирди. У шеър устида жиддий тортишар, «Шеърни буюртма билан эмас, юрак амри билан ёзиш керак», — дерди.

* * *

...Усмон Носир эл-юрт ўртасида машхур бўлганида, журналистика эшигини қоқиб келган ёшлар орасида яна бир киши бўлган. У 1936 йилда «Муштум» ойномасига эндигина иш юритувчи бўлиб ишга келган, ойнома тахририяти эса ҳозир Усмон Юсупов номи билан аталган кўчада, 84-завод биноси жойлашган манзилда — Полиграфкомбинат биносининг 3-қаватига кўчиб келган эди.

Кунларнинг бирида шу ёш йигит ўтирган 134-хонага кичикрок жуссали, қора мағиздан келган Усмон Носир кириб келди-да:

— Ука, қоғоз-қаламинг борми? — деб унга мурожаат этди.

Йигит келган меҳмоннинг кимлигини билмаса ҳам қоғоз билан қалам берди. У ҳеч нарса демай, бўш столлардан бирининг ёнига бориб, ёза бошлади. Шу тарзда у нималарнидир қоғозга туширди. Сўнг тушки овқат пайти бўлди. Бинонинг орқасида, ховлида ошхона бўларди. Шоир ҳам, ҳали унинг кимлигини танимаган йигит ҳам бирга пастга тушиб, ошхонага бордилар. Шоир ҳамроҳига: «Иккита чучвара ол. Мен жой оламан», — деди. Дарҳақиқат, овқатла ниш пайти бўлгани учун жой масаласи муаммо эди. Йигит икки қоса чучвара олиб келса, меҳмон бир кўзада пиво олиб ўтирган экан.

— Мен Усмон Носирман. Сен кимсан?

— Аббос Муҳиддинов.

— Мана, танишиб ҳам олдик, — деди Усмон Носир, сўнг бир стакан пиво қуйди-да, унга узатди. — Кўп ичма. Ичкиликнинг ёнига келгин-у, ўша захоти қоч! Ичкилик — хотиранинг эгови. Бунинг ўрнига ёшлиқда кўпроқ китоб

ўки! Билим орттир! Ўзбек ёзувчилари билан бирга жаҳон адабиёти классикларини ўқи!..

Усмон Носир «ундай қил — бундай қил» қабилидаги панд-насихатлардан сўнг: «Қайси шоирларни яхши кўрасан?» деб сўради. Аббос Муҳиддин Ҳамид Олимжон, Уйғун, Усмон Носир асарларини севиб ўқишини айтди.

— Ие, мени ҳам яхши кўрасанми? — қувониб сўради шоир.

Шу-шу у ўқтин-ўқтин Аббос Муҳиддин ўтирган хонага қирадиган, у билан кўришиб турадиган бўлди.

«Ўша йиллари «Еш ленинчи» рўзномасида, — ҳикоя қилади Аббос Муҳиддин, — М. Тўраш исмли туркистонлик шоир хизмат қилар эди. Хабаримиз йўқ, у хотини билан боласини ташлаб кетган экан, хотини боласини етаклаб, «Муштум»га шикоят қилиб келиб қолди. Мен ўзим болалар уйида катта бўлганим сабабли бу воқеани эшитиб, анча таъсирландим.

Бир куни шу воқеа ва ўша хотиннинг ташрифи таъсирида ўтирар эканман, Усмон Носир кириб келди. Менинг маънос қайфиятимни кўриб, сабабини сўради. Мен унга туркистонлик шоирнинг ўз фарзанди билан хотинини кўчага ташлаб қўйганини айтиб бердим. Бу воқеадан Усмон Носир ҳам таъсирланиб, боласини ташлаб кетган ота ҳақида шеър ёзди ва бу шеър ўша кезларда «Муштум»да эълон қилинди. Кейин билсам, бу воқеа шоир юраги торларини чертиб юборганининг сабаби бор экан»...

«Бир куни, — яна бир воқеани эслайди ҳамсухбатим, — Усмон Носир, Амин Умарий ва мен — учовимиз қаердадир кетаётган эдик. Бир маҳал кўзим гулзордаги нотаниш бир гулга тушди. Райҳон, гулсафсар, гулбеор, намозшомгул, итоғиз... Йўқ, бу гулнинг номини билмас эканман. Қизиқиб, гулнинг номини икки шоири даврондан сўрадим. Шунда Амин Умарий дарҳол «Кўлингдаги ромашка», — деди. Усмон Носир шу заҳоти «ромашка» сўзига қофия топиб, «Пора дилни улашга», деб бояги жумлага икки сатрли шеър шак-

лини берди. Орадан бир канча вақт ўтгач, Амин Умарийнинг ромашка тўғрисидаги шеъри босилиб чикди. У бундай сатрлар билан бошланар эди:

Дўстона чора экан,
Дилинг маъфора экан...

Мен шу шеърни эслар эканман, Усмон Носирнинг «ромашка» деган русча сўзга шу захоти ўзбекча қофия топгани ёдимга келади ва унинг бундай топагон шоир бўлганини эслаб, хушнуд бўламан...»

Шоир ижодининг мухлислари жўшиб сўзлар эканлар, Усмон Носир кўз ўнгимда тирик одамдек тобора ёрқин жонланиб боради.

МАШЪУМ ЙИЛНИНГ НАШЪУ НАМОСИ

«Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1937 йил 27 январь сонини ўқиган муштарийлар бундай эълонни яхши биладилар:

«27 январь кеч соат 7 да Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзи республика кўмитасида (Сталин кўчаси, 47-хонли, 1-қаватда) шоир Усмон Носирнинг ижодий кечаси бўлади. Докладчи — Урток Уйғун.

Докладдан кейин Усмон Носир ўзининг шеърларини ўқиб беради».

Ўша кунни кечкурун Ёзувчилар уюшмасининг анжуманхонаси шеърят шинавандалари билан лик-лик тўлди.

Шухрат «Ёш ленинчи» мухбири билан қилган суҳбатиде бу ижодий кечани эслаб, бундай сўзларни айтган:

«1937 йилнинг бошларида Усмон Носир ижодининг ўн йиллигини нишонлаш маросими бўлди. Ўша пайтда «Меҳрим» тўпламининг шухрати жуда баланд эди. Юбилей кечаси Сталин кўчасидаги 47-уйда бўлди. Залга одам сифмай кетганди. Унда ёзувчиларнинг ҳаммаси қатнашди. Уйғун

доклад киладиган бўлди. У ўз сўзида шоир ижодида пессимизм иллатлари бор, деб ўтгани Усмон Носирга ва, қолаверса, бу ерга тўпланганларга ёкмади. Амин Умарий сўзга чиқиб, «Соз» шеърини ўқиб берди ва шоирни кучиб табриклади. Эргаш Неъматуллаев эса аруз вазнида ёзилган «Ватандош» шеъри билан уни муборакбод этди. Усмон Носир эса гапирмади. У кечадан хафа бўлганди. Шоирга пессимист деган гап ёкмаганди. Уйғундан буни исботлашни талаб қилди. Шунда кимдир уни (нг) 25 йиллигида катта йиғилиш бўлишини айтди. Ойбек эса: «Усмон Носир — улуғ шоир. Унинг 25 йиллигини нишонласа арзийди. Эҳтимол ҳали унга хайкал қўярмиз. У ўзбекларнинг Лермонтови», деб юксак баҳо берди».

Афсуски, Шухратнинг бу сўzlари ҳақиқат билан канчалик уйғун эканлигини бугун аниқлаш қийин. Шу воқеанинг шохиди бўлган айрим ёзувчилар паришонхотирлик орақасида адабий ҳаёт фактларини нотўғри тақдим этсалар, қолганлари эса тарихни ўз фойдаларига бузишга аллақачон одатланганлар.

Бугун Уйғуннинг ижодий ва инсоний қиёфаси тўғрисида турли-туман салбий фикрлар билдирилмоқда. Лекин, назаримда, у 1937 йилнинг ўрталарига қадар бирорта ҳам қаламкаш биродарларига хиёнат қилмаган. У Усмон Носирнинг ижодий кечасида ҳам «Нахшон» ижодкорини кўкларга кўтарган. Ўша давр адабий сиёсати таъсирида Усмон Носирнинг Шимолга бағишланган шеърларида пессимистик кайфият мавжудлигини ва бу кайфият унга Ойбекдан (эътибор беринг, Чўлпондан эмас, Ойбекдан!) ўтганлигини айтган. Лекин кейинчалик, шоирга «халқ душмани» тамғаси тақилганидан сўнг у мазкур маърузаси учун, Усмон Носир шеърларидаги пессимистик кечинмаларнинг «аксилкилобий моҳияти»ни очмагани учун кескин танқид қилинган. Қамалишига бир баҳя қолгандан кейингина у «фош этувчи» мақолалар, нутқларга зўр берган.

Яна юбилей кечасига қайтайлик.

Неъмат Тошпўлатнинг хотирлашича, кечада Уйғун, Ойбек, А. Умарий ва Эргашдан ташқари, Ҳамид Ғулом, Темур Фаттоҳ ва Восит Саъдулла ҳам сўзга чиққанлар. «Амин Умарий, — деб эслайди у, — минбарга чиқиб, «Мен фақат битта шеър ўқиб бераман», — деди ва Усмон Носирнинг «Қундуз, сочларингни тарат...» шеърини ўқиди. Унинг бу унча машхур бўлмаган шеърни ўқиши бежиз эмас эди. Бу шеърда шоир ўз болалигини, кўшни боғларда қизарган гилосларни оламан, деб уринганларини тасвирлаб, бундай ёзган:

...Ўшандай шириндир
Сенинг дамларинг,
Ўшандай аслдир
Менинг шеърларим.
Ундан қийналиброк
Кўшиқ бераман.

Тоза мўлжал олиб,
Тоза ҳам урнаб,
Уйғоқ тунларимни
Кесакдай отиб,
Пишган гилос каби
Сўзлар тераман.

Амин Умарий бу шеърни ўқиганда, Усмон Носир билан бирга кечган болалигини қўмсаш туйғуси, шеър ёзиш азоблари-ю нашидаларини туйиш туйғуси балкиб турди. Ҳа, у бу шеърни бежиз ўқимаган эди».

Камина бундан бир неча йил муққадам Дўрмонда, ўзбек ёзувчиларининг Ижод уйида Восит Саъдулла билан сухбат курганимда, у ҳам шу кечани тасвирлаб, айтган эди:

«Мен ўша куни Усмон Носирнинг ижодий кечасига боришдан аввал Шайхантоҳурдаги чойхонада ҳордик олиб, гапирадиган гапимни ўйлаб бордим. Минбарга чиққач: «Мен ҳозир Шайхантоҳурдан келяпман. Шайхантоҳурдаги Усмон Носир учун кадрдон бўлган чойхонада ҳозир ҳамманинг қўлида Усмон Носирнинг «Юраги». Ҳамма унинг юраги билан нафас олмоқда. Ўйлайманки, Усмон Носирни таниган ва билган шу кишиларгина эмас, балки унинг шеърларини ўқиган ва севиб қолган барча ўзбеклар унинг «Юраги»дан баҳрамандлар, унинг «Юраги» билан яшамоқда-

лар», — дедим. Менинг сўзларим Усмон Носирга ҳам, йигилганларга ҳам маъкул тушган.

Мендан олдинми ё кейинми Ҳамид Фулом сўзга чикиб, у ҳам чиройли гапларни айтди. У «Усмон Носирнинг шеърлари анорга ўхшайди. Уни қанчалик кўп ўқисанг, шу анорни сиқиб, шарбатини ичгандек ҳузур қиласан. Унинг шеърлари бутун вужудингга анор шарбати каби таралиб боради», — деди.

Сўзга чиққан ҳар бир нотик шоир тўғрисида самимий сўзларни айтди. Ҳали 25 ёшга тўлиб улгурмаган шоирнинг ижодий кечаси ўша кун и Ўзбекистон тарихида биринчи марта бўлган бўлса ажаб эмас».

Ана шу ижодий кеча бўлиб ўтган кезларда Наманган, Қўқон, Самарқанд каби шаҳарларнинг сувини ичган шоир энди тошкентлик бўлиб қолган эди. У энди уйли-жойли бўлиши, уйланиши лозим эди. Буни тушунган, шахсий ҳаловатга эга бўлмай туриб, бемалол ижод қилиш мумкин эмаслигини сезган шоир Қўқондан оиласини Тошкентга кўчириб келтириш чораларини излади. Унинг атрофини қуршаган жўралар ва мухлислар сафи қанчалик қалин бўлмасин, у онасини, бир-биридан ширин сингилларини соғинар эди.

Шоирнинг Равза исмли катта синглиси; Наби Раҳимовнинг сўзларига қараганда, айникса гўзал, нозик, дид-фаросатли, оврупоча тарбия кўрган қиз эди. Аммо унинг биринчи турмуши бузилиб, Усмон Носирнинг аралашуви билан иккинчи марта марказқўм ходими Нуриддин Ўлмасбоевга турмушга чиққан ва Тошкентга кўчиб келган эди. Равза Нуриддин билан қанчалик аҳил ва ширин ҳаёт кечирмасин, у ҳам Қўқондаги ота-онаси, сингилларига интиқ эди. Шунинг учун ҳам Усмон Носир Қўқондаги оиласини Тошкентга кўчириб келтирмоқчи бўлди. У Чақар бекатидаги 2-Бешйиллик кўчасидан бир ҳовлини толиб, ўғай отасига хабар қилди. Носир хожининг ҳам, бошқа онла аъзоларининг ҳам Қўқондан кўчиб келиб, бегона юртда палак ёзиши, шак-шубҳасиз, осон эмас эди. Лекин Носир ҳожи ҳамма

нарсани тарозга солиб, Тошкентга кўчиб келишга рози бўлди. 1937 йил мартда у ўз оиласи билан 2-Бешйиллик кўчасидаги 161-уйдан паноҳ топди.

Ўша кезларда Уйғун билан бир уйда туриш ҳар икки томон учун қатор ноқулайликлар туғдирган ва Усмон Носирнинг бу уйни тарк этишдан бошқа иложи қолмаган эди.

«Бу воқеа 1937 йил кўкламида рўй берган, — дейди Ҳами Ғулом, — Усмон Носир менга «Уйғун аканинг оиласи кўпайди. Энди бу оиллага кенгрок жой керак. Мен бошқа бошпана кидирмасам бўлмайди», деб қолди. Шу вақтларда унинг отаси Ҳожи ака Чақардан ҳовли сотиб олиб, Тошкентга кўчиб келган эди. Мен шу ҳовлига кўчиб ўтишни маслаҳат бердим. Усмон Носир бир жомадонга нарсаларини йиғиштириб, мен билан 1-трамвайда Чақаргача келиб, сўнг пиёда Ҳожи ака сотиб олган уйга келди.

Усмон Носирнинг онаси қайла тайёрлаётган экан. Отаси эса йўк. Ҳовлида сингиллари Роҳатхон уй юмушлари билан банд. Инош эса ўйнаб юрган эди. Ҳовлининг бир чеккасида, сўрида момақаймоқдек бўлиб Инкилоб дам олиб ётган экан. Туриб сўрашди. Усмон Носир унга бир кун илгари: «Мен эртага ойимникига бораман. Сен ҳам ўша ерда бўл», — деган экан».

Шундай қилиб, Усмон Носир 1937 йил мартда онаси, сингиллари ва ўғай отаси билан топишиб, бир манзилда хаёт кечира бошлади.

«УЛУҒ КУН»

Шўро ҳукумати раҳбарлари мамлакатни ташқи оламдан «темир парда» билан ўраб олиб, маданий инсоният қандай яшаётганидан беҳабар эдилар. 30-йилларнинг ўрталаарида К. Е. Ворошилов Туркияга борганида, уни рақсга таклиф этганлар. Умрида аёл зоти билан рақс тушмаган маршал сафардан изза бўлиб қайтган. Шундан кейин бутун мамлакат бўйлаб, танго, фокстрот, вальс каби рақсларга

Усмон Носир СССР Ёзувчилар уюшмасининг
А. С. Пушкин вафоти 100 йиллигига
бағишланган пленумида.
(Чапдан — Усмон Носир, Ойбек, Ойдин, Раҳмат Мажидий.)
Москва, 1937 йил 14 февраль.

Ўргатувчи тўғараклар ташкил этилган. Шундай рақс тўғаракларидан бири 1937 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси қошида ҳам очилган.

Отажон Ҳошим билан Пушкин асарлари таржималарининг муҳокамасида яқинлашиб қолган Усмон Носир шу тўғаракларга қатнаб, рақс тушишни ўрганди, шу баҳона академияга тез-тез келиб, турли тадбирларда иштирок этадиган бўлди.

«Усмон Носир, — деб эслagan эди тилшунос олим Сафо Зуфарий, — «Еш ленинчи»да ишласа керак, институтга келиб, Отажон Ҳошим билан суҳбатлашиб турарди. Биз, институт ходимлари, Турсун Иброҳимов, Собиржон Иброҳимов, Ҳамид Олимжон ва мен улар суҳбатига навбатма-навбат гувоҳ бўлар эдик. Кунларнинг бирида у Отажон Ҳошим ҳузурига келиб, Ойбек, Уйғун ва Ҳамид Олимжон сингари шоирлар билан бир қаторда институтда ишлаш истагини билдирди. Отажон Ҳошим унинг бу истагини бажонидил қабул қилди. Лекин орадан кўп ўтмай, аввал олим, кейин шоир камалиб кетдилар».

Бу сўзлардан аён бўладики, Усмон Носир келажакда фақат шоир сифатида эмас, айти пайтда олим сифатида ҳам фаолият кўрсатмоқчи бўлган ва шу мақсадда академияда ўтказилиб турган тадбирларда иштирок этган. Аммо бизнинг муродимиз шоирнинг илмий жабҳадаги режалари устида сўзлаш эмас.

«Кунларнинг бирида, — дейди Неъмат Тошпўлат, — академияда қандайдир йиғин бўлди. Йиғин тугагач, биз — Усмон Носир, Аъзам Аюб, мен ва яна кимдир Абдулла Тўқай кўчаси (ҳозирги Мустақиллик майдони ўрнида бўлган — Н. К.) билан Ўрдага келдик. Аъзам Аюб шу атрофда турарди — у уйда қолди. Биз Ўрдада, кўприк ёқасидаги дунганлар ошхонасига кирдик. Усмон Носир гўштқуйди, мампар, лағмон, манти каби таомларни соғинганда, кўпинча шу ерга келиб турарди. Биз овқатланиб бўлгач, «Ҳамза» театри томон йўл олдик. У «Трамвайни кутиб ўтираммизми?»

Яхсиси, гаплашиб кетамиз!» деб биз билан пиёда йўл олди. Корёғди, Шайхантохур ва Баландмачитдан ўтиб, театр сари якинлашдик.

У йўлда ўзининг ва бошқа шоирларнинг канчадан-канча шеърларини ёд ўкиб, ҳаёт ва ижодга онд қарашларини баён қилиб борди. «Инсоннинг ҳаёти, онги ва қарашларида рамка бўлмаслиги керак. Ҳар бир кишида аниқ мақсад, катта гоё бўлиши лозим. У ҳамиша янгиликка интилиши зарур. Шундагина унинг меҳнати самара беради. Шундагина у ўсади ва камол топади», — деди.

Биз ана шу тарзда суҳбатлашиб, «Ҳамза» театрига етиб келдик. Бу ерда «Улуғ кун»нинг сўнги репетициялари кетаётган экан.

«Улуғ кун» В. М. Қиршоннинг беш парда, олти кўрнишли ҳаёлий пьесаси бўлиб, 1937 йилда қарийб бир вақтнинг ўзида Ленинграддаги Катта драма театрида (2 февраль) Москвадаги Қизил Армия театрида (6 февраль), Вахтангов номидаги театрда (13 апрель) ва мамлакатнинг бошқа кўпгина театрларида сахнага кўйилган. Пьесага бўлган бундай катта қизиқишнинг боиси унда бўлажак Ватан урушининг тасвирланиши эди. 1941 йил 22 июнига қадар ҳали тўрт ярим йиллик вақт масофаси борлигига қарамай, Германия ҳукумати тепасига фашизмнинг келиши, икки қарама-қарши тузум ўртасидаги курашнинг муросасиз тус олиши бу урушни муқаррар қилиб қўйган эди. Аслида, Сталин раҳнамоси бўлган сиёсий тузум ҳам ўзининг халққа қарши моҳияти билан герман фашизмидан кам фарқ қилар эди. Ҳар икки тузумнинг заҳарли тиғи халққа қарши, тараққийпарвар кишиларга қарши, хур фикрга қарши қаратилган, лекин Сталиннинг ёлғон шиорларига учган халқ «нурли келажак» қуришига ишонган ё умид қилган эди. Шунинг учун ҳам бу икки давлат ўртасидаги ҳаёт-мамот жангида ғалаба ким томонида бўлиши ҳаммани қизиқтирмакда эди.

IV пленум стенограммасидан маълум бўлишича, чама-

си, 1937 йил киш кунларининг бирида Усмон Носир билан Уйғун Ойбекнинг уйига келиб, Испанияда бўлаётган воқеалар, республикачиларнинг қаҳрамонона кураши, авиациянинг бу урушдаги роли тўғрисида сўз юритганлар ва баҳс ўз-ўзидан Гитлер Германиясига кўчган. Шу вақт ҳар иккала меҳмон агар Германия билан СССР ўртасида уруш бошланса, душман авиацияси бу уруш тақдирида катта роль ўйнаши мумкинлигини айтган.

Ана шу тарзда уруш ҳали бошланмай туриб, унинг муқаррарлиги маълум бўлган ва бу урушнинг қандай кечажаги ва ким ғалаба қилажаги ҳақида бош котириганлар. «Улуг кун» пьесасида эса бу уруш содир бўлган воқеа сифатида тасвирланган.

Пьеса сюжети оддий воқеалар асосига қурилган. Авиация командирлари тактик машғулотларининг бирида майор Қожин душман жойлашган ерга аэроплан билан бориб, десант туширишни, кўприкни портлатиб, аэродромни ишдан чиқаришни таклиф қилади. Ҳарбий тактика қонун-қоидаларига кўра, унинг бу режаси авантюрадан бошқа нарса эмасди. Шунинг учун 2-отряд командири Голубев душмanning ўз истеҳкомида мустаҳкам ўрнашиб олганини ҳисобга олиб, десант туширишга эътироз билдиради. Қизикқон Қожин эса қуролдош ўртоғини кўрқокликда айблади. Аммо шу воқеадан бир мунча вақт ўтгач, фашист давлатларидан бири шўролар мамлакатига қарши ҳужум бошлаб, чегара яқинидаги шаҳарларга бомба ташлайди. Уруш бошланади. Урушнинг дастлабки 19 соатидаёқ 26 миллион киши урушга кўнгилли бўлиб бориш ҳақида ариза беради. Ўз отряди билан ҳавога кўтарилишга буйруқ олган Голубев душман кўлига асир тушади. Шу пайт Қожин ўз десанти билан душман жойлашган ерга тушиб, ер ости штабини ўраб олади ва Голубевни озод қилади. Шу тарзда назарий машғулот пайтида яроқсиз топилган усул жанговар шароитда самара беради.

Агар пьесанинг 1936 йилда нашр этилганини эътибор-

га олсак, демак, уёзилган 1935 йилдаёк уруш хавфи реал бўлган ва шўро ҳукумати аҳолини адабиёт ва ташвиқот воситалари орқали шу урушга тайёрлаб бормоқчи бўлган.

«Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ўзининг 1937 йил 26 март сонида «Улуғ кун»нинг яқин кунларда чиқиши ҳақида хабар берди. Ниҳоят, 21 апрель куни спектаклнинг премьераси бўлиб ўтди.

Театр бу асарнинг катта ташвиқот кучига эга бўлиши лозимлигини ҳис этиб, уни саҳналаштиришда Туркистон ҳарбий округи мутахассисларини маслаҳат бериш учун таклиф этди. Исҳоқ Ҳилолов режиссёрлик қилган спектаклда театрнинг ёш артистлари—Шариф Қаюмов (Кожин), Олим Хўжаев (Голубев), Холида Хўжаева (Валя Голубева), Мухсин Ҳамидов (Лобов), Наби Раҳимов (Кобрин) ва бошқалар иштирок этдилар.

Ҳамза номидаги театрнинг бугун барҳаёт артистлари орасида фақат Жўра Тожиевгина бу спектаклда учувчилардан бирининг ролини ижро этганлигини эслайди ва «Зиё Саид Усмон Носирни ўз фарзандидек яхши кўрар эди. Усмон Носир унинг таклифи билан «Улуғ кун»ни таржима қилган», — дейди. Аммо спектаклдаги асосий ролларни ижро этган М. Ҳамидов ҳам, Н. Раҳимов ҳам ўзларининг бу асарда банд бўлганларини ҳатто эслай олмайдилар. Бунинг сабаби спектаклнинг бадий заифлиги, ночорлиги ва шу сабабдан ғоят кам кўйилганлигида бўлса керак.

Агар спектакль, чиндан ҳам, занф бўлган бўлса, у ҳолда бу ўртамиёна асарни Усмон Носир нега таржима қилди, деган савол туғилиши табиий. Бунинг боиси шундаки, биринчидан, шоир яшаётган ҳаёт тарзи ундан тез ва кўп пул топишни талаб этар эди. Иккинчидан, пьеса шоирни қизиқтирган уруш мавзунга бағишланган, ундаги Кожин образи эса таваккалчи Усмон Носирнинг айни саҳна нусхаси эди. (У қалтис ишларга қўл урибгина қолмай, Усмон Носир сингари, қуролдош дўстининг хотини Валяга ошиқ бўлиб қолади!) Учинчидан эса, пьеса матнида бир неча шеъринг пар-

чалар ва кўшиқлар бўлганки, уларни Зиё Саид фикрича, фақат Усмон Носиргина қойилмақом қилиб таржима этиши мумкин эди.

Мана бу сатрларга эътибор беринг:

Не бил барабан перед смутным полком,
Когда мы вождя хоронили,
И труп не с ружейным прощальным огнем
Мы в недра земли опустили.

И бедная почестъ к ночи отдана;
Штыками могилу копали;
Нам тускло светила в тумане луна,
И факелы дымко сверкали...

Асар қахрамонларидан бири, кейинчалик фашистлар томонидан отиб ташланган Зоря Вольфнинг «Инглиз генерали Жон Мурнинг дафн этилишига» деган бу шеърини Усмон Носир қандай таржима этган экан?..

Ҳикоя қилишларича, бир куни Усмон Носир Акмал Икромов номидаги Истироҳат боғида борар экан, А. П. исми истеъдодсиз бир шоир чойхона сўрасида ўтирганча: «Ҳа, Усмон Носир, қалайсан?» дебди. Бунга жавобан шоир: «Ҳа, халтуршик, яхши юрибман!» — деб жавоб берибди. Ўзгаларга нисбатан шундай талабчанлик билан муносабатда бўлган шоир бу асарни таржима қилишда халтурага йўл қўймаган бўлиши шубҳасиз. Шу маънода Неъмат Тошпўлатнинг қуйидаги хотираси эътиборга лойик:

«Усмон Носир, — дейди у, — «Улуғ кун» пьесасини таржима қилаётган кезлари камиш учидаги попуқнинг қандай аталишини билмоқчи бўлиб қолди. Мен ҳам, бошқа тенгдошларим ҳам шу масалада унга ёрдам беролмадик. Бир куни М. Горький кўчасидан (ҳозирги «Билим» жамиятидан «Ганга» магазини йўналишида жойлашган кўча — Н. К.) «Ҳамза» театри томон кетар эканмиз, Усмон Носир кўчада чиллак ўйнаётган болаларнинг олдига бориб, ўзини қийнаган ва кизиктирган саволни уларга берди. Эсимда: бола-

ларнинг бири «попук», деса, иккинчиси «попилтирик», деди. Усмон Носирга кейинги сўз тўғри бўлиб кўринди ва у бу сўздан ўз таржимасида фойдаланди».

Ҳамза номидаги театр репертуарида 1937 йилда олиб ташланган асарлар орасида «Скопеннинг найранглари» комедияси бўлиб, Мольернинг бу асари ҳам Усмон Носир таржимасида сахнага чиқиши режалаштирилган эди. Аммо театр бу асарни тайёрлашга, Усмон Носир эса таржима этишга улгурмади.

«Улуғ кун» театр сахнасида атиги олти марта ўйналди, холос. 11 майда у сўнгги марта сахна юзини кўрди. Орадан икки-уч кун ўтмай, СССР Езувчилар уюшмаси драма шўъбаси раиси ва Муаллифлар ҳуқуқини муҳофаза қилиш бошқармасининг бошлиғи, собиқ аверхбахчи Қиршон троцкийчи сифатида қамокка олиниб, унинг барча асарлари мамлакат сахналаридан олиб ташланди. Москвадан «Улуғ кун»нинг намойиш этилишини тўхтатиш тўғрисида махсус телеграмма келганида, Хоразм театри ҳам шу асарни ўз тамошабинларига кўрсатишга тараддуд кўраётган эди.

- Асарнинг «Ҳамза» театрида кам ўйналганлиги ва ҳатто спектаклда қатнашган артистларнинг хотирасида қолмаганлигининг асосий сабаби шундадир.

Усмон Носирнинг «Ҳамза» театри билан алоқаси фақат «Улуғ кун» билангина чекланиб қолмади. У фаол ҳаёт кечирган инсон сифатида фақат адабий кечалар эмас, биллиардхоналар, рақс майдонлари, истироҳат боғлари, кинотеатрлар ва, шу жумладан, пойтахтнинг бош маданий ўчоғи — «Ҳамза» театрига ҳам тез-тез ташриф буюрар, янги премьераларни эса қанда қилмас эди. Театрнинг аксар артистлари билан улфат ва жўра бўлган, маълум муддат Маннон Уйғур ва Аброр Ҳидоятлов билан қўшни бўлиб яшган ва ана шу омиллар туфайли у «Ҳамза» театри биносида ўтказилган концертларда ҳам шоир ва бадий сўз устаси сифатида иштирок этар эди.

«Тошкентда, Ҳамза номидаги театр биносида, — деб

эслайди бастакор Мутаваккил Бурҳонов, — баъзан концертлар ҳам кўрсатилар эди. Бу концертларда Ҳожи Сиддик чикиб, ўзбек қизининг дўппи тикиши, ўсма кўйишига таклид қилиб, томошабинларни кулдирад эди. Қори Екубов конференсьелик қилиб, шоир Усмон Носирнинг чикишини эълон қилганда, нафақат томошабинлар, балки артистлар, музикантлар ҳам уни диққат билан эшитар эдилар. Чунки, Усмон Носир ўз шеърларини ёддан, ёқимли овоз билан ўқирди. Шоирга зўр олқишлар бўларди. Шундай концертларнинг биридан кейин мен Усмон Носирни табрик этиб, дедим: «Сизни эшитганда, яхши музикани эшитгандай бўламан». Шунда у мамнун бўлиб, устозлари Пушкин, Чўлпон ва Фитрат эканлигини, кўп нарсани улардан ўрганганини айтди».

Усмон Носир театр сахнасига шоир ва таржимон сифатидагина эмас, моҳир драматург сифатида ҳам кўтарилишни орзу қилар эди. Унинг «Зафар» (1929), «Назиржон Халилов» (1930), «Душман» (1931), «Сўнгги кун» (1932) каби пьесалар ёзгани маълум. Гарчанд «Атлас» 1937 йилнинг февраль ойларида ҳам қайта ўқилиб, ёшлар театрига сахналаштириш учун такдим этилган бўлса-да, сахна юзини кўрмади. «Гўрўгли» пьесаси (баъзи маълумотларда — опера либреттоси) эса 1937 йил қуюнида, бошқа эълон қилинмаган асарлари сингари, йўқолди.

У драматург, аниқроғи, таржимон сифатида «Ҳамза» театри сахнасига бор-йўғи бир марта кўтарилди. Бу унинг улуғ кунларидан бири эди.

МОСКВА. УНКУНЛИК

Усмон Носир ёлғиз ва тартибсиз турмуш кечириш орқасида 1937 йилнинг март-апрель ойлари бўлса керак, хасталикка чалинди. У дастлаб бутун вужудини секин-аста қиздира бошлаган ҳароратни шамоллаш асорати, деб билди. Лекин унинг кўзлари ўлимтик-сарик тусга киргач, юкумли

Усмон Носир.
Москва, 1937 йил, февраль.

хасталикнинг хуруж килгани маълум бўлди. Унинг Уйғун оиласи истиқомат килган уйдан кетишга мажбур бўлгани, Қўқондаги жигарларини Тошкентга кўчириб келтириб, турмушнинг маиший жабҳаларида ҳаловат топишга интилганининг сабабларидан бири ҳам шунда эди.

Онаси Тошкентга кўчиб келгандан сўнг шоир вақтида овқатлашадиган, қотган-қутган емакларга эҳтиёж сезмайдиган, энг муҳими, докторлар катъий таъқиқлагани вадан ичмайдиган, вақтинча ичмайдиган бўлди.

Худди шу кезларда Москвада ўтажак ўзбек адабиёти ва санъатининг биринчи ўнқунлигига тайёргарлик ишлари бошланди. Биз юқорида шоирнинг февраль ойида, Москвада, Пушкин хотирасига бағишланган пленумда иштирок этгани ва айни шу пайтда Ленин тўғрисидаги «катта поэма»си учун санадлар йиғгани ҳамда бу асарнинг айрим бобларини ёзганини айтиб ўтган эдик. Ушанда Усмон Носир 19 февралдан 10 мартга қадар шўро мамлақати пойтахтида бўлди. Орадан икки ой ўтгач, ҳали буткул соғайиб улгурмаган шоир ўнқунлик иштирокчилари билан бирга яна кизил пойтахтга йўл олди.

Усмон Носирнинг ДХК архивида сақланаётган паспортда қайд этилишича, у қаламкаш биродарлари билан бирга Москвадаги Эски майдонда жойлашган «Шарк уйи» мехмонхонасида (10/4-уй) 17 майдан 6 июнгача яшаган. Ойбекининг Зарифахонимга шу кунлари йўллаган мактубидан маълум бўлишича, ўнқунлик иштирокчилари 14 майда Оренбургда бўлганлар, 17 май куни эса Москвага етиб келганлар. Бу маълумотга асосланиб, улар 12 май куни Тошкентдан чиққан, демак, қайтишида ҳам поездда 5 кеча ва кундуз юрганлар, деб аниқ айтиш мумкин.

Ўнқунликдан кўздан тутилган мақсад ўзбек халқининг, умуман собиқ СССР халқларининг Ленин — Сталин туфайли, партия туфайли эришган «бахтли ҳаёти»ни намойиш этиш, Сталинни улуғлаш, унинг шахсиға сажда қилиш эди. Ҳамма нарса шу асосий мақсадга бўйсундирилган

эди. Сталиннинг «бахтиёр замондошлари» — ўнқунлик иштирокчилари эса аллақачон катагон қиличи ишга тушгани, Файзулла Хўжаев, эски ўзбек зиёлилари қамокда азоб чекаётганига парво ҳам қилмас эдилар. Фақат қама-қама эмас, иқтисодий аҳвол ҳам халқни ташвишлантира бошлаган эди. Ойбек ўша хатида: «Ўзимга на костюм, на ботинка олдим. Яхши костюм йўқ. Яхши материаллар ҳам йўқ», — деб бежиз ёзмаган.

Ана шундай вазиятда халқ Сталинни партия Марказқўми ташаббуси билан илоҳийлаштира бошлаган эди.

Ҳозир адабиёт тарихидан беҳабар баъзи бир шахслар Усмон Носирнинг қамалишига асосий сабаблардан бири унинг Сталинни мадх этмаганидир, демокдалар. Бу мутлақо нотўғри. Усмон Носир ҳам «дохий»га ишонган, уни Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғулом сингари кўқларга кўтарган. У 1936 йилда Акмал Икромовнинг топшириғи билан «Халқлар дохийси буюқ Сталинга Совет Гуржистони меҳнаткашларининг ёзган хати»ни ўзбек тилига таржима қилган ва бу юмушга ўзининг бутун истеъдодини бағишлаган.

Бу хатнинг сўнгида гуржи шоирлари бевосита Сталинга мурожаат этиб, ёзган эдилар:

Енгилишни билмаган дохий, буюқ, зўр қаҳрамон,
Бизни озодликка Ленин бирла келтирдинг омон.
Барча халқни бахтли этдинг, биз унутдик нолиши,
Бизни қудрат рамзи Сталин — ҳаёт уйғониши.
Ешлигингни биз учун бердинг оғир йиллар кўриб,
Экканингдан чикди олтин ҳосил энди барқ уриб.
Сен пўлат куч бирла Ленин сўзларин сақловчисан,
Сен советлар юртига бахтли ҳаёт бергувчисан...

Бу парчадаги 4-сатрда вазн бузилгандек туюлади, лекин агар биз, шоир ўйлаганидек, «Сталин» сўзини «Исталин» деб ўқисак, мазкур сатр, жилға янглиғ, равоқ окишда давом этади.

Гуржи шоирлари томонидан ёзилган бу шеърини хат ўзбек мумтоз адабиётида мавжуд бўлган нома жанрининг

янги тарихий даврда кайта туғилиши ва бутун вазифаси Сталинни улуғлашга қаратилган адабий жанрга айланиши учун туртки берди. Агар Усмон Носир Сталинни бундай иззат-икромга муносиб деб билмаганида, бу хатни таржима қилишдан минг хил сабаб билан бош тортиши мумкин эди. У бош тортибгина қолмай, орадан бир неча ой ўтгач, ўзи ҳам шу хат услубида «халқлар доҳийси»га шеърини ариза ёзган.

Ўнқунлик катта дабаба билан ўтди. «Гулсара» спектаклидан кейин бўлиб ўтган тантанали концерт Усмон Носир ва Мутаваккил Бурҳоновнинг «Ватан ҳақида кўшиқ»лари билан бошланди. Шунингдек, Усмон Носир ўнқунлик муносабати билан «Литературная газета»да «Пушкин ўзбек тилида» (Х. Олимжон билан ҳамкорликда) деган мақола эълон қилди. 17 майда эса шу рўзнома таҳририятида москвалик ёзувчилар ва таҳририят ходимларининг Ўзбекистон ёзувчилари ва артистлари билан учрашуви бўлди. Бу учрашувда ЎзК(б)П МҚнинг маданий-оқартув ишлари бўлими мудири К. Березин, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг котиби Ойдин, Х. Олимжон, Уйғун, Ойбек, Элбек, Усмон Носир, А. Қаҳҳор, Яшин, Фатхуллин, Анкабой, С. Абдулла ва СССР Ёзувчилар уюшмаси масъул котибининг ёрдамчиси А. Аршаруни ва бошқалар иштирок этдилар.

Усмон Носирнинг 17 майдан 6 июнга қадар Москвада кечган ҳаёти тўғрисида бошқа маълумотларга эга эмасмиз.

Дарвоқе, Собир Абдулланинг 1956 йилда Туркистон Ҳарбий округи прокурори номига ёзган хатига кўра, у Эски майдондаги «Шарқ уйи»да Усмон Носирга ҳамсоя бўлма-са-да, ҳар ҳолда унинг ўша кунлардаги ҳолатидан яхши хабардор бўлгани сезилади. «1937 йилда Москвада бўлган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси вақтида, — деб ёзади у хатда, — бир гостиницада туришга тўғри келди: у жуда кам ухлар, кўп ўқир, тез ёзар, ёзган шеърларини ўқиб берар... эди. Мен шунда Усмон Носирнинг чинакам талант эканлигига қойил қолган эдим...»

Эҳтимол, Усмон Носир билан сирдош бўлганлик ҳатто 1956 йилда ҳам беиз кетмаслиги мумкинлиги сабабли Собир Абдулла у билан ҳамхона бўлганини айтмагандир. Эҳтимол, у шоирнинг ўнқунлик пайтида қилган қандайдир ажабтовур ишлари, айтган ажабтовур гапларини яширгандир. Ҳар қалай, биз бугун, орадан 57 йил ўтгач, Усмон Носирнинг 1937 йил майида Москвада кечган ҳаётини тўла равишда тиклай олмаймиз.

Ўнқунлик қатнашчилари 5 июнда поездга миниб, 9 июнда Тошкентга етиб келдилар. Энди Пушкин номи билан атала бошлаган Маданият ва истироҳат боғида, «Спартак» стадионида ҳисобот концертлари берилди. Фарғона водийсида қатор ижодий учрашувлар бўлиб ўтди. Усмон Носирнинг бу тадбирлардаги иштироки тўғрисида ҳам, афсуски, маълумот йўқ.

У Москвадан қайтар экан, поездда гўё Сталин шаънига мос келмаган тўғрироғи, уни ҳақорат қилган, деган гап юради. Шоирнинг жияни бир мақоласида бу ҳақда бундай сўзларни айтган: «1937 йилнинг май ойида Москвада Ўзбекистон ССР адабиёти ва санъатининг декадаси бўлиб ўтади. Делегация сафида Усмон Носир ҳам бор эди. Тошкентга бир тўп ёзувчилар поездда қайтишади. Усмон Носир: «Мана, Сталинни ҳам ўз кўзимиз билан кўрдик. Ҳаммамиз қатори оддий одам экан. У менга бир керосин сотадиган дўстимни эслатди», деб айтади. Мана шу гаплари бошига бало бўлиб ёғилади. Ўзбекистон ёзувчилар союзида Усмон Носир ахлоқининг муҳокамаси бўлиб, у ёзувчилар сафидан ўчирилади».

Нодира Рашидованинг Усмон Носир тўғрисида берган бу ва бошқа қатор маълумотлари шоирни яқиндан билмаган кишиларнинг «миш-миш»ларига асосланган бўлиб, ҳақиқатдан мутлақо узоқдир. Усмон Носир ўнқунликдан қайтишда ҳеч кимга бундай сўзларни айтмаган. Акс ҳолда, ўнқунлик тугар-туғамас кенг қўламда бошланган қама-қама кезларида унинг Сталинни кўконлик қандайдир бир киро-

синчига киёс килиши, албатта, матбуот саҳифалари ё тергов ҳужжатларига қалқиб чиққан бўларди!

Нодира Рашидовага Усмон Носир ҳақида маълумот берган кишилардан бири унинг отаси Ўткир Рашид бўлиб, у 1937 йилга қадар шоирга ҳам, унинг онласига ҳам у қадар яқин бўлмаган. У «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтанома си муҳбири билан қилган суҳбатида, жумладан, бундай деган: «1937 йилда Ёзувчилар союзининг илгариги боғи Инжиқободда ёш ёзувчи сифатида дам олаётган эдим. Бир кунги тушки овқат пайтида бирдан мажлис чақирилиб, ҳамма ховуз атрофига йиғилди. Раҳмат Мажидий, Зиннат Фатхуллин, Умаржон Исмоилий, Ойдин Собирова, Ҳамид Олимжон ва бошқалар президиумдан жой олишди. Мажлисида гап асосан Усмон Носир ҳақида бўлди. У Москвадан, ўзбек адабиёти декадасидан қайтишда поездда рус ёзувчиси, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ходими Лаврентьев билан учрашиб, уни сўккан, деб айб қўйилди. Шунда ховуз бўйида шахмат ўйнаётган Усмон Носир ўрнидан туриб, «Тўғри, сўкдим, ҳозир ҳам сўкаман. Чунки у ёмон, безори бола экан, маст бўлиб, бошқаларни ҳақоратловчи хунук гапларни гапирди», деди. Лекин мажлис раҳбарияти Лаврентьев Усмон Носир устидан ариза берганини, шу аризани текшириш бўйича комиссия тузилганлигини айтишди...»

Бу «хотира» ҳам бошдан-оёқ фактларни кориштириб юборишдан ва уйдирмадан иборат. Усмон Носир хасталикка чалингани сабабли Москвада ҳам, қайтишда поездда ҳам ортикча ичмаган ва бирор киши билан жанжаллашмаган. Ўнкунликнинг баланд руҳ билан ўтганини кўрган шоир дунёқарашида кескин ўзгариш содир бўлиб, унда шўро ҳукумати ва партия олиб борган сиёсатга ишонч пайдо бўлган.

Усмон Носир билан А. Г. Лаврентьев ўртасидаги можаро эса 1937 йил июнида, ўнкунликдан қайтишда эмас, балки Пушкин хотирасига бағишланган пленумдан қайтиш пайтида — март ойида содир бўлган эди.

Хуллас, узун гапнинг лўндаси шуки, ўзбек адабиёти ва

Усмон Носир.
Москва, 1937 йил, май.

санъати ўнқунлигидан бой таассурот билан қайтган Усмон Носир ўзининг эзгу ижодий ниятларини рўёбга чиқариш истагида эди.

МУДҲИШ ҚУН

Аммо Москва таассуротлари сусаймай туриб, Файзулла Хўжаевнинг «аксилинкилобий» таъсири доирасида бўлган кишиларни аниқлаш ва фош этиш ишлари бошланиб кетди. Фитрат апрель ойидаёқ ҳибсга олингани учун ИИХК (НКВД) ходимларининг диққати-эътибори биринчи навбатда Чўлпон, Отажон Ҳошим, Усмон Носир сингари ўнлаб шоир, ёзувчи ва олимларга қаратилди. Улар орқасидан қўйилган воқеанавислар ўз «карамоғ»ларидаги шахслар ҳақида ақл бовар қилмайдиган маълумотларни тахт қилиб қўйдилар.

Уйғун машъум IV пленумда Шокир Сулаймон саволига жавоб бериб, бир воқеани айтган. Усмон Носир Абдуллаев деган бир кишининг бешик тўйидан чиқиб, кўчада гандираклар кетаётган экан. Шу пайт шоирни кўриб қолган Уйғун уни 9 январь кўчасидаги уйига олиб кетмокчи бўлган. (Улар шу вақтда бирга яшаганлар). Аммо кайфи тарок бўлган шоир трамвайга чиққач, паттачи билан уришиб, тўполон кўтарган. Шу пайт оддий фуқаро кийимидаги бир ўзбек улар қошига келиб, «Мен сизларни яхши билман. Икковингиз ҳам ёзувчисиз», деган. Сўнг Уйғунга қараб: «Усмон Носирга айтинг: «Бунақа ахмоклик қилиб юрмасин! Тезроқ бу ердан олиб кетинг!» деган. Бу киши, Уйғуннинг айтишича, «ўша жой»нинг одами эди.

«Ўша жой»нинг одами бўлган бундай кишилар Усмон Носирни кечаю-қундуз кузатиб юрдилар. Улар шоирнинг Воскресенский бозорида маст бўлиб, ўзбекларни кулликда, русларни эса ҳукмдорликда айблаб, юрагидаги «аксилинкилобий ҳаракатларни сиғдирилмасдан», каттик овоз билан бакиргани ва чўнтагидаги пулларни лойга сочиб юборгани-

ни ҳам, вафотидан кейин миллатчи деб эълон қилинган Абдулла Алавийга шеър бағишлаганини ҳам — ҳаммасини яхши билишарди.

Ўша пайтда ва умуман ўзбек ёзувчилари таъқиб қилинган даврларда Ёзувчилар уюшмасида катта мавқе касб этган шахслардан бири Зиннат Фатхуллин эди. У камина билан суҳбатда шоир тўғрисида сўзлаб, бундай деган:

«Усмон Носирий зўр талантли, қайнок ва жўшқин шоир эди. Аммо у кўпинча ичган пайтларида ўзини йўқотиб қўярди. Ресторанларда ичиб олиб, Совет ҳукумати шаънига тўғри келмаган сўзларни айтарди.

ГПУда Агабеков деган ходим бўлган. Биз иккимиз (!) Усмон Носирийни чақириб, бир қанча марта гаплашдик, уни тўғри йўлга бошламоқчи бўлдик. Ҳатто уни бир неча марта камокдан ҳам сақлаб қолдик.

Союз билан ГПУ ўртасида Шарафутдинов деган бир татар бўларди. Шу одам союздаги барча йиғилишларда ўқиниб ўтириб, ҳар бир ёзувчи тўғрисида маълумот тўплаб юрарди. У тўплаган маълумотлар билан танишган Агабеков Усмон Носирийни чақириб, «Сен нимадан норози-сан? Совет ҳукуматиданми? Союздаги ишларданми?.. Нега ресторанларда советларга қарши сўзлар айтасан?» деб сўради. Усмон Носирий: «Мен ҳамма нарсадан розиман, Совет ҳукуматидан ҳам. У ахир мени тарбиялаб ўстирди. Адабиётда ҳам менга катта йўл очилган. Ҳеч бир нарсадан қийналган, қисилган, азият чеккан жойим йўқ», — деди. Биз: «Нега бўлмаса, Совет ҳукумати тўғрисида яхши-ёмон гапларни айтиб юрасан?» десак, у ўзининг кайфи ошган пайтларида нима деганини билмаслигини айтган».

Шундай қилиб, Файзулла Хўжаевнинг «аксилкилобий ҳаракати» таъсирида бўлган одамларга ташланган қармоққа биринчилардан бўлиб Усмон Носир ҳам илинди. Ёзувчилар уюшмасидаги «хушёр» шахслар зудлик билан у ҳақда маълумотлар тўплаб бошладилар. Ана шундай калтис бир пайтда Лаврентьев ҳам ўз қўйнида асраб юрган

тошни тухмат ва бўхтон илонлари билан чирмаб, шоирга қарата отди.

Хуллас, июнь ойининг ўрталарида Усмон Носирнинг «аксилинқилобий миллатчилик хатти-ҳаракатлари»ни ўрганиш бўйича Анқабой, Ҳамид Олимжон, Малишева ва Хусайн Шамсдан иборат комиссия тузилди. Бу комиссияни Ўзбекистон ёзувчиларининг 13 июнда бўлиб ўтган II пленумидаёқ тузиш ва унинг хулосаларини навбатдаги пленумда эшитиш масаласи ўртага ташланганда, бу таклифга факат Ойбек қарши чиққан ва комиссия хулосалари Усмон Носирнинг бошига етиши мумкинлигини аниқ сезган эди. Лекин бу даврда Ойбекнинг сўзи эмас, Агабековлар, Шарафутдиновлар, Фатхуллинлар, Лаврентьевларнинг хошиш-иродаси ўзбек ёзувчиларининг тақдирини ҳал этар эди.

А. Г. Лаврентьев берган маълумотга кўра, буюк рус шоири хотирасига бағишланган пленумда Ойбек ўз нутқининг асосий тезисларидан бири сифатида «Пушкин асарларининг таржимаси яхши чиққанининг сабаби шундаки, таржимонлар араб, форс, чигатой адабиётини яхши билганлар», деган фикрни илгари сурмоқчи бўлган. Холбуки, Ойбекнинг ўзи рафиқасига ёзган ва юқорида зикр этилган хатида бу ҳақда мутлақо бошқа фикрни баён этган. «Докладни ёзиб олган эдим, дуруст бўлди. Инқилобга қадар арабча, форсчадан бўлган таржималар ҳақида ҳам гапирдим. Умуман, бизда бадий адабиётнинг узок бир тарихи бор эканини, классик адабиётимизда Шарқ тилларидан бир тўп таржима асарлар борлигини кўрсатдим», деган у. Яъни у ўзбек адабиётидаги таржимачилик анъаналари ва бу боладаги бадий тажриба Пушкин асарларини таржима қилишда бизга айникса асқотди, деган фикрни илгари сурган. Лаврентьевга — шовинизм захри билан тўйинган рус шоирига эса бу фикр зарарли туюлган.

Усмон Носир бу нутқ матнининг муҳокамасида гўё Ойбекнинг «ғайримарксча тезиси»ни ҳимоя қилиб, Улуғ Ок-

тябрь инкилоби Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилишга имконият яратганини инкор этган эмиш.

Усмон Носир пленум кунларида меҳмонхонада Лаврентьев билан қилган суҳбатида пессимистик дунёқараш юксак балиий шеърятнинг мазмуни бўлиши, шоир муҳолифийтда тургандагина чинакам бадий асар яратиши мумкин, деб айтган. Шунингдек, у ана шу суҳбат чоғида Ўзбекистонда социализм барпо этилиши учун у, албатта, СССР таркибида бўлиши шарт эмас; туркий халқлар ўзаро бирлашиб ҳам социализмга боришлари мумкин, деган «аксил-килобий фикр»ни баён қилган. Бундан ташқари, у «Оврупо» ресторанида Ғайратий, Лаврентьев, Ойбек ва яна бир тожик ёзувчиси билан ўтирган чоғида оркестрга Шарк қўшиғини ижро этиши учун 30 сўм берган. Аммо официантнинг бу пулни оркестрга бермаганини кўриб, уни сўккан ва «Барча ўрислар ана шундай кишилар, уларга ишониниш мумкин эмас», деган. Уни юпатмоқчи бўлганларида, кўл силкиб, чиқиб кетган. Пленумдан қайтишда эса Ойбек билан Усмон Носир поездда ичиб олиб, кайф қилганлар. Усмон Носир гўё вагондагиларнинг ҳаловатини бузиб, тўполон қилган ва Лаврентьевга қараб: «Великоруслар!» деган.

Лаврентьев комиссияга бундай туҳмат ва ғаламислик билан тўла маълумот берар экан, бу захарли сўзлар ўзи сингари бир инсонни, ўзидан кўра юз чандон истеъдодли шоирни жар ёқасига олиб боришни ўйлаб ҳам кўрмаган. Усмон Носир мазлум ва жафокаш халқ тақдирига шундай лоқайдлик ва нафрат билан қараган кишиларни шунинг учун ҳам «великорус шовинистлар», деб атаган!

Комиссия қарийб бир ой давомида Лаврентьев сингари разил одамлар ёрдамида Усмон Носирга қарши «миш-миш»лар тўплади. Ниҳоят, 12 июль куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг йиғилишида «Усмон Носир иши» текшириладиган бўлди.

«1937 йилда, — ҳикоя қилади Мухсин Ҳамидов, — «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг клубида ҳар куни фош

этиш мажлислари бўлиб турарди. Бир куни «Муштум»нинг муҳаррири Ғози Юнус билан Зиё Саид мажлисга бирга кириб келдилар. Саҳнада Марказий Қўмитанинг бўлим мудирри Қурбон Берегин раислик қилмоқда эди. Бир маҳал Зиё Саид минбарга чикиб, Ғози Юнусни айблаб кетди. Ўша куни кечаси Ғози Юнусни олиб кетиш учун келдилар.

Шундай даҳшатли кунлар эди.

Ўша кезлари бўлажак академик Султон Умаров хотини билан Тошкентга келиб қолди. Жавлон ака уни бокка олиб бормоқчи бўлди. Мен Усмоннинг уйига бориб, «Юр, Султон Умаров билан бокка бориб, ўйнаб келамиз», — дедим. Усмон «Бугун менинг масалам кўрилади. Боролмайман», — деб жавоб берди. Мен: «Сенсиз кўриша берсин», — дедим. У эса унамади.

Бу 12 июль куни эрталаб бўлиб ўтган воқеа. Муҳсин Ҳамидов кетгач, Усмон Носир уйига кириб, нима қилишини билмай, бир оз ивирсинди-да, сўнг отланиб, Езувчилар уюшмаси томон йўл олди.

Мана, ўша, шоирнинг ижодий кечаси бўлиб ўтган анжуманхона. Ўша куни Усмон Носирдан зўр шоир йўқ эди. Уни таъриф ва тавсиф қилиш учун нотиклар ўз сўзхоналаридан теша тегмаган сўзларни кидириб топишга, уни улкан шоир сифатида шарафлашга интилган эдилар. Бугун-чи, бугун нима бўлади?..

Усмон Носир бу ҳақда ўйламасликка нечоғлик уринмасин, унинг кўнглини эзиб, ғижимлаб турган нарса аримасин. «Майли, нима бўлса бўлсин! Пешонада ёзилганини кўраман!» — деди у ичида.

Анжуманхонага 40—50 чоғлик киши йигилди. Уюшма хайъати аъзолари саҳнадан ўрин эгаладилар. Сўнг Ҳамид Олимжон Усмон Носир ишини текширган комиссия хулосаларини ўқиб берди. Комиссия Лаврентьев қўйган айблар билан чекланибгина қолмай, шоирни миллатчи ва аксилинкилобчи унсур сифатида баҳолаш учун бошқа қора фактлар топишга ҳам эришган эди.

Ушбу йиғилиш ҳақида «Қизил Ўзбекистон» рўзномасига ёзган ҳисобот-хабарда (20 июль) Ж. Ш. (Жуманиёз Шарифий) бундай манзарани чизган:

«Музокарада чиқиб сўзлаган Курбон Берегин, Хамид Олимжон, Ойдин, Круковский ва бошқа ўртоқлар Усмон Носирнинг Совет ҳукуматига, большевиклар партиясига ашаддий душман сифатида курашиб келган бир туркум халқ душманлари билан қўлма-қўл ушлашиб, улар билан базм ва мажлислар қилиб, рус пролетариатига қарши игвогарлик юргизганини айтиб бердилар. Усмон Носир 1928 йилда Озарбайжондан Ўзбекистонга сургун қилинган Ризо Қорашоҳ деган машҳур пантуркист билан қаттиқ алоқада бўлиб, ўша халқ душманидан ижодига илҳом, «иш» учун йўл-йўриқлар олган.

Сўнги чоқларда маиший бузуклик, фиск-фасод йўлига кириб кетган Усмон Носирнинг ижодида ҳам аксилинкилобий миллатчилик руҳи очикдан-очик кўрина бошлаган. Хатто у миллатчиларнинг мафқурасига мадҳиялар ўқиган. Масалан, ўлиб кетган миллатчи шоир Алавийга бағишлаб ёзган шеърда Алавийни куёшга ўхшатади. Усмон Носир бу шеърини яширин равишда маълум кишиларгагина ўқиб берган...»

Рўзнома хабарида тилга олинган бу ҳодиса хурматли китобхонга тушунарли бўлсин учун комиссия хулосаларига мурожаат этайлик: «Усмон Носирий Бутуниттифок Езувчилар союзининг пленумига бормасдан илгари Ўзнашр нафис адабиёт бўлимида Холида Сулаймонова, Наим Саидий ва Ғайратий иштирокида ўзининг машҳур аксилинкилобий миллатчи, халқ душмани, пантуркист Абдулла Алавийга бағишлаб ёзган шеърини ўқиб берган. У бу шеърда Абдулла Алавийни мактаган ва ўзбек поэзиясининг юраги сифатида тасвирлаган. Бу фактни ҳам юқоридаги ўртоқлар исбот қилиб бердилар. Бундан ташқари, Усмон Носир бу аксилинкилобий шеърини Ғафур Ғуломга ҳам ўқиб берган.

Бирок Фафур Фулом бу шеърнинг Алавийга бағишланганини инкор қилади».

Абдулла Алавий энг ёш кетган ўзбек шоир ва олимларидан бири бўлиб, у 1931 йилда ҳаётдан кўз юмган. Ундан қолган бор-йўғи 10 та шеър унинг ғоят истеъдодли шоир бўлганидан дарак беради. Бу юксак маданиятли, бир неча Шарқ ва Ғарб тилларини билган, таниқли маърифатпарвар олим ва шоирнинг барвақт вафоти Чўлпон каби улуғ сиймоларни ларзага келтирган. Унинг бор-йўқ «айби» ўз халқининг дарди билан яшагани, туркий халқларни бир оила вакиллари сифатида қараганида эди. XX асрда шўро мамлакатада ўрнатилган сиёсий тузум эса бир этник оилага мансуб халқларни бўлиб ташлаш, уларни миллий кифадан маҳрум этиш ва руслаштиришга қаратилди. Ана шу тузум учун Абдулла Алавийни йўқлаб шеър ёзиш ҳам жиноят саналди.

Юкорида келтирилган комиссия хулосасида айтилишича, Усмон Носир бу шеърини Ғайратий, Наим Саид ва Ҳолида Сулаймонова қошида ўқиган ва гўё бу кишиларнинг ҳаммаси Усмон Носирга қарши гувоҳлик берган. Лекин «Хулоса» сатрларини синчиклаб ўқисак, уларнинг бирортаси бу шеърнинг аксилинқилобий ва миллатчилик руҳига эга бўлгани ҳақида сўзламаган.

Яна ҳайъат йиғилишида Усмон Носир бўйнига қўйилган «айблар»ни ўқишда давом этайлик:

«Усмон Носирнинг ҳамма шеърлари деярлик турмушдан, турли рамзларга ўралган ҳолда советлар ҳаётидан нолиш ва қайғу-ҳасрат, умидсизлик руҳи билан суғорилган. «Меҳрим» номи билан чиқарилган кейинги шеър тўплами бошидан-охиригача пессимизм руҳи билан тўлган. Усмон Носир ўзи ҳам бу шеърлар тўпламининг совет ёшларининг миясини захарлаб турганига ва уни мафкура жихатидан бузук шеърлар билан атайин тўлдириб чиқарганига икром бўлди.

Бу тўпламга киргизилган «Сарвар» шеърисида Усмон-

нинг накадар умидсизлик ботқоқлигига кириб кетганини куйидаги сатрлардан кўриш мумкин:

Кўрмайсанми, ёнди-ку тоқат!
Бор оламни босди-ку тутун!
Нега раҳминг келмайди? Еки
Раҳмдиллик йироқми сендан?
Бардошимнинг сўкилди чоки...
Ол беором жонингни мендан!..
Яна аламни босди кайғу...»

Ж. Ш. «улуғ совет мамлакати халқлари» «одамзодни озод қилиш ғалабаларининг якунини тўплаган» Сталин Конституцияси асосида «қувноқ ҳаёт» кечираётганларини таъриф ва тавсиф этгач, сўзга чиққан нотикларнинг фикридан келиб чиққан ҳолда давом этади:

«Бу гўзал ҳаёт ва бу ҳаётни қурувчи қаҳрамонлардан, мамлакатнинг халқ хўжалиги ва маданиятидаги ўсишдан Усмон Носир завқ олмайди. Унинг юраги нукул умидсизлик билан, улуғ Советлар Ватанига, нафрат билан тўлган (?!). Умидсизлик — унинг советлар элига қарши қуроли (?!). У «Яна шеъримга» деган шеърда бундай дейди:

Юрагимнинг дарди-нақшисан,
Қилолмайман сени ҳеч канда!
Ўт бўлурми ишки йўқ танда?
Дардимсанки, шеърим, яхшисан...

Бутун умрим сенинг бўйнингда
Саҳарда қон тупурсам, майли,
Мен Мажнунман, шеърим, сен-Лайли!»

Баъзи бир оғзаки маълумотларга қараганда, Усмон Носир шеърларидаги бундай «пессимизм кўринишлари»ни унинг даврасига мансуб шоирлардан бири Ғулом Шоди «фош этган». Дарвоқе, у собиқ дўстини унинг тақдири хал бўлаётган йиғилишда савалабгина қолмай, бундай кабиҳ фикрларини матбуот саҳифаларига ҳам олиб чиққан.

«Чистка пайтида,— деган эди З. Фатхуллин,— Ғулом Шоди Усмон Носирга қарши гувоҳлик берди. Унинг

пияниста эканлигини, ёзувчи номига, союз аъзолигига недостойний эканлигини тасдиқловчи фикрларни келтирди.

Чисткага Қорашоҳ келмади. У Шайхонтохурда турарди. Биз уни чакиртирган эдик, «Мен майда-чуйда одамлар билан гаплашмайман!»— дебди. Қорашоҳ миллатчилиги учун Бокудан сургун қилинган одам эди. У Тошкентга келиб ҳам ўзининг миллатчилик настроениесини тарқатиб юрди. Биргина Усмон Носирийга эмас, бошқа ёш шоирларга ҳам салбий таъсир кўрсатди.

Фулом Шодининг чистка пайтида айтишича, Усмон Носирий бир кун ичиб олиб, Қорашоҳнинг уйига борган ва унинг оёғига йиқилган. «Сиз нажоткоримсиз, сиз бизни кутқаришингиз керак», деб йиғлаган.

3. Фатхуллин орадан роппа-роса 50 йил ўтгандан кейин эслаган бу воқеани Ж. Ш. бундай баён этади:

«Усмон Носирнинг ижоди Чўлпоннинг реакцион ижодига жуда яқин туриши бежиз эмас. Миллатчи Жавлоннинг уйда қилинган бир базмда аксилинқилобчи Ризо Қорашоҳ олдига тиз чўкиб, кўз ёши билан: «Сен менинг раҳбарим, устозим, қиблагохимсан»,— деб сажда қилган. Усмон Носир Чўлпонга эсдалик қилиб берган «Меҳрим» тўпламига ўз қўли билан «Раҳбарим ва муаллимимга»,— деб ёзган. Аксилинқилобчи Ризо Қорашоҳ Усмон Носирнинг советларга қарши ҳаракатига устозлик қилса, Чўлпон Носирнинг аксилинқилобий ижодига таъсир қилувчи, унга йўл кўрсатувчи раҳбардир. Халқ душмани Ризо Қорашоҳ, миллатчи Чўлпон ва Усмон Носирларни бир-бирига боғлайдурган умумий манфаат борлигини ва бу манфаат советларга қарши душманлик эканини ҳам исбот этиб ўтиришга эҳтиёж йўқ».

Бу хабарда зикр этилган бир воқеани бир оз шарҳлаш лозим кўринади. Ж. Ш. Усмон Носирнинг Ризо Қорашоҳ олдига сажда қилганини айтар экан, «кўз ёши билан» деган сўзларни бежиз келтирмаган. Усмон Носир 1937 йилга келиб, чиндан ҳам, кўп ичадиган бўлиб қолган эди.

У ҳатто хасталиги орқасида бир-икки ой парhez қилгач, ўнкунликдан кейин яна қаттиқ ича бошлади. Натижада у тезда кўз ёши тўкадиган, ўзининг бирор меҳрибон кишиси, соябони йўқлигидан куйиниб йиғлайдиган бўлди. У Москвадан, пушкинхонликдан қайтишда ҳам поездда ичиб олиб, «Менинг тарбиячим, ҳимоячим йўқ. Мен дунёда ёлғизман!» деб йиғлаган. У дўст-ёрлари билан канчалик бахтли дақиқаларни кечирмасин, улар мушкул кунларда унга суянч бўла олмасликларини, баъзи улфатлари эса кулфатдан бошқа ҳеч бир нарса келтирмаслигини билган. Шоирнинг айрим дўст-ёрлари ҳам ҳайъат йиғилишида унинг бу масалада ҳақ эканлигини ўз сотқинликлари билан исбот қилганлар.

Ж. Ш. нинг нафрат билан тўла сўзларига қараганда, Езувчилар уюшмаси танкид бўлимининг бошлиғи Отажон Ҳошим «шу чоккача Усмон Носир ижоди тўғрисида танкидий мажлис ўтказмаган»и ҳолда «ҳаммага маълум фактлар»ни такрорлашдан нарига ўтмаган.

Ушбу мажлисда қатнашган шоир ижодининг мухлис-ларидан бири — Жўра Тожиев бу хабарга кўшимча равишда яна бундай дейди:

«Усмон Носирни сўроқ қилган комиссия мажлисида мен ҳам қатнашганман. Шоирни ёқтирмаган кишилардан бири унинг «халқ душмани» эканлигини исботлаш мақсадида унга Сталин тўғрисида асар ёзмаган, деган сиёсий айб қўймоқчи бўлди. Ҳолбуки, Усмон Носир 1935 йилда Оржоникидзе районида чикқан пахтакор тўғрисида «Исроил» деган дoston ёзган эди ва шу дostonда Сталинга бағишланган ўткир сўзлар бор эди. Усмон Носир ўзига қўйилган айбга жавобан мана бу сатрларни ёд ўқиб кетди:

Сталин! У порлаган куёш,
Нури билан тўлган бахтли дил.
Мен ожизман, шоирлигим ёш,
Таърифига кучсиз мингга тил!
Шеър жуда тор, сиғдиrolмайман,

Эй келажак шоири, дўстим,
Бу энг катта камчилик-кўстим,
Мени кечир, сендан сўрайман...

Усмон Носир ҳали ўқишда давом этаётган эди, бояги одам: «Бу «Исроил» шеърдан. Барибир, сизда Сталинга бағишланган махсус шеър йўқ!» деди. Усмон Носир «Мана бу сатрлар қайси «махсус шеър»дан кам?!» дея ўқишда давом этди:

Одамзод то тирик бўларкан,
Тиллар минг бор ўзгарсалар ҳам
Бу ном унутилмас!.. Йўқ!..
А, Исроил, мен сенга қойил,
Ки, қўл бериб кўришгансан сан...

Усмон Носир бу шеърни қанчалик маҳорат билан ўқиб, ўзига ташланган сиртмоқни бўйнидан олишга уринмасин, унинг қисмати аллақачонок ҳал этилган эди».

«Мазкур мажлисдан факат бир нарса эсимда қолган,— дейди Аббос Муҳиддин худди Ж. Тожиев билан қилинган суҳбатни давом эттиргандек.— Усмон Носир ҳамма бало Ризо Қорашоҳ билан боғланганини билиб, охирги сўзини, кутилмаганда, шеър билан, бадиҳа йўли билан айтар экан. «Умримга сув қуйди Ризо, Қорашоҳ».., деди»...

Усмон Носир сўнгги сўзида Ризо Қорашоҳни тавоф этгани, унинг таъсирида «пантуркизмга муҳаббат туйғуси билан яшагани»га иқдор бўлди. Шоирни Ўзбекистон Езувчилар уюшмасидан чиқаришга йиғилган ҳайъат аъзолари учун эса шу иқдорнинг ўзи кифоя эди.

Шу кунларда фаолият ва хулқ-атвори муҳокама этилиб, «чистка»дан — аърофдан чиққан барча зиёлилар ўша захотиёк орган томонидан териб олинди, жаҳаннамга тортилмоқда эди. Усмон Носир буни яхши биларди. Шунинг учун ҳам шу кун тарвузи қўлтиғидан тушиб, ҳеч ким билан «отамлашмай», уйига қайтди. Аммо у ўзини қўйгани жой топмай, яна кўчага отилди.

«Мен «Сенсиз кўриша берсин»,— дедим. У эса унамади»,— деган эди Мухсин Ҳамидов.

Назаримда, Усмон Носир муҳокамада бу қадар инсофсизлик бўлади, ўзининг кўзи олдида тухмат тошлари ёғдирилади, деб ўйламаган эди. Ҳаммадан ҳам унга ёлғизланиб қолгани, уни бирор кимса ҳимоя қилмагани алам қилди. Лекин у жамият ваҳшийлашган пайтда ҳар бир киши ўз жонини ҳовучлаб ўтириши, уни ҳимоя қилмоқчи бўлган кишиларнинг ҳам бошида қилич синиши мумкинлигини билмас эди.

Хуллас, у қаерга боришни, ғовлаб кетган бошини қаерга уришни билмай, гандираклаган ҳолда йўлга тушди.

«Кечқурун боғдан қайтганимизда,— бир хўрсиниб, давом этади М. Ҳамидов,— у хомуш ва хафа ҳолда Қозикўчадаги уйга кириб келди. Уни миллатчи Ризо Қўрашоҳнинг думи сифатида қоралашган экан. У жаҳли чиқиб, «Майли, миллатчи бўлсам, бўла қолай!» деб мажлисни ташлаб, чиқиб кетибди. Биз Пушкин боғига чиқиб, бир оз айландик. Шароб ичдик, аммо унинг дили ёришмади».

Усмон Носир ҳаётининг озодликда кечган ана шу сўнгги лаҳзалари тўғрисида Ўткир Рашид ҳам жиндек маълумот берган: «Ўша кун кечқурун оз бўлса-да далда бериш учун унинг уйига бордим. Лекин у Пушкин боғига чиқиб кетган экан. Бокқа борсам, биллиард ўйнапти. Кейин шу ердаги кичкина кўлда чўмилди. Хайрлашиб, уйига кетди. Шу бизнинг охириги кўришишимиз бўлиб қолди».

Усмон Носир шу окшом Мухсин Ҳамидов сиймосида барча дўст-ёрлари билан, Пушкин боғи билан, серқуёш юртининг файзли кўчалари-ю, ширин ва бевафо ҳаёт билан ўзи сезмаган ҳолда абадий видолашган эди.

Усмонжон ўша кун уйга кеч қайтди. Баъзи бир муаллифлар уни Мухсин Ҳамидов етаклаб келганини ёза-

дилар. Лекин у менга бу ҳақда ҳеч нарса демаган. Ҳар ҳолда, Усмон Носир уйга қайтганида, кайфи баланд эди. Шунинг учун ҳам у ечинмай, ўрин-тўшак қилмай, тайёр кўрпача устида чўзилганича шипга қараб узок ётди. Қайф аралаш кимларнидир сўқди, нималардир деди, шеърлар ўқиди, сўнг пинакка кетди.

Эрталаб соат 9 лар... У ҳали ўрнидан турмаган, аммо аллақачон тонг отиб, кун исий бошлаган. Шоирнинг синглиси Инош опанинг айтишича, кичик опаси Роҳат таътил кезлари бўлгани учун Қўқонга кетган, онаси эса Чорсу бозорига иссиқ нон билан қаймоқ олиб келиш учун чиққан. Шу пайт эшик тақиллаб, икки бегона киши ҳовлига кириб келган. Булар Ички ишлар халқ комиссарлигининг Клепов ва Хайрутдинов деган ходимлари эди.

«Улар худди ўз уйларига келган одамлардек эшик очишим билан ҳовлига кириб келишди,— дейди Инош опа.— Ҳамма томонга аланглаб, «Усмон Носир қани?» деб сўрашди. Мен акамнинг ухлаб ётганини, аямнинг бозорга кетганини айтдим. Чақирилмаган меҳмонлар «Қайси уйда ётибди?» деб сўрашди ва бостириб, мен кўрсатган уйга киришди...»

Усмонжон орган ходимларини кўриши биланок воқеани тушунди. Ўрнидан даст туриб, ҳовлига чиқмоқчи ва ариқ бўйига бориб, ювинмоқчи бўлди, аммо рухсат берилмади. Хайрутдинов эшик олдида, Клепов эса дераза ёнида унинг йўлини тўсишди. Сўнг Клепов икки қўли билан Усмонжоннинг кийимлари устидан тимискилаб чиқди. Шундан кейин унга Хайрутдиновни кўшиб, ҳовлига чиқарди. Шу орада Холамбиби ҳам келиб қолди. Эшикда турган бегона ва совуқ машинани, унинг атрофида, хийла четроқда тўпланган қўни-қўшнилари, улар юзидаги хавотирлик ва қўрқинч белгиларини кўрган она ҳовлига қандай отилиб кирганини билмади.

Усмон Носир Хайрутдинов назоратида ювиниб-тараниб олгач, Клепов унга ҳибсага олиш ва тинтув ўтказиш тўғ-

рисидаги 464-сонли ордерни кўрсатиб, Хайрутдиновга тинтув пайтида гувоҳ бўлсин учун бир-икки қўшнини топиб келишни буюрди. Носир хожи оиласи билан яшаётган бу ховли шу маҳаллалик Йўлдош кассобдан сотиб олинган, унинг ўзи эса қўшни ховлида истикомат қилаётган эди. Хайрутдинов эшикка чиқиши билан уни учратиб, бошлаб кирди. Сўнг ана шу Йўлдош Нурмухамедов, Носир хожи ва Усмон Носир иштирокида тинтув бошланди. Икки орган ходимидан на уйдаги кўрпа-кўрпачалар, на товчалардаги китоб, қўлёзма ва расмлар, на ошхонадаги хумлару ховлидаги ўралар, на токи-ю бўғотлар ораси қолди.

Жорий этилган тартибга кўра, ҳибсга олиш пайтида маҳбуснинг паспорти биринчи навбатда тортиб олинар эди. Шу куни мусодара этилган ашёлар орасида ЮБ серияли ва 59973 рақамли паспортдан ташқари, 133-рақамли Ёзувчилар уюшмасининг аъзолик билети, шахсий ёзувлардан иборат блокнот, 38 та китоб ва рисола, «Бизнинг кўзгу» жаридасининг бир сони, 5 та машинкаланган таржима қўлёзмаси, Лермонтов қаламига мансуб «Исмоилбей»нинг таржимаси, жамоа бўлиб тушилган 2 та сурат ва бир тугун ёзишмалар бўлган. 461-рақамли тинтув баённомасида қайд этилган «бир тугун ёзишма» орасида, назаримда, бизгача етиб келмаган «Шахло», «Ленин», «Назмим» каби дoston ва тўпламларнинг, «Улуғ кун» ва бошқа таржима асарларнинг қўлёзмалари бўлган.

Тинтув тугагач, Клепов Йўлдош кассобга рухсат берди. Хайрутдинов эса мусодара этилган ашёларни машинага олиб чиқди. Носир хожи ховлида «шундай бўлишини билардим», деган маънода бошини сарак-сарак қилиб турар. Холамбиби оғриқдан ёрилиб кетай деган пешонасига хўл сочиқни ўраганича нималарнидир айтиб йиғлар, шум хабарни синглисидан эшитиб, шу заҳоти етиб келган Равза билан Инош эса акаси атрофида, қаноти куйган парвонадек, нима қилишларини билмай, гаранг турар эдилар. Усмон Носир дам Равзага, дам Иношга, дам аясига қараб қандайдир

сўзлар билан уларни юпатмоқчи бўлди, аммо унинг карахт холга келган кўнглидан бирор таскин сўзи чикмади. У Клеповнинг олдига тушган холда уйдан чиқар экан, Холаму-биби сочини юлиб дод солди. Усмонжон бир ўгирилиб, унга нимадир деди-да, чикиб кетди.

Бу дахшатли воқеа 1937 йил 13 июль куни юз берди.

РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўк экан, қадим замонларда, кун чиқар томонларда бир элат яшаган экан, ошини ошаган экан. Бу элатнинг доврўғи етти иқлимга кетган, бу доврўғ кимнидир шод этган, кимнидир шод этмаган экан.

Ҳа, айтгандай, нақ ёдимдан чиқай дебди. Бу элатнинг доврўғини етти иқлимга таратган унинг шоирларию фозиллари, арбоблари-ю саркардалари экан.

Кунларнинг бирида арбоблару саркардалар: «Мана энди давлатимиз давлатмисан давлат бўлди, энди кайфу сафо қилсак ҳам бўлади», деб базму жамшид бошлабдилар; бу базм неча йиллар давом этибди, қанча-қанча «Оби Жаннат», «Оби Шайтон» деган ичимликлар ичилибди. Хуллас, бир пайтлар ер юзини титратган давлатлардан бирининг шарти кетиб, парти қолибди. Шу пайт элатнинг ғафлат уйқусига кетишини пойлаб, замбаракларини хилват ғўшаларга жойлаб юрган қўшни элат чигирткадек ёпирилиб келибди-ю бу ўлкани кўз очиб юмгунча ишғол этибди.

Ҳа, айтгандай, нақ ёдимдан чиқай дебди. Қўшни элат даставвал бу ўлкага ўз элчиларини, савдо карвонларини, карвон-карвон айғокчиларини юборган, шу айғокчилар арбобу саркардаларнинг пинжига кириб, улар қадахига ҳам, емагига ҳам ғафлат дорисини мўл-кўл солиб юришган экан.

Шундай қилиб, ўлканинг олтин-кумушлари, жавохирлари, ер ости ва усти хазиналари қўшни элатнинг юртига оқаверибди-оқаверибди. Бир йил окибди, ўн йил окибди,

йигирма йил оқибди... Арбобу саркардалар ҳамон ғафлат уйқусида экан. Шоиру фозиллар эса бу воқеаларни кўриб, юраги ачишиб, «Нега Аллоҳ таоло биз учун яратган неъматларнинг ҳузур-халоватини бошқалар кўради? Нега биз шу дорилмаконда яшаб, қорнимиз нонга тўймай, силламиз қурийди? Нега отдек ҳалол меҳнат қиламиз-у итдек хор-зор бўлиб яшаймиз?» деб дилидаги гапларни айтишибди.

Кўшни элат энди кўшни элат эмас, оға элат деб аталар экан. Оға элатнинг арбобу саркардалари билан ини элатнинг арбобча-ю саркардачалари оғиз-бурун ўпишиб кетган экан. Бир кун оға арбобу саркардалар ини арбобчалар-у саркардачаларни чақириб, «Бу қанақаси ўзи? Қўқракларнинг тўла орденчалар бўлса, бу орденчалар ини элатга бўлган иззат-икромни билдирса-ю шоиру фозилларнинг нонқўрлик қилиб, ғафво кўзғаса? Оға-ини элатлар ахил яшаши, бирида борини иккинчисига бериши керак эмасми, ахир? Дунёда бу шоиру фозиллардан ҳам ғаламисроқ душманлар бўладими?!» дебди.

Хуллас, шоиру фозилларни вақтинча нариги дунёга юборишга қарор қилибдилар. «Биринчи навбатда ёши улуғларни юбориш керак! Ешларни бузаётган ўшалар!» дебди оға арбоб. «Хўп бўлади»,— дебди ини арбобча. Шундай қилиб, ёши улуғ шоиру фозиллар нариги дунёга равона бўлибдилар.

Ҳа, айтгандай, нақ ёдимдан кўтарилай дебди. Оға элат, ҳар қалай, оға-да: ўйлаб-ўйлаб, қачонгача ини элатнинг орасига воқеанавислар қўямиз, уларга ойлик тўлаймиз, йўл харажатларини кўтарамиз, захар-заққум берамиз. Булар ҳаммаси пул-ку, ахир. Шу воқеанависларни ини элатнинг ўзидан танласак-чи?! Пул ҳам ёнга қолади, дашномдан ҳам қутуламиз, маълумотлар ҳам мукамалроқ бўлади», деб ини элатга бу борадаги барча ҳуқуқларни берибди.

Нариги дунёга юбориш навбати энг ёш ва энг истеъдодли шоирлардан бирига яқинлашганда, воқеанавислик

ини элат орасида энг эътиборга сазовор касбга айланган экан. Хуллас калом, шу воқеанависларнинг тунни кунга, кунни тунга улаган мардонавор меҳнатлари билан бу ёш шоир ҳам омон-эсон нариги дунёга кетибди.

Ха, айтгандай, нақ ёдимдан кўтарилай дебди. Бу ёш шоирнинг исми Усмон Носир экан.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ЗУЛМ ДАРАХТИ

...«Қора қўнғиз» ўша куни Усмон Носирни ИИХКнинг ички маҳбусхонасига олиб келиб ташлади. Маҳбус қайси гуноҳлари учун ҳибсга олинганини билишни қанчалик истамасин, бирор бошлиқ билан учрашиш ҳақида қандай талаблар қўймасин, унга ҳеч ким қулоқ солмади. Назоратчи маҳбусни яққа хонага қамаб, эшикни шарақлатиб қулфлади-да, кетди-қолди. Усмон Носир бутун кун ва тун бўйи даҳшатли ҳаёллар оламида ёлғиз ўзи қолди.

1937 йил бошларида шўро матбуоти ва радиоси троцкийчиларнинг катта бир гуруҳи фoш этилиб, тарих ҳукмига ҳавола қилингани ҳақида бoнг урди. Ҳар куни бу гуруҳнинг аксилинқилобий фаолиятига онд янги-янги хабарлар ёритилиб турди. Троцкийчиларнинг разиллиги ҳақидаги «ҳақиқатлар» шўро халқига мунтазам равишда сингдириб борилди. 28 январда эса троцкийчилар устидан суд жараёни бошланди. Шўро мафқурасида қабул қилинган одатга кўра, нафақат марказий, балки маҳаллий вақтли нашрлар ҳам суд кунларида халқнинг аксилинқилобий унсурларга бўлган муносабатларини ифодаловчи «нафратнома»ларни эълон қилиб туриши лозим эди.

Ўша кунлари «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси таҳририяти ҳам бу сиёсий кампанияда қатнашиш истагида Усмон Носирга Мурожаат этиб, троцкийчиларни лаънатловчи шеър билан чиқишни таклиф этди. Шоир бу таклифни бажонидил қабул қилиб, «Ғазаб» деб номланган шеър ёзиб берди:

Мухит кенг. Пўртана кучли, зўравон,
Тўлқинлар қаҳрида колар хору хас!
Йўл ойдин! Ишонч-ла боради карвон,
На куюн, на тўфон қарши келолмас!

Ҳеч қарши келолмас, мухит зўр экан,
Мачтасиз, тираксиз, йиртилган елкан!
Ўлимдир тақдири унинг, шубҳасиз!
Бир танмиз, бир жонмиз бизлар ҳаммамиз.

Ҳар томчи конимиз Ватанга фидо!
«Ўлим!» дер ҳар қалбдан чиққан ҳар нидо.
Ўлим сенга, душман! Ўлим, ваҳший ёв!
Сўрайман, ўртоқ Суд, кесинг беаёв!

28 январь куни бу шеър ўзбек халкига етиб борди.

Ўша пайтда Усмон Носир ҳам, бошқа минглаб оддий кишилар ҳам манглайига «троцкийчи» деб тамға босилган кишиларнинг «халқ душман»лари эканлигига астойдил ишонишди. Лекин орадан бир-икки ой ўтмай, Фитрат ва Ғози Олим Юнусов — дастлабки икки ўзбек профессори хибсга олинди. Матбуот Чўлпондан тортиб Усмон Носиргача бўлган талай шоирларнинг ҳам миллатчи эканликлари тўғрисида чирманда чала бошлади. 12 июлда Чўлпон камокка олинди. Мана, бугун эса унинг ўзи!

Агар эртага ИИЖҚнинг бирор масъул ходими билан учрашиб, ўзининг аксилинкилобчи ҳам, миллатчи ҳам эмаслигини уктира олмаса, матбуот унинг ҳам орқасидан ўлим тилайди. Кимдир: «Ўлим сенга, душман! Ўлим, ваҳший ёв! Сўрайман, ўртоқ Суд, кесинг беаёв!» деб, албатта, чиқади.

О, балки унинг ўзи ҳам қарғгани «троцкийчилар» шундай тухмат қурбонлари эмасмикан?.. Балки у ўшанда ўзининг «троцкийчилар»га бўлган ғазабини эмас, халқнинг ўзига — душман-шоирга бўлажак нафратини ифодалаб, ўзига-ўзи қаҳрия ёзгандир?

...Ўша кунлар Усмон Носир хаёлидан шундай изтиробли хаёллар ўтган бўлса ажаб эмас.

Усмон Носир махбусликнинг дастлабки кунларида.
Тошкент, 1937 йил, июль.

14 июль куни эрталаб соат миллари 10 дан ошганда назоратчи Бекмуротов маҳбусни яна бир бор текшириб, камерадан олиб чиқди ва 99-хонага, IV бўлим бошлиғининг ёрдамчиси, давлат хавфсизлиги лейтенанти Матвеев хузурига олиб борди. Матвеев шошмасдан, бамайлихотир бир кайфиятда шоирга 4269 рақамли «дело»ни очиб, «Маҳбус анкетаси» ва «Сўроқ варақаси»ни тўлдирди. Маҳбуснинг маълумоти олий, келиб чиқиши хизматчи (руҳоний),¹ собиқ касб-кори хунармандчилик экани, ўгай отасининг ўша пайтда 54, онасининг эса 50 ёшда бўлганини қайд этди. Назоратчи Бадягин ва Борисенколар эса маҳбус уйдан олиб келинган ашёларни қайта титиб, жигарранг жомадон билан 40 сўм пулни олиб колдилар. Шундан кейин биринчи марта сўроқ бўлиб ўтди.

Маҳбуснинг hozir Ўзбекистон Миллий Ҳавфсизлик Бош-қармасида сақланаётган «жиноий иши»ни варақлар эканмиз, бу дастлабки сўроқ қайдномасига дуч келамиз. Ушбу ҳужжат тарих саҳифаларида сақланиб қолсин учун қуйида тўла келтирамиз:

«Айбланувчи Носиров Усмоннинг

СЎРОҚ ҚАЙДНОМАСИ

1937 йил 14 июль

Усмон Носиров, 1912 йилда туғилган. Наманган шаҳридан, партиясиз, 1927 йилдан 1934 йилгача комсомол сафида бўлган, ноахлоқий хулқ-атвори учун ўчирилган, маълумоти — тугалланмаган олий, касби шоир, бўйдоқ, қарамоғида 4 кишидан иборат онаси бор, судланмаган, безорилиги учун уч марта милицияга келтирилган.

[Маҳбус] иш бўйича берилган саволларга қуйидагиларни баён қилди.

Савол. Сиз мунтазам равишда аксилинқилобий чиқиш-

¹ Усмон Носир отасининг руҳоний (имом) бўлганлиги хақида нотўғри маълумот берган.

лар қилганингиз ва шўроларга қарши ташвикот олиб борганингиз учун ҳибсга олиндингиз.

Жавоб. Шунн эътироф этаманки, сўнгги кунларга қадар миллатчилик ва ғайришўровий кайфиятда бўлиб, ёр-биродарларим даврасида, баъзи ҳолларда эса омма ўртасида Коммунистик партия сиёсатиға қарши қаратилган, миллатчилик ва ғайришўровий руҳдаги гапларни айтганман. Аниқ эсимда йўқ, лекин омма ўртасида шўроларга қарши қаратилган чиқишларимда халқ дохийси шаъниға ғайришўровий гап-сўзларни айтган бўлишим мумкин. Мен яна қайтараман: ёдимда йўқ, омма ўртасида аксилинқилобий сўзларни айтган пайтларимда ҳамиша маст ҳолда бўлганман. Мен ўзбек делегацияси билан бирга Москвада ўтган ўзбек санъати ўнкунлигида ва ўзбек санъати намояндаларининг СССР ҳукумати томонидан қабул қилиниши маросимида қатнашиб, ўз хулқ-атворимнинг нотўғри эканлигини тушундим ва Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг ҳайъатиға ўз хатоларим ҳақида очикойдин сўзлаб бердим.

Савол. Шу кеча-кундузда шўроларга қарши фаолият олиб бораётган ва сизға маълум бўлган аксилинқилобий миллий гуруҳлар ва шахслар тўғрисида кўрсатма беринг.

Жавоб. Мен на ўтмишда, на ҳозир мавжуд бўлган аксилинқилобий ташкилотлар ва гуруҳлар қатнашчиси бўлмаганим сабабли шу кеча-кундузда улар ҳақида ҳеч нарса билмайман.

Миллатчилик ва ғайришўровий кайфият менда кўпроқ собик муаллимим, таниқли озарбайжон миллатчиси Риза Қорашаҳарли туфайли пайдо бўлган. Мен 1925—1929 йилларда Қўкондаги II босқич мактабида ўқиған кезларимда, сўнг Қорашаҳарлини Тошкент шаҳрида тағин учратганимдан кейин унинг таъсирида бўлганман. Риза Қорашаҳарли 1935 йилда мен билан ўтказган суҳбатларида менға мунтазам равишда миллатчилик кайфиятини сингдириб борган, менинг адабий асарларимни кўкка кўтариб, аини пайтда

менга ғайришўровий қарашларни ўтказган, менинг ҳузуримда тор миллий доирада социалистик жамиятни барпо этиш мумкинлиги ҳақидаги назарияни ривожлантирган ва социализм учун курашни пантуркизм учун кураш билан қўшиб олиб бориш мумкинлигини исботлаб берган.

Риза Қорашаҳарли таъсирида менда миллатчилик қарашлари шаклланди, русларга қарши нафрат пайдо бўлди, шу билан бирга, юқорида айтиб ўтганимдек, ёр-биродарларим билан суҳбатларимда кўринган, шунингдек, ижодимда акс этган ғайришўровий кайфият уйғонди.

Савол. Риза Қорашаҳарли атрофида тўпланган шахслар тўғрисида кўрсатма беринг.

Жавоб. Риза Қорашаҳарли ҳузурда мен билан бирга, шунингдек, менсиз ҳам тез-тез бўлиб турувчилар:

1. Жавлон Раҳмонов, Қўкон шахридан, касби — ўқитувчи, ҳозир Тошкентда яшайди ва ўрта мактабларнинг бирида ўқитувчи бўлиб ишлайди.

2. Муҳсин Ҳамидов, Қўкон шахридан, «Ҳамза» академик театри артисти.

3. Абдулла Шокиров, Ўзбекистоннинг Бешарик туманидан, Муҳсин Ҳамидовнинг уйида яшайди, адабий фаолият (болалар эртаклари) билан шуғулланади ва радиокомитетда (адабиёт бўйича) хизмат қилади.

Риза Қорашаҳарли 1935 ва 1936 йилларда менинг ва номлари зикр этилган шахсларнинг олдида донм миллатчилик-ғайришўровий кайфиятдаги гапларни айтиб, бизни шу йўналишда тайёрлаб борди.

Бундан ташқари, Қорашаҳарли мен билан ёлғиз қолган пайтларида Чўлпон ва унинг асарларини кўқларга кўтариб, менинг йўлим миллатчи шоир бўлишда эканини айтар ва мен фақат шу йўналишда ўзбек халқи учун мислсиз даражада катта фойда келтиришим мумкинлигини қайта-қайта таъкидлар эди, мен Қорашаҳарли таъсирида ва унинг бевосита кўрсатмаси билан миллатчилик ва ғайри-

шўровий руҳдаги бир неча асарлар ёзиб, уларни нашр этишга муваффақ бўлдим («Меҳрим» тўплами).

Савол. Чўлпон билан ўзаро муносабатларингиз тўғрисида сўзлаб беринг.

Жавоб. Мен Чўлпоннинг уйида бирор марта ҳам бўлган эмасман. Худди шунингдек, у ҳам менинг уйимда бўлмаган. Мен Чўлпон билан фақат Шўро ёзувчилари уюшмасидаги учрашувлар пайтида танишганман. Бундан ташқари, биз у билан бирор марта ҳам на шахсий, на сиёсий, шунингдек, на адабий масалалар бўйича суҳбат қилганмиз.

Қайднома менинг гапларим асосида тўғри ёзилган ва ўқиб чиқилган

Носиров (имзо).
Сўроқ қилувчи: ЎзССР ИИХК ДХБ I бўлимнинг бошлиғи ёрдамчиси Давлат хавфсизлиги лейтенанти

Матвеев (имзо).

Бу сўроқномага қараганда, 14 июль куни эрталаб соат 10 яримдан кундуз соат 3 яримга қадар давом этган тергов пайтида Усмон Носир ўзининг миллатчилик ва ғайришўровий фаолияти тўғрисида шундай бамайлихотирлик билан маълумот берган. Лекин ўта қайсар, ҳатто бошига қилич келган чоғда ҳам ўз виждонига қарши бормайдиган шоирнинг бу қайдномадаги сўзлари бошдан-оёқ уйдирмадир.

Умуман, 1937 йилдаги тергов қайдномаларининг аксари Агабеков, Матвеев, Маврин ва Копосов сингари лўттибозлар томонидан тузилган. Улар тергов қилинган маҳбуснинг сўзларига қараб эмас, балки у ҳақда ўзларида мавжуд бўлган ёлғон-яшиқ маълумотлардан келиб чиққан ҳолда сўроқ қайдномаларини тузиб ташлайверганлар.

Усмон Носир, айрим кишилар орқали етиб келган маълумотларга кўра, терговчиларга изн бермай, ўз ҳақиқатини мардона туриб ҳимоя қилган; айрим иродасиз маҳбуслар-

дек, дўст-ёрларини ўз ортидан жаханнам сари эргаширмаган. Аксинча, Ленин ҳақида катта дoston ёзаётган ва бу дostonи туфайли шўро ҳукуматида ўзига нисбатан ишонч ва ҳурмат уйғотмоқчи бўлган шоир «Мен душман эмасман!» деб маҳбусхона эшикларини тепиб чиққан, ўзини метин деворларга уриб, озод қилишларини талаб қилиб бақирган. Унинг додига қулок солмаган терговчи ва назоратчиларни эса бўралатиб сўккан.

Шундан кейин кайсар маҳбусга нисбатан бўлак чора қўллаганлар: у кунлар ва тунлар ўтса ҳам на терговга чақирилган, на унинг борлиги бирор йўл билан бўлса-да эсга олинган. Шоир бу мавҳум вазиятдан халос бўлиш учун орадан бир ҳафта ўтгач, 20 июлда назоратчига мурожаат этиб, бояги 40 сўмнинг ярмини беришларини сўраган. Бу маҳбусхона буфетидан бир-икки кути папиросни сотиб олиш учунгина эмас, айти пайтда ўзининг борлигини маълум қилиш ва чақиритиларини жадаллаштириш учун топилган чора-тадбир ҳам эди.

Нихоят, орадан саккиз кун ўтгач, 22 июль куни кундуз соат 1 да Мешчанов номли конвой уни 104-хонага бошлаб борди. 1 бўлимнинг шошилинич ишлар бўйича ходими Маврин маҳбусни унга қўйилган айбнома билан таништирди. Бу айбнома-қарорда қайд этилишича, «...Носиров ғайришўровий-миллатчилик кайфиятида бўлгани учун бир неча марта омма ўртасида ғайришўровий-миллатчилик руҳидаги ташвиқотни олиб борган, омма ўртасида шўро хокимиятининг сиёсати тўғрисида аксилинқилобий-беодоб фикрларни баён қилган, омма ўртасида халқлар дохийси тўғрисида аксилинқилобий сўзларни айтган. Ўзининг адабий асарларида ғайришўровий-миллатчилик ғояларини мунтазам равишда олға сурган».

Бу асоссиз-далилсиз бемаъни айблар, ЎзССР Жиноят кодекси 66-моддасининг 1-бандига кўра, жиноят сифатида баҳоланиши ва жазоланиши мумкин, деб топилди. Шундай қилиб, маҳбусни ЎзССР ИИХКнинг дастлабки маҳбусхо-

насида ушлаб туриш ҳамда жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида қарор чиқарилди.

Маҳбус ярим соат ичида шу қарор билан танишгач, яна милтиқли конвойнинг олдига тушиб, ним қоронғи йўлаклар билан ўз хонаси сари аста йўл олди.

Сталинча зулм ва разолат дарахти кун сайин ўсиб, Усмон Носир бошига қора кўланкаларини ташлаган эди.

.. ТУТҚУН БУЛБУЛЧА

Усмон Носирнинг Кемерово Ички ишлар бошқармасида сақлаётган «жиноий иши» аслида 12 минг 192 варақдан иборат бўлган. Афсуски, ҳозир шундай катта ҳажмдаги «иш»нинг ўндан бир қисми ҳам сақланган эмас. Ушбу иш Шўролар Ўзбекистонидаги манфаатдор идоралар ва шахслар кўлига тушгандан кейин шу даражада ихчамланган кўринади. Шубҳасиз, шоирнинг Ўзбекистон ИИХК ҳужжатгоҳида қолган 2-«жиноий иши» бу қадар катта ҳажмга эга бўлмаган. Шунга қарамай, айниқса бу «иш» обдон ўрганилиб, номатлуб туюлган ҳужжатларнинг ҳаммаси куйдириб ташланган. Шунинг учун ҳам ихтиёримизда иккита катта манба бўлганига қарамай, маҳбус шоирнинг қулликдаги ҳаётини кунма-кун ё йилма-йил кузатиш имконига эга эмасмиз.

Худди шу сабабга кўра, Шарипов фамилияли ходимнинг 26 июль кеч соат 23-у 15 дақиқадан 0 соат-у 35 дақиқага қадар 107-хонада, Триғуловнинг 6 август кундуз соат 2-ю 45 дақиқадан 3-у 55 дақиқага қадар 89-хонада. Афанасьевнинг 25 августда кеч соат 20-ю 40 дақиқадан то 21-у 20 дақиқа ўтгунга қадар 104-хонада Усмон Носирга қандай қаромат кўрсатганларини билмаймиз. Эҳтимол, маҳбус оддий тергов учун ниҳоятда қисқа бўлган бундай фурсатларда бемаъни саволларга жавоб беришдан бош тортиб, камерага қайтаришларини талаб этгандир? Эҳтимол, бу қакирув соатларида 14 июль қайдномасига кўл қўймагани

учун кайсар махбусни калтаклаб, чалажон ҳолга келтиргандирлар? Эҳтимол, унинг «жиноий иш»ларини тасдиқлаиб олиш учун кечаги каламкаш биродарлари билан юзлаштиргандирлар?.. Ҳар ҳолда махбус шоир билан терговчилар ўртасидаги «мушук-сичқон ўйини» узок муддат мобайнида шу тарзда давом этган кўринади.

22 август куни ИИХКнинг изшунос мутахассиси Усмон Носирнинг ўнг ва сўл қўллари бармоқларининг барча бўғинлари ва кафтларидан из олдилар. Унинг қўл излари махсус картотекага тушди. Бу, ўша пайтда фўкат ўта хавфли жиноятчиларга нисбатан қўлланадиган тадбир эди. Буни яхши билган Усмон Носир энди қопқонга чиндан ҳам илинганини тушуниб, бадбин кайфиятларга берилди.

Усмон Носир 1937 йилда ҳибсга олинган махбуслар орасида энг ўжари, ўз айтганида ва деганида турадигани, уронғичлар билан ҳам барабар олишадигани эди. Шунинг учун шоирдан тегишли маълумотни ололмаган чекистлар унга кўпроқ азоб бердилар. У, Фитрат сингари, бир-икки калтакдан зада бўлиб, учинчи калтак олдида таслим бўлмади. У. Чўлпон, Фулом Зафарий сингари мўмин-қобил, аммо жисмоний заиф зиёлиларга ўхшаб «42-хона» деган дўзахга тушишдан чўчиб, дўстлари юзига қора суртмади. Унинг қўлларини қайирдилар, тирноқлари орасига бигиз тикдилар, уриб тишларини синдирдилар, тепиб ичак-чавақларини қонталаш қилиб юбордилар. У бундай ваҳшийликларга жавобан жаллодларни ҳам, уларнинг худоси Сталинни ҳам тинмай сўқди. Сўкиш унинг ваҳшийликка нисбатан ишлатадиган бирдан-бир қуроли бўлди. Ва у бу қуролдан тинимсиз равишда фойдаланди. Ўз навбатида ундан сўкиш ва ҳақоратлар эшитган, бир-икки мушт ҳам еб қолган назоратчи ва уронғичлар бадтар ўчакишиб, янги-янги қийноқ ва ҳақорат усулларини ўйлаб топдилар.

Дарвоқе, унинг бошқа қуроли ҳам бор эди. Туғма шоир ҳатто ўша даҳшатли шароитда ҳам ўз руҳий кечинмаларини ифодаловчи бадиҳа-шеърлар тўқирди.

ИИХК махбусхонаси Ленинга том-том китобларни ёзиш имконини берган чоризмнинг авахтаси эмасди. Унга на қоғоз, на қалам берганлар. Аксинча, хожат учун берилган қоғоз ҳам санаб бериб, санаб олинган. Шунга қарамай, шоир баъзан қоғоз ва қалам топиш иложини қилган, қалам ва қоғоз бўлмаганида, махбусхона деворларига қаердандир топиб олгани кўмир ё кесак билан шеърлар ёзган. Унинг бахтига, махбусхонада баъзан-баъзан рус тилини билмайдиган махбусларга таржимонлик қилиш учун ўзбек терговчилари ҳам пайдо бўлиб турган. Ўз юртдошларига нисбатан қилинаётган улуг адолатсизлик ва вахшийликни кўрган бундай кишилар имкон топганларида шоирга ё бирор далда берувчи сўз айтганлар, ё ёнларидаги қалам ва қоғозни берганлар; ниҳоят, у ёзган шеърларни олиб чиққанлар. Шубҳасиз, бу шеърларни тарқатиш мусулмон терговчилар учун ғоят хавфли бўлган. Шунинг учун ҳам айрим терговчилар ўзларидан хавотир олиб, махбус шоир шеърларини ўша пайтнинг ўзидаёқ йиртиб ё кўйдириб ташлаган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

О, агар Усмон Носирнинг Тошкент махбусхоналари ва Русия лагерларида ёзган шеърлари омон сақланиб қолганида, дўсти Муса Жалилнинг «Маобит дафтари»дан неча баравар катта ва инсониятни ларзага солувчи китоб пайдо бўлган бўлармиди?!

Камина «Усмон Носир» деган аввалги рисоламда Насрулла Даврон хотираларидан кенг фойдаланган эдим. Насрулла Даврон Усмон Носирни яхши билган бошқа замондошларидан шоир хотирасига катта садоқати билан ажралган. У, Усмон Носирнинг айрим дўстларидек, «халқ душмани»нинг ўзларида сақланган китоб ва қўлёзмаларини кўйдириб ташламай, аксинча, шоирнинг қамоқда ёзган айрим шеърларини ҳам қўлга киритиш ва бугунги авлодларга етказиш шарафига эришган.

«1943 йилнинг 22 мартда, — деган эди у «Еш ленинчи» рўзномаси мухбири билан қилган суҳбатда, — фронтга

кетиш олдидан Тошкентнинг Карл Маркс кўчасида Самарқанд Давлат университетининг раҳбарларидан бири Шариф Иброҳимов билан учрашиб колдим. У ҳам 1937 йилнинг июнь ойида Самарқанддан Тошкентга олиб келинган экан. Ш. Иброҳимов менга ноҳақ ҳукм билан 5 йил камокда ўтирганлиги, ўша даврда Абдулла Қодирий, Усмон Носирлар билан бирга бўлганлигини сўзлаб, гапининг охирида Усмон Носирнинг камокхона деворига «Тутқун булбулча» деган шеърини ёзиб қўйганлигини ҳикоя қилиб берди.

Мен унинг сўзларини батафсил тинглаб бўлиб, ундан «Усмон Носир шеърининг мазмунини ҳикоя қилиб бера олмайсизми?» десам, у: «Усмоннинг шеъри ғоят таъсирли ва бадий ифодали ёзилганлиги учун факат менгина эмас, биз билан бирга бўлганларга ҳам ёдланиб кетган эди, мен уни ҳозир ҳам айнан ўзини ўқиб бераман», деб ёддан айтиб берган. Бу шеърни шу ернинг ўзидаёқ ёзиб олмоқчи бўлдим-у, аммо асарнинг тарихий, ишончли тухфа бўлиб қолиши жиҳатини ўйлаб, ўрток Иброҳимовдан уни ўз дастхати билан битиб, тақдим қилишини ўтиндим. Ш. Иброҳимов шеърни араб алфавитида чиройли қилиб ёзиб бердилар. Мазкур шеър хануз менда сақланмоқда».

Насрулла Давроннинг марҳум шоир хотирасига ҳурмати туфайли сақланиб қолган ва «Еш ленинчи» орқали жамоатчилик эътиборига ҳавола этилган бу шеър, мана, азиз китобхон, сизнинг ҳам ихтиёрингизда:

ТУТҚУН БУЛБУЛЧА

Ҳозир сенинг қанотинг боғлик,
Юрагинг доғлик,
Эшитилмас сайрашинг халққа.
Сен кезган боғлар ҳам бўм-бўш,
Йўқ унда хониш,
Эшиклари қулфлидур... халқа...

Амин бўл, ечилур боғли қанотинг,
«Булбул»ку отинг,
Хизматни эл учун айлаган зотинг.

Қўшиғинг мавж урсин, тинмасин тилда!
Барибир тингланур давр келиб элда!

О, Ватан булбули, гуллар ошиғи,
Вафоли булбул,
Қўнасан такроран гунча-тахтингга,
Соғ ва бардам бўл!

Бу сатрлар теразасидан гулзор кўриниб турган тинч ва осуда хонада ёзилган эмас. Уни бутун вужуди калтакдан моматалок бўлган шоир, куёшнинг ифлос деворларга урилиб, синиб, тупрокка қорилган бир тутам хира нуригина тушган авахта хонасида, ўзи сингари шикаста ва бахтсиз махбуслар даврасида ёзган. Йўқ, махбус шоир бу сатрларни авахта деворига кўмир билан эмас, балки юрагидан отилиб чиққан қон билан ёзган!

Шўро ҳукуматининг кундаси олдида турган шоир дориломон замонлар келиб, яна эъзозланишини билган ва ана шу ишонч унга мислсиз ёвузлик ва тенгсиз кучга қарши курашда мадад берган.

НАЙЗАВОЗЛАР ЮРИШИ

Усмон Носир 1 август куни ИИХК «чўнтаги»да қолган 20 сўмини талаб қилиб олди. Одатга махбуслар авахтадаги маза-матрасиз овқатлардан қайтганлари учун эмас. Балки қоринлари тўймай қолгани учун қурбларига қараб буфетдан қолбаса, печенье, қанд, конфет, папирос, махорка каби озуқа ва чекилмаларни олар эдилар. Усмон Носир ҳам 20 сўмига шундай нарсаларни харид этган бўлиши мумкин. Лекин у биринчи навбатда ашаддий кашанда бўлгани учун кўпроқ папирос сотиб олар, папирос қолдиқлари билан эса деворга шеърини парчалар ёзиб ташлар эди.

Ўша кезларда махбус шоир билан ташки олам ўртасида мўртгина бўлса ҳам алоқа ўрнатилди ва унга ахён-ахёнда пул келиб турди. Чўнтагида хемири ҳам қолмаган шоир

20 август ва 1 сентябрда қариндош-уруғларидан икки марта 15 сўм, 10 сентябрда эса 30 сўм миқдорида пул олди. 1937 йил давомида унга яна беш марта — жами 91 сўм 58 тийин миқдорида пул келди. 10 ноябрдан кейин эса умуман пул келиши тақа-тақ тўхтади. Бунинг сабаби шоир номига «халқ душмани» сифатлаши қўшила бошлаши билан унинг оиласи бошига ҳам қора кунлар келганида эди.

Шоирнинг мактабда таҳсил кўраётган сингилларига ҳам муносабат кескин ўзгарди. Инош номатлуб ўқувчи сифатида мактабдан ҳайдалди. Эри Нуриддин Ўлмасбоев хибсга олинганлиги туфайли Равзадан ҳам одамлар қочадиган бўлди. Роҳатой бошида ҳам қора булутлар чарх урди. Носир хожи Масодиқов эса Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигига қарашли Истироҳат уйининг директори лавозимидан четлаштирилди. «Халқ душмани»нинг отаси деган сўз унинг кейинги тақдирига фожиали таъсир этиши маълум бўлди. Шундан кейин ўғай ота ўғай фарзанддан расмий равишда воз кечиб, унинг тарбиясида иштирок этмаган ва шу туфайли Усмон Носир шўропарвар отага муносиб фарзанд бўлиб ўсмаган, деб эълон қилди. Шундай расмий ҳуқуқий маросимдан кейин у ўз оиласининг маҳбусга моддий ёрдам кўрсатишини кескин таъқиқлади.

Ҳар бир инсоннинг икки қаноти бор. Биринчиси, бу — унинг оиласи, иккинчиси — у хизмат қилган муҳит, жамоа, ҳамкасблар. Агар ана шу икки қанот омон бўлса, инсон ҳеч қачон ерпарчин бўлмайди.

30-йилларда истибдод айниқса авж олган мамлакатнинг тавки лаънатга учраган маҳбусларида на у қанот, на бу қанот омон қолиши мумкин эди. Сиёсий тузум бу ҳар икки қанотни ҳам чопиб ташлаб, қафасга тушган булбулчаларни ловуллаб турган оловга ташламоқда эди.

Усмон Носирнинг иккинчи оиласи, тўғриси, бу оиланинг айрим нопок аъзолари у ҳали хибсланмай туриб, унга тухмат ва маломат тошларини ота бошладилар. Рус тилини

ямламай ютадиган Туйғун «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 1937 йил 4—5 (яъни апрель-май) сонларида ИИХКга эшиттириб, Усмон Носирни «фашист», «иккиюз» деб атади, унинг шеърларини эса «разил» ва «реакцион» деб баҳолади.

Усмон Носир хибсга олинган дастлабки кезларда бир гуруҳ ғаразгўй каламкашлар ўз сафларини соғломлаштириш баҳонаси остида истеъдодли ва илҳом булоғи қайнаб-жўшиб турган қатор ёзувчиларни зуғум остига олдилар. Шундай каламкашлардан ташкил топган комиссия 17 июлда Элбекни ўртага олиб, уни ИИХКда синовдан ўтган «конвейер усулидаги сўрок»ка тутди.

Агар ушбу комиссия Усмон Носирни тириклар сафидан ўчириб, Элбекни ҳам гумдон этмокчи бўлган бўлса, «Правда Востока» рўзномаси 23 июль сониде эълон қилинган бош мақоласида Усмон Носир шаънига бундай «дил сўзлари»ни айтди: «Ёзувчи Усмон Носиров 12 апрелда бўлиб ўтган шўро ёзувчилари йиғилишида А. С. Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилишда «дохиёна» иктидорини намойиш этган ажойиб шоирлардан бири сифатида осмонга олиб чиқилди. Энди маълум бўлишича, у расвойи раддибало аксилинкилобий шеърлар ёзиб, уларни яширин равишда таркатган, яқинда фош этилган қатор халқ душманлари билан мафкуравий ва ташкилий алоқада бўлган ўта фаол миллатчи экан. Усмон Носиров уюшманинг айрим рахбар ходимларига суркалиб ва лаганбардорлик қилиб, «мислсиз шоир» номини қозонди, аммо махфий равишда аксилинкилобий фаолият билан шуғулланди. Шўро Ёзувчилар уюшмаси Усмон Носировни катта кечикиш билан фош этди».

Бу сўзларни ўқиб, инсон тафаккурининг антиқа мевалари муҳрланган оқ қоғознинг бундай тухматдан қандай ёниб-қорайиб-кул бўлиб кетмаганига ҳайрон қолсан, киши!

Усмон Носирни «фош этиш»да «Правда Востока»нинг

жамоа муаллифи ёлғиз эмас эди. С. А. ва Ғ. Ш. (Ғулом Шоди) ҳарфлари остига яширингар муаллифлар 24 июлда «Ёш ленинчи» саҳифаларидан туриб, «Меҳрим» тўпламини «совет адабиётига мутлақо ёт бўлган пессимизмни онгли равишда» тарғиб қилган тўплам сифатида қораладилар; «Ўзбек адабиётида икки юлдуз бўлса, шуларнинг бири — Усмон», деган Шокир Сулаймонга, шоир ижоди ҳақида «зўр ҳавас ва мароқ билан доклад қилгон сиёсий калтабин» Уйғунга маломат тошларини отдилар.

31 август куни кечкурун Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасининг машъум IV пленуми очилди. Рўзномадаги икки асосий масаланинг бири троцкийчи-бухаринчи «халқ душманлари»га қарши курашга бағишланди. Комил Яшин биринчи масала бўйича катта маъруза қилди. У ўз маърузасида «Ўзбекистон совет ёзувчилари жамоатчилигининг ғайрати билан ҳозир фош бўлдики, Элбек, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир, Зиё Саид, Анқабой, Отажон Ҳошим каби ашаддий душманлар турли ниқоблар остида то сўнги кунларгача адабий ҳаракатчилигимизга ва социализм қурилишига раҳна уришга тиришиб кўрганлар», деб нафакат камалган, балки Абдулла Қодирий сингари ўша кезларда эркинликда юрган ёзувчиларга ҳам «душман» муҳрини босди. «Ашаддий миллатчи» Усмон Носир тўғрисида сўзлаб эса, унинг «рус пролетариати билан ўзбек халқининг иттифокига қарши, коммунизмга қарши» сўзлар айтиб юргани, «аксилинкилобий шеърлар ёзиб, ёшларни ва ўқувчиларни захарламоқчи» бўлганини пленум катнашчиларига яна бир бор эслатди. Сўнг пленум давомида Усмон Носир исми тинимсиз равишда турланиб турди. Оппокова, Кольцов сингари кимсалар эса маҳбус шоирнинг Москвага кетиши арафасида уюшмадан унга берилган 1880 сўм пулнинг куйгани учун мотам тутдилар.

Ўша кунларда фақат жумҳурият рўзномалари эмас, хатто марказий нашрлар ҳам Усмон Носир номини бал-

чикқа кордилар. «Правда» эса хатто «Бу муттаҳам аблах трамвай ҳайдовчи ўзбек ишчини кул ва разил деб аташга журъат қилган. Яна шу Усмон Носир шўроларга қарши шеърларини бақириб айтиб юрган», деб ёзди.

Найзавозлар қанча изламасинлар, Усмон Носир ижодидан миллатчилик ва аксилинкилобчилик руҳидаги шеърларни топа олмасдилар. Шунинг учун ҳам улар Оппокова ва Кольцовдан ибрат олиб, унга берилган «қалам ҳақи»ни, у туфайли сарф бўлган пулларни чўтга солдилар. Шербек Алиев нашриёт соҳасидаги «зиёнчилар»ни фош этиб, бундай ёзди: «Давлат нашриётида аксилинкилобчи миллатчилар ва тилёғлама мунофиқларни ҳайдаш ўрнига уларнинг маккорлик билан қилган зиёнчилигига кенг йўл қўйилган. Улар юзларига усталик билан никоб тортиб, давлат пулини бемалол талай берганлар. Миллатчиларга қилмаган ишлари учун ҳам кўп ҳақ тўлаш одат ҳукмига кирган. Халқ душмани Усмон Носир Хўжаев ва Садруллинлар (давлат нашриётининг раҳбарлари — Н. К.) ҳузурига кириб, «Бир асар ёзмок фикрим бор», деганида унга 3.500 сўм пулни нақд санаб бериб юборганлар».

А. Тўлаганов, М. Умархўжаев, Ж. Тожиевлар эса Ҳамза номли академик театрдаги «халқ душманлари»нинг хомийларини фош этиб, «Улуғ йўл»нинг саҳналаштирилиши учун 20 минг сўм сарф бўлганига жамоатчилик эътиборини қаратдилар. «1927 йилдан бери,— деб ёздилар улар,— ҳозиргача ўйналиб келинган пьесаларнинг 88 проценти сиёсий томондан тутуруксиз ва зарарли бўлгани учун саҳнадан олиб ташланган. Бу пьесаларнинг кўпи Чўлпон, Усмон Носир ва бошқа шунга ўхшаш аксилинкилобий миллатчилар қўли билан ёзилган ва таржима қилинган».

«Ёш ленинчи» рўзномаси ўзининг 1938 йил 14 февраль сонидида «Талантли ёш ёзувчи Мажид Файзийнинг Ўзнашрга топширган соғлом асарлари... аблах Усмон Носирнинг «такризи» билан қурбон бўлишга сал қолган. Ҳақиқатда

эса бу асарларни чуқур тахлил қилганда, халқ душманларининг сирини фош қила турган, орамизга суқилиб қирган душман агентларини ўз вақтида фош қилишга қаратилган асарлар бўлиб чиқди», деб наъра урди.

Усмон Носир ва унинг қисматдошларига қарши матбуот саҳифалари ва йиғилиш минбарларидан июль, август, сентябрь ойларида айтилган тухмат сўзлари 1938 йилнинг ўрталарига қадар давом этди. Ниҳоят, бу мавзуга шоирнинг устозларидан бири — Садриддин Айний сўнгги нуқта қўйди. У «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ойномасининг 1938 йил 4-сонида босилган мақоласида Мўмин Усмонов ва Қурбон Берегинга қаратилган танқид нишабини секин-аста бошқа махбусларга буриб, бундай деди: «Адабиёт ва санъат билан алоқаси бўлмаган бу кузғунлар Усмон Носирий каби халқ душманларини «ёш кадр» ва «Ўзбекистон Пушкини» деб халққа тақдим қилмоқчи бўлдилар, улар Элбек каби национал-фашистларни «фольклорчи» деб, Сўфизода каби халқ душманларини «халқ шоири» деб кўрсатдилар. Лекин халқ душманларининг давр суришлари узоққа бормади. Буюк Сталинимизнинг бевосита раҳбарлиги остида ишга киришган сталинчи халқ комиссари ўрток Ежов бошлиқ совет разведкаси ва совет оммаси уларнинг никобларини йиртди — фош қилди».

Қора тухмат орқасида қамалган ва азоб-укубат чекаётган халқнинг буюк фарзандлари тўғрисида бундай дахшатли сўзларни ҳатто 1937 йил шароитида ҳам ёзиш кечирилмас гуноҳдир. С. Айнийдек кишилар оғзидан чиққан бундай сўзларга оддий халқнинг ишонмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам халқ Айнийларга қўшилиб, Ежовлар шаънига ҳамд ва сано, Усмон Носирлар шаънига эса газаб ва нафрат сўзларини йўллади, совет халқи деб аталган оломон ишлаб чиқариш корхоналари, ижодий ташкилотлар ва ўқув юртларида бўлиб ўтган йиғилишларда «халқ душманлари»га энг олий жазо талаб қилиб, ҳатто Усмон Носирнинг:

Ҳар томчи қонимиз Ватанга фидо!
«Улим», дер ҳар калбдан чикқан ҳар нидо.
Улим сенга, душман! Улим, ваҳший ёв!
Сўрайман, ўрток Суд, кесинг беаёв!

деган сатрларидан ҳам унинг ўзига қарши фойдаланди.

ЮРАК ТУҒЕНИ

Ҳар икки қаноти кесиб ташланган Усмон Носир узун ва азобли кечаларда, кўзига уйқу капалаги кўнмаган, юраги юз берган ҳақсизлик ва адолатсизликдан ўртанган дакикаларда ўз ҳаёти саҳифаларини қайта варақлаб чиқди. Қайфчилик туфайли қилган баъзи бир ҳаракатларидан ранжиб, пушаймон бўлди. Лекин ўз истеъдоди нархини тўғри баҳолай олган шоир ижодий ва ижтимоий фаолиятида қамашга арзигулик бирор айб кўрмади. Унинг «шахсий иши»ни муҳокама қилган комиссия йиғилишида айтилган гаплар ҳасадгўй калблардан чиққан қора нидолар бўлиб туюлди, унга. Комиссия йиғилишида қим уни фош этишга зўр берган бўлса, унинг бирдан-бир мақсади кундан-кунга кўтарилиб бораётган юлдузни уриб тушириш, ўзига ўзбек адабиёти осмонидан йўл очиш эди, унинг назарида. Ана шундай ҳаёллар оғушида у собик қаламкаш биродарларига нисбатан ўзида нафрат хисси жўшиб бораётганини сездди. «Улар шеъриятнинг менга аталган тулпорини миниб юриш учун, менинг истеъдодим соясида қолиб кетишларини билиб, менга қаршин бирлашдилар ва кўпчилик бўлиб, шу жарга ағдардилар», деб ўйлади у.

У нажот излаб, кимга мурожаат этишни билмади. Бундай қудратли киши у билган за юрган даврада йўқ эди. Бўлган тақдирда ҳам унинг ноласи бу одамга етиб бормаслиги ойдин эди. Шундай бўлгач, нима қилиш керак?..

У ўз кўнглидан ўтган шундай ҳаёлларни бахтли тасодиф билан қўлга киритган қоғозга туширди:

Бўлмок истаб шеърият узра дарға,
Итардилар мени чуқур бир жарға.
Менга аён: булбулнинг ошёнига
Кўнолмагай уриниш билан қарға.

Қарға қағиллашда этса ҳам давом,
Булбул навосига эл солур кулок.
Жарликда ҳам қайнар, беором қайнар
Эл назари тушган беором булок.

Маҳбусхона деворларини тешиб, орадан ярим аср ўтгач, бизга қадар етиб келган бу шеърни «Еш ленинчи» рўзномасининг 1988 йил 29 июль сонига тақдим этар экан, Насрулло Даврон, бундай деган эди: «Давр ғилдирагининг тескари айланиши менинг тақдимимни ҳам бутунлай ўзгартириб юборди. Мени Маориф халқ комиссариатига чақиришиб, газетачиликни ташлашимни ва Қорақалпоғистон АССРнинг Тўрткўл шаҳрига ишга боришимни лозим топишди. Агар шундай қилмасам, ўзимдан хафа бўлишимни ҳам шама қилишди. Наилож, сўз қайтариш мумкин эмас. Замон оғир. Ғинг десанг, сенга ҳам айб топишади. Айтилган жойга бориб, «тинч кунлар» келишини кутишим даркорлигини англадим».

1940 йилнинг бошларида Насрулло Даврон Тўрткўл педагогика билим юрти директорининг ўринбосари этиб тайинланади. Аммо унга на хусусий хонадон, на ётоқхонадан жой берилмагани учун меҳмонхонада туради. Кунларнинг бирида у меҳмонхонада Наманган вилоятига қарашли Нанай қишлоғида ўсиб улғайган Асад Йўлдошев деган одам билан танишади. Асад ака гап орасида унинг адабиёт оламига алоқадор эканлигини сезиб: «Усмон Носирни танийсизми?»— деб сўрайди. Дафъатан берилган бу саволдан Насрулла Даврон дастлаб чўчиб, нима жавоб қилишни билмай қолади. Ўша кезларда ҳам ўзининг Усмон Носирга яқин киши эканлигини айтиш ёмон оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Асад ака суҳбатдоши руҳиятида кечаётган фикрлар курашини сезиб, дейди:

— Кўп кўркманг. Ҳеч нима бўлмайди. Сезиб турибман, сизнинг яқинлигингиз бор. Адашмасам, у ҳам кўконлик эди. Сиз ҳам... ўша ердан, шундай эмасми?

Насрулла Даврон секингина «ха», деди. Чўчиш туйғуси ҳали ҳам уни тарк этмаган эди.

— Бўлмаса, гап бундок, — Асад ака бир оз жим қолди. Сўнг у ёқ-бу ёққа қараб, давом этди. — Мен Усмон Носирни сўроқ қилишда қатнашганман.

Насрулла Даврон бадтар чўчиб, қора терга ботди:

— Нима?..

— Йўк, тўғрироғи, уни қамокда кўрганман. Ҳатто унинг араб ёзувида битилган асарларини ўрисчага таржима қилиб берганман.

Насрулла Даврон бу сўзлардан кейин тамом бўлган эди.

Лекин орадан бир неча кун ўтгач, уларда бир-бирларига ишонч пайдо бўлди. Маълум бўлишича, Усмон Носир қамокқа олинган кезларда Асад Йўлдошев Ички ишлар халқ комиссариатида терговчи бўлиб ишлай бошлаган экан. У бевосита Усмон Носир «иши» билан шуғулланмаган бўлса-да, бошқа ёзувчилар сингари, унга ҳам йўк ердаги айблар қўйилаётганини кўрди. Шу боис тасодифан у билан ёлғиз қолганида, «Бардам бўлинг, Усмон ака! Сиз жиноятчи эмассиз! Умидсиз бўлманг! Худо хоҳласа, озодликка чиқасиз!» деб унга далда берди. Шунда шоир ундан қоғоз сўради. Яна, иложи бўлса, рўзнома таҳририятларида бўладиган ва ўзи ёзишга кўниккан эни тор, бўйи узун қоғозларни топиб беришини илтимос қилди. Еш терговчи бу хавфли ишга қўл уролмади. Лекин бир куни бошлиқлар йўқлашиб, бир уюм қоғозни унинг олдига қўйишди.

— Буни кўриб чиқинг! Шубҳали гаплар бўлса, бизга етказинг! — буйруқ берди бошлиқ.

Асад ака қай кўз билан кўрсинки, бу Усмон Носирнинг чиройли араб ҳарфлари билан ёзилган қўлёзмалари эди. Бу қўлёзмалар орасида тинтув пайтида қўлга олин-

ган шеър ва таржималар — ўша «Юрак» ҳам, «Монолог» ҳам, «Норбўта» ҳам, «Нахшон» ҳам, «Исмоилбей» ҳам — ҳаммаси бор эди. Лекин Асад ака бу асарлардан аксилинки-лобий ғояларни топиб беролмагани учунми ё бошқа сабабданми раҳбарларнинг эътиборидан қолди. Энди унинг ўзи хавфли аҳволга тушди. Шундай қалтис ҳолат ҳукм сурган кезларда у иттифоко яна Усмон Носирга дуч келиб қолди.

— Дўстим, шуни олиб қўйинг. Бир кун керак бўлиб қолар,— Усмон Носир терговчи юртдошига буклоғлик қоғозни узатди.

Асад Йўлдошевнинг бу қоғозни олмасдан ва тез яширмасдан иложи қолмади. Кейин ҳоли қолиб, назар ташласа, маҳбус шоирнинг авахтада, бояги шеър сингари, 1937 йил сентябрида ёзилган «Юрак туғёни» шеъри экан.

Хуллас, орадан уч даҳшатли йил ўтгандан кейин бу шеър Насрулла Давроннинг қалтираб турган қўлларига ўтди.

Энди бу шеърнинг давомини ўқинг, мухтарам дўстим!

Ўлмаслик даъвосин қилмоқ номардлик,
Ном қолдирмоқ учун урин оламда.
Эзгу ишинггина узоқ яшашга
Қуламас бир ўрин берур оламда.

* * *

Умидим бор: булбулинг бўлиб
Қурмоқликни бошингга ошён.
Вомик, Фарҳод, Мажнундан кўра
Муҳаббатим ҳадсиз, бепоён.

* * *

Сахарларда ёзилган шеърлар
«Кўнгил гавҳариман»,— дерлар.

Бу шеърни илк сатрларидан бошлаб ўқир экансиз, унинг қон ва зардобга тўла юракдан отилиб чиққанига асло ишонмайсиз! Наҳот бу шеърни терговчи ва назоратчилар томонидан хўрланган ва жабрланган шоир ёзган, деб ўйлашингиз аниқ!..

Шоир Усмон Носир илоҳий кучнинг хоҳиш ва муруввати билан дунёга келган эди. У хатто авахта хонасида ҳамма нарсани — азоб ва укубат, соткинлик ва разолат, ҳақорат ва очликни ҳам унутиб, ўзини шеърят водийсида олов ёлли тулпор устида хис этиши ва шундай гўзал шеърлар ёзиши мумкин эди.

Лекин уни қуршаб турган ўша метин девор ҳам, деразага копланган темир панжара-ю шарақлаб очилиб-ёпиладиган темир эшик ҳам, маҳбусхона бўйлаб таралган сассик бўй ва оҳ-воҳлар ҳам, хатто ўз баданидаги аччиқ оғриқлар ҳам навбатдаги шеър тугаши ва ширин ижодий ҳолатнинг аста сўниши билан шоирни яна жаҳаннам оғзига қайтариб келарди.

Мана, унинг маҳбусхонага келганига ва биринчи сўрокнинг ўтганига ҳам уч ою ўн икки-ўн уч кун бўлди. Шу давр мобайнида уни сўрокка бошқа чақиришмади. Худди уни унутиб қўйишгандек! Шу тахлитда у граф Монте Кристодек ойлаб ва йиллаб бу зиндонда ётавериши мумкин.

Усмон Носир, ниҳоят, мавжуд вазият ва адолатсизликка қарши, илғор демократик жамиятларда бўлганидек, сиёсий норозилик билдириб, очлик эълон қилишга аҳд этди. У ўз қарорини қуйидаги ариза билан маҳбусхона маъмуриятига маълум қилди:

«Маҳбусхона бошлиғига
Маҳбус Носиров Усмондан
4-камера

АРИЗА

Очлик эълон қиламан. Мени чақиришингизни сўрайман. Очлик эълон қилишимнинг боиси — тўрт ойдан бери сўрокка чақирилмаганим.

Усмон (имзо)
25/Х 37».

Ушбу ариза махбусхона бошлигининг кўлига етиб бориши билан у махбуснинг аҳди ҳақида тегишли кишиларни хабардор қилди.

«Телефоннома

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарига,
Ички ишлар халқ комиссари ўринбосарига,
Ички ишлар халқ комиссари ёрдамчисига,
МХБ¹ бошлиғига,
ИИХК комендантига ва
ИИХК прокурорига

ЎзССР ИИХК комендатураси шуни маълум қиладики, ҳисобимиздаги Носиров Усмон 25/Х 37 йилдан бошлаб очлик эълон қилди.

Очлик эълон қилишининг сабаби 4 ойдан бери чакирилмагани сабабли сўроққа чакиришларини сўрайди.

ЎзССР ИИХК ДХББ² махбусхонаси бошлиғи
Имзо (Шишкин)

26/Х 37».

Бу телефонномадан Усмон Носирнинг очлик эълон қилиш ҳақидаги қарори Шишкин бошлиқ бўлган махбусхона тарихида фавқулудда ҳодиса эканлиги маълум бўлади. Шундай бўлгач, у мурожаат этган олти масъул шахс ҳам, афтидан, унга бу қарорнинг амалга ошмаслиги учун барча чора ва тадбирларни қўллаш ҳақида кўрсатма беришган.

Шишкин бу кўрсатмага мувофиқ қандай чора ва тадбирларни қўлади? Махбусга сўроққа чакириш ҳақида ваъда бердими? Ё унинг ўз аҳдидан воз кечгунига қадар қийнаб, азобладими? Ҳар ҳолда Усмон Носир санаси қўйилмаган иккинчи аризаси билан очлик эълон қилиш ҳақидаги қарорини қайтариб олди.

¹ Маъмурий хўжалик бўлими.

² Давлат хавфсизлиги бош бошқармаси.

УМИД ЖИЛВАЛАРИ

Усмон Носир маҳбусхона коменданги номига ёзган аризасида тўрт ойдан бери сўрок қилинмаганидан шикоят қилган. Ваҳоланки, унинг Тошкентдаги «жиноий иши»да 14 июль куни бўлиб ўтган сўрокнинг Матвеев томонидан тайёрланиб, маҳбусга зўрлаб қўл қўйдирилган қайдномаси бор. Агар шоир бу қайдномага 25 октябрга қадар қўл қўйишга мажбур этилган бўлса, бояги аризада биринчи сўрокнинг жисмоний тазйик остида ўтганидан шикоят қилган ва норозилик билдирган бўлармиди?

Маҳбуснинг Кемероводаги «жиноий иши»да унинг 7 октябрь куни кечаси соат йигирма бир-у 40 дакикадан то соат нол-у 15 дакикага қадар 99-хонада, Матвеев хузурида бўлганлиги тўғрисида ҳужжат сақланади. Борди-ю Матвеев 14 июлда уч соат-у 50 дакикалик вақтни турли анкеталарни тўлдириш, тинтув пайтида олинган ашёларни қайта кўриш ва, албатта, сўрок қилиш билан ўтказган бўлса, у холда 7 октябрь куни қарийб уч ярим соатни нимага бағишлаган?

Менимча, Матвеев шу куни Усмон Носир хақида ИИХКда тўпланган маълумотлар асосида ўзи «ижод қилган» иккинчи қайдномага қўл қўйдириб олишга уринган. Маҳбус эса Матвеевнинг дўк ва пўписаларига карамай, сохта қайдномага имзо чекишдан бош тортган ва қонуний сўрок қилишларини талаб қилган. Аммо орадан 20 кунга яқин вақт ўтса ҳамки, унинг талабларига ҳеч ким кулок осмаган. Шундан кейин у 25 октябрда очлик эълон қилган. ИИХКга исён сифатида баҳоланган бу тadbирга жавобан маҳбусни роса уриб калтаклаганлар. Сўнг 30 октябрда тиббий ёрдам боис хийла одам қиёфасига кирган маҳбусни сўрок қилганлар.

Агар бу сўрок қайдномасини 14 июль тарихли сўрок-

нома билан киёсласангиз, иккинчи сўроқнинг, чиндан ҳам, бўлиб ўтганига ишонч ҳосил қиласиз.

Мана ўша ҳужжат:

«Айбланувчи Носиров Усмоннинг
30/Х 37-й.да бўлиб ўтган
СЎРОҚ ҚАЙДНОМАСИ

Савол. Сиз аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида қамоққа олингансиз. Тергов сизга аксилинқилобий фаолиятингиз тўғрисида муфассал кўрсатма беришни, сиз билан аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлган шахсларни кўрсатишни таклиф этади.

Жавоб. Мен ҳеч қачон ва ҳеч қандай аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлган эмасман ва ҳозир ҳам шундай. Мен бир неча маротаба аксилинқилобий-миллатчилик руҳида фикр билдирганим ва бу фикрлар менга аксилинқилобчи-миллатчи Риза Қорашаҳарлининг таъсири натижаси бўлганини эътироф этаман. Бу фикрлар аксилинқилобий ташкилот томонидан топширилган вазифанинг бажарилиши бўлмай, шахсан менинг ўзимдан чиққан.

Савол. Сиз нотўғри гапиряпсиз. Тергов¹сизнинг аксилинқилобий ташкилот ихтиёрида бўлганингиз ва унинг муайян аксилинқилобий вазифаларини бажарганингиз тўғрисидаги маълумотларга эга. Ҳақиқатни гапиринг!

Жавоб. Мен аксилинқилобий ташкилот аъзоси бўлмаганим учун бундай ташкилот вазифаларини қандай йўл билан бўлса-да бажарганимни инкор этаман.

Савол. Сиз ёш ёзувчилар ва артистларни «богема»га жалб этиш мақсадида уларни ўзингиз ташкил этган сайилларга олиб кирганингиз фактлари билан фош этиласиз.

Жавоб. Мен ўз ўртоқларим — ёзувчилар ва артистларни таклиф этиб, улфатчилик қилганим ва бундай улфатчилик пайтларида улар билан кайф-сафо қилганимни тан оламан, аммо бу улфатчиликлар уларни «богема»га жалб этишни англатмас эди. Мен бундай улфатчиликларни таш-

кил этмаганман. Улар тасодифан пайдо бўлган, яна менинг уйимда эмас, балки Жавлон Раҳмоновнинг уйида (у ерда артист Ҳамидов Муҳсин ҳам яшаган), ресторанларда ўтган.

Савол. ЎзШЕУ¹ раёсати йиғилишида сиз «Меҳрим» адабий тўпламига миллатчилик руҳида ёзилган бир қанча шеърларни қасддан киритганингизни тасдиқлагансиз. Айтинг-чи, сиз буларни ўз ташаббусингиз билан ёздигизми ёки аксилинкилобий ташкилотнинг таклифи биланми?

Жавоб. Мен миллатчилик руҳидаги бир неча шеърни «Меҳрим» тўпламига ўз ихтиёрим билан киритганман. Улар 1935 йилга, мен кўп ичган пайтимга оид бўлиб, сархуш ҳолда ёзганлигим сабабли улар мазмунига миллатчилик руҳи кириб қолган.

Савол. Тергов Пушкин асарларини русчадан ўзбек тилига таржима қилишда уларни қасддан бузганингиз ҳақидаги маълумотга эга. Терговга айтинг-чи, нотўғри таржима қилишга сизни нима мажбур этган?

Жавоб. Пушкин асарларини русчадан ўзбек тилига таржима қилишда бузган эмасман. Мен бу масаладаги айбимни инкор этаман.

Савол. Сиз ёзувчи Миртемир билан танишмисиз ва у билан қачон танишгансиз?

Жавоб. Мен Миртемирни 1935 йилдан бери биламан. Мен жазо муддатини ўтаб келганидан кейин у билан танишганман.

Савол. Сиз ҳозир бўлган жойда адабий баҳслар бўлиб ўтганми ва ким уларнинг ташаббускори бўлган?

Жавоб. Мен адабиёт масалаларига багишланган баҳсларда қатнашмаганман ва мен ҳозир бўлган на расмий идоралар, на хонадонларда бундай баҳслар бўлмаган. Шу нарсани қўшимча сифатида айтаманки, мен кўрсатма бер-

¹ Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмаси.

ганим улфатчиликни менинг ташаббусим билан эмас, балки тасодифан юзага келган, деб тушуниш лозим».

Бу сўрокнинг худди шу тарзда бўлиб ўтганига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Усмон Носир 1937 йилда, бошқа ўзбек ёзувчилари гиром терговчилар ноғорасига ўйнашга мажбур бўлган бир пайтда мардона кураши ва матонати билан уларни ўз иродасига бўйсундира олди. Бу унинг кучлар нисбати тенг бўлмаган жангдаги ғалабаси эди!

Аммо шўро ҳукуматининг жазо органи маҳбуснинг ҳатто муваккат ғалабасини ҳам кечиролмас эди. Иккинчи сўрокни ҳар ҳолда ҳукукий қонунлар доирасида олиб боргани ва маҳбусни пулсирот кўприги сари етаклай олмагани учун Н. Ф. Здерев ўз бошлиқларидан танбех олган бўлса ажаб эмас.

Орадан 35 кун ўтгач, 5 декабрда Усмон Носир кўшимча айб қўйиш ҳақидаги қарор билан таништирилди. Бу қарорда қайд этилишича, «Носиров Усмон ҳибсга олинган кунига қадар ўз олдига Ўзбекистонни зўрлик йўли билан ажратиб олиш ва унинг тасарруфида мустақил миллий-буржуа давлатини барпо этиш мақсадини қўйган аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган ҳамда Ўзбекистон адабиётидан аксилинқилобий миллатчилик ғояларини аксилинқилобий мақсадда ташвиқ этиш учун фойдаланган ва аини пайтда марокли шўро асарларини чиқармай қўйган, чунончи, 1935 йилда Носиров Усмон аксилинқилобий-миллатчилик мундарижасига эга бўлган «Меҳрим» тўпламини нашр этган».

IV бўлимнинг шошилиш ишлар бўйича ходими Здерев ва IV бўлимга қарашли 5-бўлимнинг бошлиғи, давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Вржижевский юкорида қайд этилган айбларга асосланиб, «1937 йил 21 июлдаги қарорда баён этилган айбларга қўшимча тарзда айбланувчи Носиров Усмонга ЎзССР ЖК 57-моддасининг 1-банди, 63-модданинг 10-банди ва 67-моддаси бўйича»

айб қўйдилар ҳамда судга қадар ЎзССР ИИХК ички мах-
бухонасида сақлаш ҳақидаги аввалги чорани қучда қол-
дирдилар.

Шу куни Эдерев Усмон Носирни ушбу қарор билан
таништириш мақсадида учинчи сўроққа чақиртирди. У сў-
роқ пайтида махбусни мазкур қарор билан таништириб,
унга баён этилган айбларни яна бир бор такрорлагач,
«Сиз ўзингизни айбдор деб ҳисоблайсизми?» деб сўради.
Бунга жавобан махбус қатъий равишда деди: «5/ХII 37
й.даги қарорда баён қилинган ва менга нисбатан қўйилган
айблар бўйича айтаманки, мен 1935 йилда «Меҳрим» шеър-
лар адабий тўпламига миллатчилик мазмунида ёзилган
бир неча шеърларни қасддан киритишда, шунингдек, бир
неча маротаба шўроларга қарши гап-сўзлар айтишда ўзим-
ни айбдор, деб биламан. Аксилинқилобий-миллатчилик
ташкilotида иштирок этиш ва Пушкин таржималарини
қасддан бузишда эса ўзимни айбдор деб билмайман».

Шу куни Эдерев Анкабойнинг 10 августда, Мўмин Усмо-
новнинг 17 октябрда, Фитратнинг 28 октябрда, Қосим
Сорокиннинг эса 8 октябрда ўз «ишлари» бўйича бўлиб
ўтган сўроқ пайтидаги Усмон Носир шаънига билдирилган
сўзларини ҳам келтириб, унга қўйилган айбларни асосла-
мокчи бўлди. Юқорида номлари қайд этилган махбуслар
жисмоний тазйиқ остида нафақат ўзларига, балки бошқа
қисматдош биродарларига ҳам тухмат сўзларини айтишга
мажбур бўлган эдилар.

Масалан, ЎзК(б)П МК тарғибот ва ташвиқот бўлими
мудирини Мўмин Усмонов иродасизлиги орақасида бундай
деган: «Икромовнинг кўрсатмаларига кўра, биз Жулқун-
бой, Элбек, Чўлпон, Фитрат сингари кекса миллатчи ёзув-
чиларга сўнги вақтга қадар яхши моддий шароитлар яра-
тиб келдик. Миллатчиларга, Усмон Носиров сингари ўз
таъсиримиздаги ёш истеъдодли миллатчи ёзувчиларга
суянганимиз сабабли ўзимиз ҳам миллатчи бўлиб қолдик».

Усмон Носирга нисбатан бундай маломат тошларини

отишда улуғ аллома, аммо заиф инсон Фитрат ҳам қолишмади. У қаламкаш ҳамкасблари тўғрисида маълумот бериб, бундай сўзлар тагига имзо чекди: «1937 йилда Пушкиннинг «Евгений Онегин» ва «Боғчасарой фонтани» асарлари Ойбек ва Усмон Носиров таржимасида нашр этилди. Бу таржималарда Пушкин қасддан бузилди. Бу таржималарни ўқувчи ўзбеклар назарида Пушкин улуғ рус шоиридан ёмон ёзувчига айланиб қолди».

ИИХК 1937 йилда ўз дилига ўтирмаган ёзувчиларни хибсга олиш билангина чекланмай, шу тарзда уларни мунофиқлик қилишга ҳам мажбур этди. Лекин бугун биз калтак ва кийноқлар остида бундай сўзларни айтишга мажбур бўлган бахтсиз маҳбусларни эмас, балки халқнинг гулини кириб ташлаган, маданияти ва маърифати бошига тузатиб бўлмайдиган талофатлар келтирган сталинча сиёсий тузум ва шу тузумнинг даҳшатли қуроли — ИИХКни қоралашимиз лозим.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу қабоҳат ва разолат оламидаги кийноқларга қарамай, ўз ор-номусини йўқотмаган Усмон Носир сингари мард ва жасур инсонлар ҳам бўлди.

У мазкур тергов пайтида қисматдош биродарларининг тухматларини рад этиш билан бирга ўзига қўйилган бемаъни айбларни ҳам мардона инкор этди.

! Шу кун Здерев шоирга тергов ишининг тугаганлигини эълон қилиб, унга шу ҳақдаги куйидаги ҳужжатни имзолатиб олди.

«Терговнинг тугалланганини эълон қилиш
ва айбланувчи Носиров Усмонни
тергов материаллари билан таништириш ҳақида

КАЙДНОМА

5/ XII 37 й.

Менким, ЎзССР ИИХК ДХБ 4-бўлимининг шошилинч ишлар бўйича ходими Здерев, бугун 4269 рақамли тергов

иши бўйича айбланувчи Носиров Усмонга унинг иши юзасидан терговнинг тугалланганини эълон қилдим. Айбланувчи Носиров Усмон тергов материаллари билан танишганидан кейин ундан ўз иши бўйича терговга нима қўшиши ёки қандай ҳаракатлар қилиши мумкинлигини сўрадим. Айбланувчи Носиров жавоб бериб, терговнинг тугаганлиги унга эълон қилингани, тергов материаллари билан танишгани, терговга ҳеч нарса қўша олмаслиги ва ҳеч қандай ҳаракат қилмаслигини айтди.

Езилганларни ўқидим, мен айтган гаплар тўғри ёзилган.

(Усмон Носир имзоси)

Эълон қилувчи: шошилиш ишлар бўйича ходим

(Здерев имзоси)».

Инсон умид билан яшайди. Кимсасиз дарёда чўкаётган одам ҳам сўнгги нафасига қадар нажот умидида бўлади.

ИИХКнинг ички авахтасида яшовчи маҳбуслар Октябрь иңкилобининг 20 йиллиги муносабати билан Сталин умумий афв эълон қилади, деган умид билан яшамокда эдилар. 30 октябрда бўлиб ўтган нисбатан «инсоний» терговдан кейин Усмон Носир ёшлигини, шоирлигини, Пушкин ва Лермонтов асарларини ўзбек тилига ўгирувчи таржимонлигини инобатга олиб, афвдан кейин озодликка чиқишига умид боғлаган эди. У маҳбусхонада ўтириб, парча-парча қоғозларга ёзаётгани Сталин тўғрисидаги достони ҳам унинг озодлиги учун хизмат қилишига ишонган эди.

У ва бошқа маҳбуслар «халқлар доҳийси» Октябрь иңкилобининг 20 йиллиги муносабати билан бутун мамлакат бўйлаб «саралаш» мавсумини ўтказётганини ва бундай «чеканка»лар ҳар ўн йили Октябрь ғоялари шарафига бўлиб туражанини хали билмас эдилар.

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда бир чўпон бола яшаган экан. Боланинг ёшлигида отаси ўлиб, ўзи етим қолган экан.

Кунлар кетидан кунлар, йиллар кетидан йиллар ўтибди, бола минг хил машаққатлар кўриб, ахийри, вояга етибди.

Лекин етим бола вояга етганда ҳам бу дунёга устун бўлармиди, бирор бадавлат кишининг эшигида хизмат қилади ё қирга чиқиб, молини боқади. Нар и борса, уйла-ниб, бола-чақалик бўлади. Унинг бу бевафо дунёдан топгани пушти камаридан пайдо бўлган шу болалар бўлади, ўзи эса дунёга бўш қўллари билан қандай келган бўлса, шундай очиқ кафти билан кетади.

Хуллас, ўша бола вояга етиб, ақлли-хушли, хушбичим ва хушқомат йигит бўлибди.

Бир бадавлат кишининг худди шу болага муносиб қизи бор экан. Бу қизда болага озгина, мана бундай, худди нинанинг учидай меҳр бор экан. Лекин бу меҳр секин-секин ўсиб, мана бундай, худди хандалакдай бўлиб, қизнинг юрагига сиғмай қолибди. Отаси буни сезиб, роса боши қотибди. Болани куёв қилмоқчи бўлганида, зотининг пастлиги эсига тушибди; болани қувмоқчи бўлганида, қизига ундан муносиброқ куёвни топа олмаслигига кўзи етибди. Хуллас, ўйлаб-ўйлаб, болани қирга мол боққани жўнатибди.

Бола қирда мол боқиб, чаккасига лолақизғалдоқ тақиб, муздек сувда тилла балиқдек оқиб, етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган кишиларга ёқиб юраверибди, юраверибди, юраверибди. Кунларнинг бирида у молларни тоғ этағига ҳайдаб, яшил ўтлоққа олиб чиқибди. Моллар маза қилиб ўт-ўланни қавшаб юрганида, тоғ булоғига бориб, тўйиб-тўйиб сув ичибди. Кейин бир мизғиб олай деб, ёнбошлабди. Ёнбошлабди-ю, чарчаган эмасми, уйкуга кетибди.

Бир маҳал уйқусида «Усмонжон! Усмонжон!» Деган нотаниш бир овозни эшитибди.

— Усмонжон, ўғлим, тур! Тезроқ тур! — дебди нотаниш овоз.— Бўрилар галаси келяпти! Лекин бу бўрилар мол эмас, одам еовчи, одамхўр бўрилар! Тур, ўғлим, тур!..

Шу пайт бола уйғониб кетибди. Уйғониб кетибди-ю, бояги овозни таниб, «Отажон, қаердасиз? Мен товушингизни танидим! Нега келиб мени иссиқ бағрингизга босмайсиз?» деб қичкирибди.

Тоғлар орасидан эса отанинг овози келибди:

— Тур, ўғлим! Атрофда одамхўр бўрилар юрипти! Эҳтиёт бўўўл!..

БҮРОН ОЛДИДАГИ СУҚУНАТ

Москвадан келган кўрсатмага кўра, 1937 йилда хибсга олинган барча «халқ душманлари»ни тергов қилиш ишлари 5 декабрга — Сталин конституцияси кунига кадар тугаши лозим эди. Шунинг учун ҳам шу кун ИИХК терговчилари, бошқа махбуслар қатори, Усмон Носирга ҳам унинг «жиной иши» юзасидан терговнинг тугаганлигини эълон қилдилар. Лекин нима сабабдандир Сталин конституциясининг тантанасини намойиш этиши лозим бўлган суд номаълум муддатга кечиктирилди. Шу сабабли терговчилар 6 декабрда аллақачон тугаган ва жиноят таркиби «аниқланган» ишга яна қайтиб, Анқабойдан Усмон Носирга қарши материал олишга уриндилар.

Анқабой Худойвоҳидов 30-йилларда телба-тескари танкидий мақолалари билан матбуотда кўринган танкидчи бўлиб, муайян сиёсий мавқега эга эди. У талайгина китобларнинг нашр этилишида сиёсий муҳаррир сифатида қатнашган. Жумҳуриятнинг нуфузли арбобларидан бири сифатида радиоэшиттириш давлат қўмитасига раислик қилган.

6 декабрь куні терговчи Усмон Носир «иши»нинг туганлигини била туриб, унга бундай саволни беради:

«Савол: Сиз 10 августда берган кўрсатмангизда Носиров Усмоннинг «Меҳрим» тўпламида аксилнқилобий-миллатчилик руҳидаги фикрларни ўтказганини айтган эдингиз. Унинг аксилнқилобий-миллатчилик фаолияти тўғрисида гапириб берсангиз.

Жавоб. ...1937 йил июнининг сўнгги кунларида мен, Худойвоҳидов, Фатхуллин, Ҳамид Олимжон, Малишева («Литературный Узбекистон») дан иборат комиссия Носиров Усмоннинг аксилнқилобий-миллатчилик руҳидаги чиқишларини текшириб кўрди. Биз шу нарсани аниқладикки, Носиров Усмон 1936 йилнинг бошларида Москвада, СССР Езувчилар уюшмаси пленумида катнашганида, Лаврентьев, Ойбек ва Файратий ҳузурида очикдан-очик аксилнқилобий-миллатчилик руҳидаги гапларни айтган. У «Ўзбекистон яқинда Туркияга кўшилади. Руслар диёнатсиз одамлар, улар фақат олишнингина биладилар», деган. Биз яна шу нарсани аниқладикки, 1937 йилнинг бошларида Носиров Усмон трамвайда маст ҳолда аксилнқилобий-хунрезлик руҳидаги гапларни айтган. У: «Руслар — ўзбек халқининг эзувчилари, шошмай турунглари, биз, руслар, сизларга хали кўрсатиб кўямиз», деган...»

Усмон Носир «иши»нинг шу тарзда яна кун тартибига чиқиши шоирнинг «жиной иши» юзасидан йиғилган маълумотлар етарли бўлмаганидан гувоҳлик беради.

ИИХКнинг ички маҳбусхонаси 1937—1938 йилларда айниқса тирбанд бўлгани сабабли тергов ишлари тугалланган маҳбуслар бошқа хибсхоналарга чиқариб юборилган. Усмон Носир ҳам шу маҳбуслар қатори 1937 йил 5—6 декабрь кунлари ўша пайтларда Олой бозорининг шундоққина ёнида жойлашган маҳбусхонага кўчирилади. Халқ орасида Тоштурма деб аталган бу маҳбусхонада ҳам ҳаддан зиёд тирбанд, маҳбусларга муносабат эса ниҳоятда кўпол ва ҳақоратли эди. Шу вадан Усмон Носир бу маҳ-

бухонага келиб улгурмай туриб, назоратчилар билан айтишиб қолади.

Шаҳар махбухонаси қошидаги шошилич ишлар бўйича ходим, давлат ҳавфсизлиги сержанти Подчуфаров тузган қарорга кўра, Усмон Носир 17 декабрь куни, кечки овқат тақсмоти пайтида, эшикни тақиллатиб, «ҳеч қандай сабабсиз» назоратчилар ва махбухона маъмурияти шаънига бўлмағур сўзларни айтади, шу сабабли сержант махбусни уч суткага қарцерга — музхонага қамаш тўғрисида кўрсатма беради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Усмон Носир елкасига қўйилган айблар уни шўро зиндонларида чиритиш учун етарли бўлмаган. Шунинг учун ҳам ИИХК IV бўлими ходимлари тергов тугаганига қарамай, бир томондан, Анқабой сингари махбус ва гувоҳлардан янги маълумотлар олишга ҳаракат қилсалар, иккинчи томондан, назоратчиларнинг «хурмача қиликлари» билан унинг асабини бузишга, ножўя ишлар қилиш ва сўзлар айтишга мажбур қилдилар. Улар бундай нолойиқ ишлар билангина чеқланмай, Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасига мурожаат этиб, Усмон Носирнинг «иши» бўйича тузилган ва ўзлари га беш қўлдек маълум комиссия хулосаларини сўратиб олдилар.

Афсуски, Усмон Носирнинг на Тошкентдаги ва на Кемероводаги шахсий «иш»ларида унинг 1937 йил декабридан 1938 йил 20 сентябрга қадар бўлган 9 ойлик махбуслик ҳаётини ёритувчи бирорта ҳужжат учрамайди. Шунга қарамай, қуйида (баъзи бир хотиралар асосида) унинг шахар махбухонасида кечган ҳаётини тасаввур этишга ҳаракат қилиб кўрамиз.

* * *

...Шуни айтиш керакки, Усмон Носирни тергов пайтида кўрган, унинг ташвишли-тахликали кунлари га гувоҳ бўлган кишилар ниҳоятда оздир. Уларнинг аксари аллақачон ҳаёт-

дан кўз юмган. Лекин бу мархум гувоҳлар ҳам Усмон Носирни бадном этувчи маълумотлар бериб, унинг махв этилишига хисса қўшганлар ва шу сабабли қолган умрларини сукунат иклимида ўтказганлар. Фақат санокли кишиларгина қарши маълумот бермай, «Усмон Носир замондоши» деган номни пок сақлай олганлар. Шундай кишилардан бири кекса журналист Аббос Мухиддиндир.

«Мен бир куни Полиграф комбинатда бир одамнинг 141-хонанинг қаердалигини сўраётганини эшитиб қолдим,— деб ҳикоя қилади Аббос Мухиддин.— Мен у хонанинг қаерда эканини айтиб, кимни суриштираётганини сўрамоқчи бўлсам, халиги одам «Аббос Мухиддинов сен эмасмисан?» деб менга тикилиб қолди. У мени қидириб келаётган экан. У мен билан бир оз суҳбатлашганидан кейин ярим тун пайтида ИИХК жойлашган бино олдига келишимни тайинлади. Мен тайин этилган вақтда «Хива» кинотеатрининг олдига бордим. У мени ИИХК биносига олиб кирди, сўнг аллақандай қоронғи йўлаклардан ўтиб, ертўлага тушдик. Ниҳоят, ҳамроҳим мени 14-хонага бошлаб кирди. Қирсам — ҳаммаёқ қоронғи; тепамдан ғира-шира нур тушмоқда, холос. Аранг хонада бир одамнинг ўтирганини кўрдим.

— Сиз ҳам шу ердამисиз?— сўрадим ундан.

У «Ҳа», деди. Сўнг мен: «Нима қиляяпсиз?» десам (сод-даман-да), у «Ишинг нима?» деди.

Бу терговхона, бояги одам эса терговчи экан. У мендан Усмон Носирни билиш-билмаслигимни сўради. Мен «танийман», деб жавоб бердим. Сўнг у орқа деворга осилган харитани кўтарган эди — у ер тешиқ экан — Усмон Носирнинг аввал кўкраги, кейин боши кўринди. Терговчи мендан нималарнидир сўради, нималарнидир тасдиқлатиб олмоқчи бўлиб, мени тергай бошлади. Шунда Усмон Носирнинг жаҳли чиқиб, уни сўқиб ташлади. Шундан кейин менинг кетишимга руҳсат берилди ва бу ерда кўрганларимни ҳеч кимга айтмаслигимни тайинлашди».

Усмон Носирнинг «Юрак туғени» ва «Тутқун булбулча» шеърларини сақлаб қолган кишилардан фарқли ўларок ўзбек терговчилари орасида уни ҳақиқатан «халқ душмани» деб билган унсурлар ҳам бўлган. Улар шоирни қопқонга илиштиришда Матвеев ва Здерев сингари хунрезлардан кам фарқ қилганлар. Афтидан, Аббос Муҳиддин хотирасида қолган терговчи ҳам шундай унсурлар жумласидан бўлиб, маҳбус шоир уни бежиз ҳақорат қилмаган.

Шубҳасиз, қилни қирк ёрган терговчилар, маҳбусларнинг ким бўлишларидан катъий назар, уларни сарик чакага олмовчи саводсиз ва маданиятсиз назоратчилар нозик жуссали, нимжон бир шоирнинг бундай хатти-ҳаракатларини жавобсиз қолдирмас, аксинча, бадтар ўчакишиб, уни ҳуда-беҳудага музхонага ташлар, қалтақлаб, бутун баданини моматалоқ қилиб юборар эдилар. Иброҳим Назирийнинг айтишича, Усмон Носир ИИХК ертўласида ётганидаёқ руҳий ва жисмоний азобларни бошидан кечиравериб, савдойи бўлиб қолган.

«Усмон Носир 1937 йилда, мен 1938 йилда камоққа олинганмиз,— деб элаган эди шоирнинг болалик дўсти Иброҳим Назирий,— орадаги ана шу фарққа карамай, Тоштурмада у билан ёнма-ён хоналарда турганмиз. Усмон Носир Рауф Бойжонов билан 6-камерада, мен бўлсам 7-камерада ҳибсда бўлдик. Усмон Носир камоқда бошқа маҳбусларга қараганда кўпроқ жабр чекди. Билишимча, у қийноқ пайтларида уни азоблаган одамларни ҳам, Сталинни ҳам болаҳонадор қилиб сўкаверган. Бунга ўчакишган орган ходимлари унга ҳаддан ташқари ваҳшийлик билан азоб берганлар. У шу ернинг ўзидаёқ руҳан ва жисман ногирон бўлиб қолган».

Иброҳим Назирий тилга олган Рауф Бойжонов шу кечакундузда ҳам ҳаёт. Лекин у Иброҳим Назирийнинг ишонч билан айтган бу сўзларини у қадар тасдиқламайди.

«1938 йилда бошимга катта ташвишлар тушиб, камалдим,— деб ҳикоя қилади Усмон Носирнинг самарқандлик

домларидан бири Рауф Бойжонов.— Олой бозорининг ёнидаги, ҳозир енгил sanoat корхонаси жойлашган ерлар Тоштурма тасарруфига қарар эди. Март ойида мени ўша камоқнинг кичкинагина бир хонасига олиб киришди. Коронги, ифлос, оғир ҳаволи хоналар. Кейинчалик билсам, бу кичик хонада тўрт қаватдан қилиб сўрилар ўрнатилган бўлиб, уларда 150 та аристон жойлашган экан. Бу аристонлардан чиққан аччиқ ҳаво хонага киришим билан шундок димоғимга урилди. Мен «қайси дўзахга тушиб қолдим», деб ўйладим. Аммо орадан бир оз вақт ўтгач, олисдан, коронғилиқдан, «Келинг, домла», деган овозни эшитдим. Мен ерда гуж бўлиб ўтирган ва ётган одамлар ўртасидан қийнала-қийнала ўша овоз келган томонга бордим. Мени қақирган одам Усмон Носир экан.

Усмон Носирнинг «иши» ўша вақтда яқунланай деб қолган эди. У «Мен бир иш қилиб қўйдим. Терговчи менга ҳадеб: «Сен бирор нарсани бўйнингга ол. Бўлмасам, шу ерда ётаверасан. Агар бўйнингга олсанг, ишингни тугатаман. Сен ё бутунлай озод бўласан, ё бир оз ётиб чиқасан. Бошқа иложинг йўқ»,— деб қўймади. Шундан кейин мен маст бўлиб, трамвайда Сталинни сўқдим, деган версияга рози бўлдим ва имзо чекдим», деб қолди. Бу, 66-молда бўйича кесилишни англатади эди.

Биз Усмон Носир билан 8 ой давомида бир камера, ҳатто бир сўрида ётдик. У ухлаганда, мен ўтирардим ва мен ухлаганда у ўтириб чиқарди. Ҳаммаёқ аристонлар билан тўла эди. Ҳатто зич бўлиб ётишнинг ҳам иложи йўқ, кимдир оёқлар орасида қисилиб ўтириши керак бўларди.

Бизни вақти-вақти билан сўрок ва қийноқларга, баъзан эса ҳаммомга олиб чиқардилар.

Усмон ёш, русчага чечан ва уддабурро бўлгани учун камерадагилар уни бозорқўм қилиб сайлаган эканлар. Бозорқўм вақти-вақти билан буфетга чиқиб, емишли-ичишли нарсаларни етиб олиб келарди...

Биз Усмон Носирга қоғоз ва қалам ҳам топиб бердик.

У ҳар хил шеърлар ёзиб, менга ўкиб берар, мен фикр билдириб, уларга таҳрир киритгандек бўлардим. Шу тарзда у камокда ўтириб, Сталин ҳақида дoston ҳам ёзди...

У фақат назоратчилар билан эмас, балки махбуслар билан ҳам уришиб коларди. Бир куни бир поп билан уришиб қолгани эсимда. Йўк, миллатчилик қилиб эмас. Менимча, диний ақидалар масаласида талашиб уришган...

Усмон Носир мен билан камокда ётганида жинни эмас эди. У кўп йиғлар, айниқса онасини эслаб, йиғлар эди. Онасини жуда яхши кўрарди. Кичик сингилларини ҳам эслар ва кўмсар эди. Аммо катта бўлгани учунми, катта сингилсини кўп ҳам кўмсамас эди. У баъзан аламзада бўлган пайтларида умуман гапирмай қўяр, гўё тилдан қолгандек бўларди.

Йўк, у жинни бўлмаган. Тўғри, бир қарасангиз, ажойиб шеърлар ёзар, яна бир қарасангиз, сизнинг тасаввурингизга сиғмаган ишларни қиларди. Умуман, шу нарса унинг табиатида бор эди.

Аристонлар орасида Ўқувпеднашрининг директори Расул Носиров ҳам бўлган. У кўқонлик бўлгани учунми ё Усмон Носирни алоҳида кадрлагани учунми, уни саклаб қолиш учун ҳаракат қилди. Унинг бир оёғи фалаж бўлган эди. Аммо шунга қарамай, у ўзи тўғрисида эмас, кўпроқ Усмон Носир тўғрисида қайғирарди.

Хуллас, у дунёга сиғмади...

У Ризо Қорашоҳ туфайли қамалганини тушунар, у билан бирга бўлган пайтларини эслаб, афсуслар эди. Шунингдек, у Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғафур Ғуломлардан ҳам шубҳаланиб, улардан ўзига қарши материал берган, деб гумонсирар эди. Биз: «Йўк, ёзувчилар адолатли бўлиши, эзгу ишлар билан шуғулланиши лозим. Улар сенга қарши материал бермаган бўлишлари керак», деб тасалли берардик. У бўлса, «Йўк, мен кўпинча бўлмағур гапларни айтиб, уларни хафа қилиб юрардим», деб пушаймон бўларди.

Усмон Носир Уткир Рашид билан яхши муносабатда бўлган. Лекин кейинчалик улар ўртасида нимадандир совуқлик тушган. Шунинг учун Усмон Носирнинг айтишига кўра, Уткир Рашид ҳам унга қарши материал берган.

Усмон Носир камоқда эканида, онасидан милиция оркали бир-икки марта хат олган. Ёзган шеърларини ҳам кандайдир йўллар билан ташқарига чиқарган. Баъзан ҳаммомга олиб борганларида, у шундай йўлни топишга ҳаракат қилганини биламан. Лекин орадан шунча оғир замонлар ўтди. Агар Усмон Носир ёзган бу шеърларнинг баъзи бирлари ташқарига чиққан бўлса ҳам, улар шу кунларгача сакландими экан?..

Ха, нимасини айтасиз, яхши одамлар дунёга сигмайдн...»

Рауф Бойжонов хотирлаган бу воқеа 1938 йил ёзида, Усмон Носир «иши» расман тугаган бир даврга оиддир. Рауф аканинг Усмон Носирга қўйилган айб, тўғрироғи, шоирнинг Сталинни сўккани тўғрисидаги фикр-мулоҳазаси тўғри бўлмаса керак. Акс ҳолда, бу воқеа шоирнинг «жиной иши»да, албатта, акс этган бўларди.

Мен Рауф ака билан суҳбат курганимда, унга йўлма-йўлакай турли-туман саволларни бериб, унинг хотирасидан кўтарилган воқеаларни ҳам билиб олишга уриндим. Натижада у шоирнинг Тошкентдаги сўнгги кунларига оид талайгина маълумотларни айтиб берди. Мен, юкорида Рауф аканинг бу хотирасидан бир лавҳанигина келтирмоқчи эдим. Лекин бўлмади. Бундай самимий сўзларни кискартириш менга гуноҳ бўлиб кўринди. Майли, кимдир кўчирмалар кўплиги туфайли мендан хафа бўлса ҳам, Рауф ака сингари шоир замондошлари тилидан чиққан гаплар ёлғиз менинг дилимда қолмаслиги лозим.

СЎНГГИ ЗАРБА

СССРнинг хатто сўнгги кунларини кўрган кишилар Москва радиоси ва телевидениесининг бир одатини эслаб

колган бўлишлари мумкин. Одатда Москва муҳим ахборот бермоқчи бўлган бўлса, бу ахборот ҳаво тўлкинларига чиккунига кадар томошабин диққатини ўзига жалб этиб, уни сергаклантириб, оханрабо кутбига йнгиб-жамлаб турган. Худди шу одат мустабид тузумнинг барча жабҳасида ва биринчи навбатда ИИХК тузилмасида ҳам бўлган.

1938 йил сентябрнинг ўрталарида Ўзбекистон ИИХК Москвадан ана шундай сигналларни қабул қилиб олди. Бир зумда тергов ва жазо машиналари яна ишга тушиб кетди.

Усмон Носирнинг 1937 йил 14 июлдаги сўроқ қайдномаси IV бўлим бошлиғи Агабековга ҳам, ИИХК бошлиғи Апресянга ҳам ланжлиги, маҳбуснинг аксилинкилобий мохиятини оча билмаганлиги билан ёкмаган; Матвеев улар топшириғи билан бу қайдномани кейинчалик бошқа маълумотлар асосида қайта ёзиб чикқан, аммо Усмон Носир бу қайдномани тасдиқлашдан бош тортган эди. Тахминимизча, ИИХК ходимлари Москвадан «Диқкат, диқкат, тайёрланинг!» мазмунидаги хабарни олганларидан сўнг шоирни яна ит азобига солганлар. Бу жаҳаннамдан фақат ўлиб кутулиш мумкинлигига амин бўлган маҳбус, ниҳоят, қайднома тагига имзо чеккан. Аммо ИИХК ходимлари бу билангина чекланмаганлар: қайсар «сарт» ўз имзосидан энг нозик бир пайтда тониши, унга қийнок остида эришганларини айтиб, гавго кўтариши мумкин эди. Шунинг учун ҳам апресянчилар ҳар эҳтимолга қарши, қуйидаги ҳужжатни тайёрлаб қўйдилар.

«Айбланувчи Носиров Усмоннинг
1938 йил 30 сентябрда бўлиб ўтган

СҮРОҚ ҚАЙДНОМАСИ

Савол. Шўроларга қарши миллатчилик фаолиятингиз тўғрисида терговга берган кўрсатмаларингизни тасдиқлайсизми?

Жавоб. Ҳа, 1937 йил 14 июлда тергов пайтида берган кўрсатмаларимни бутунлай ва тўлалигича тасдиқлайман.

Савол. Терговга бирор эътирозингиз борми?

Жавоб. Терговга ҳеч қандай эътирозим йўқ.

Кўрсатма менинг сўзларим асосида тўғри
ёзилган, ўқиб, қўл кўяман
(имзо).

ДХБ IV бўлими бошлиғи ўринбосари, давлат
хавфсизлиги катта лейтенанти (имзо)».

Бу қайдномадаги эътироф сўзларини Усмон Носир ҳеч қачон айтиши мумкин эмас. Улар Агабековнинг жаллодлари томонидан ёзилган ва уларнинг ваҳшиёна ҳаракатларидан кейин жабрдийда шоир ўз ўлими ҳақидаги бу ҳужжатга имзо чекишга мажбур бўлган. Унинг бундан бошқа, ўлимга рози бўлишдан бошқа иложи ҳам йўқ эди!

20 сентябрдан 3 октябрга қадар бўлган икки ҳафта давомида Усмон Носир терговчилар диққат-эътиборидан четда турди. Менимча, бунинг сабаби битта: юқорида келтирилган қайдномага қўл кўйдириб олиш учун шоирга шу даражада азоб берганларки, уни озми-кўпми тирилтириб, қайта тергов ё юзлаштиришга олиб келиш учун икки ҳафта даркор бўлган. Шундан кейингина уни 3 октябрь куни бир неча маҳбуслар билан юзлаштирганлар. Шулардан бири Мўминшо Усмонов эди.

Мўминшо Усмонов Усмон Носирдан роса ўн ёш катта бўлган. У 1903 йили Қўқонда туғилган; 30-йилларнинг бошларида Акмал Икромовнинг партиявий «команда»сидан жой олиб, Марказий Кўмитанинг тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири лавозимига қадар кўтарилган. Мафкура ишлари билан шуғулланган. Мўминшо Усмонов гарчанд адабий мақолаларида Усмон Носирнинг Пушкиндан қилган таржималарига юқори баҳо берган бўлса ҳам, бу икки ҳамшаҳарнинг ораси яхши бўлмаган. Қурбон Берегин билан бирга Ўзбекистон Шўро ёзувчилари уюшмасига кўз-

кулок бўлиб турган. Бу шахс 1936—1937 йилларда ўз хатти-харакатларини бир оз назорат этолмаган шоирни марказ-қўмга таклиф этиб, бир неча бор унинг «жилов»ини тортиб кўймокчи бўлган.

Акмал Икромовнинг «дум»и сифатида хибсга олинган М. Усмонов Усмон Носирдан фаркли ўларок ИИХКдаги кийнок ва азобларга чидамай, терговчиларга зарур бўлган тухмат гапларни айтишдан тоймаган. Шунинг учун ҳам Усмон Носир кейинчалик ундан юз ўгириб, ўз бошига тушган кулфатларни кўпроқ шу юртдошидан кўрган.

Мана, бу икки махбуснинг ИИХК ертўласида 3 октябрь куни бўлиб ўтган учрашуви манзараси:

«Айбланувчи Усмонов Мўмин билан Усмон Носировнинг
ЮЗЛАШТИРИШ ҚАЙДНОМАСИ

1938 йил 3 октябрь

Бир-бирларини ўзаро таниганларидан кейин қуйидаги саволларга кўрсатма бердилар.

Усмоновга савол. Рўпарангизда ўтирган Носировни биласизми?

Жавоб. Усмон Носировни Чўлпон ва Фитрат билан якин алоқада бўлган ашаддий миллатчи сифатида биламан. У Чўлпон ва Фитрат ўтказган йиғинларга бориб, улар таъсирида бўлган. «Меҳрим» сингари асарларида шўроларга қарши миллатчилик кўрсатмаларини ўтказган. У бизнинг аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотимизнинг аъзоси бўлган-бўлмаганини аниқ айтолмайман, аммо ўз эътиқоди билан, аксилинқилобий-миллатчилик руҳидаги фаолияти билан бизга, ташкилотимизга ёрдам берган ва биз ундан миллатчиликни ташвиқ этишда фойдаланганмиз. Бундан ташқари, Бегинининг гапидан менга шу нарса маълумки, Носиров миллатчиларнинг Чўлпон ҳузурида бўлиб ўтган яширин йиғинларига борган. Мен шундан келиб чиқиб, у бизнинг ташкилотимиз қуйи бўғинларининг аъзоси бўлган, деган хулосадаман.

Носировга савол. Усмоновнинг кўрсатмаларини тасдиқлайсизми?

Жавоб. Йўқ. Усмоновнинг кўрсатмаларини тасдиқламайман.

Носировга савол. Сиз Чўлпон ва Фитрат билан алоқада бўлганмисиз?

Жавоб. Мен Чўлпон ва Фитрат билан алоқада бўлмаганман, мен у билан (Чўлпон билан — *Н. К.*) мажлис ва пленумларда кўришганман, холос.

Усмоновнинг Носировга саволи. Агар Носиров Чўлпон билан алоқада бўлган бўлмаса, унинг Чўлпонни кўриш учун Уйғун билан касалхонага борганини қандай тушуниш керак?

Носировнинг жавоби. Ҳа, мен Чўлпонни кўриш учун касалхонага борганман.

Носировга савол. Езувчилар уюшмасидаги йиғилишда сизни миллатчиликда айблашган эдими?

(Мана шу ерда терговчининг 1937 йил 20 декабрда олинган Усмон Носировнинг «шахсий иши» бўйича тузилган комиссия хулосалари билан танишганлиги ва улардан фойдаланмоқчи бўлгани аниқ сезилади.)

Жавоб. Ҳа, айблашган. Езувчи Лаврентьев шу ҳақда масала кўйди — гуё у Москвада бўлганида, мен Ўзбекистонни Туркияга кўшиш зарурлиги тўғрисида гапириб, русларни сўккан эмишман. Шу гап учун мени йиғилишда Езувчилар уюшмасидан ўчиришган.

Савол. Сиз Чўлпоннинг таъсирида бўлганмисиз?

(Терговчи яна комиссия хулосаларидан келиб чиқиб, маҳбусга илмоқли саволлар бермоқда.)

Жавоб. Мен Озарбайжондан сургун қилинган мусовотчи, пантуркист Риза Қорашаҳарлининг таъсирида бўлганман.

Носировнинг Усмоновга саволи. Ташкилот қачондан бошлаб менга ёрдам берган?

Жавоб. Биз Носировни 1936 йилдан бошлаб кўтариб ва оммалаштириб юрганмиз.

Усмонов, Носировга савол. Бир-бирингизга саволингиз борми?

Жавоб. Йўқ.

Тўғри ёзилган, ўқиб чикдик: *имзо* (Усмонов М.)

имзо (Носиров У.).

Юзлаштирувчилар: ЎзССР ИИХК ДХБ 4-бўлим бошлиғининг ёрдамчиси, давлат ҳавфсизлиги, кичик лейтенанти

имзо (Маврин).

4-бўлим 5-бўлинмасининг бошлиғи, давлат ҳавфсизлиги кичик лейтенанти

имзо (Глазунов)».

«30-йиллар адабиётидаги қирғин қай тарзда шакланди, жумладан, Усмон Носирни ўз гирдобига қандай тортди?» деган саволга жавоб ахтарар эканмиз, Ёзувчилар уюшмаси йиғилишида шоир «шахсий иши»нинг кўрилиши ва комиссиянинг йиғилиш томонидан маъқулланган «Хулосалар»и унинг бошига етган, деб жавоб бериш тўғри бўлади. Шунинг учун ҳам навбатдаги юзлаштириш пайтида бўлиб ўтган савол-жавобларни кузатишдан аввал ўша машъум «Хулосалар» билан танишиш лозим кўринади.

«Шоир Усмон Носировнинг аксилинкилобий-миллатчилик руҳидаги хулқ-атвори тўғрисида
КОМИССИЯ ХУЛОСАЛАРИ

Комиссия аъзолари: Анқабой, Ҳамид Олимжон, Малишева, Шамс.

Ўз. Шўро ёзувчилари уюшмаси 2-пленими ва раёсатининг топшириғига кўра, махсус комиссия Усмон Носировнинг хулқ-атворига тегишли аксилинкилобий-миллатчилик

рухидаги фактларни текшириб, куйидагиларга эътиборни каратади:

1. Шоир Ойбекнинг Москвадаги, Пушкинга бағишланган пленумдаги нутқининг тезисларини тузишда Усмон Носир Улуғ Октябрь инқилоби ва Октябрь инқилобидан кейинги шўро адабиётини ўрганиш Пушкин ижодиётини ўзбек халқининг она тилига таржима қилишга имконият яратганини инкор қилди. У Ойбекнинг Пушкин ижодиётининг таржимаси араб ва форс адабиётлари меросини ўрганиш натижасида амалга ошди, деган ғайримарксча тезисини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Делегациянинг соғлом қисми бу тезисга зарба берди. Бу фактлар Лаврентьев ва Ойдин ўртоқларнинг ахборотлари билан тасдиқланди.

2. Пленум кунлари Усмон Носиров меҳмонхона номерида ўр. Лаврентьев билан суҳбатлашар экан, фақат бадбин дунёқарашгина бадий юксак шеърининг мундарижаси бўлиши, шоир фақат муҳолифият тарафига ўтибгина чинакам бадий асарни яратиши мумкин, деб айтди. Некбин асарни ёзишга уриниш эса, албатта, муваффақиятсизлик билан тугайди, деди. Носировнинг бу гапларини шоир ўр. Лаврентьев тасдиқлайди.

3. Усмон Носиров шу суҳбат пайтида шарқий турк халқлари маданиятининг муштараклиги уларнинг ягона мустақил давлатга бирлашишини такозо этади, Ўзбекистоннинг СССР таркибида бўлишлиги шарт эмас, туркий халқларнинг бирлашуви орқали ҳам социализмга бориш мумкин, деган бошқа бир аксилинқилобий мулоҳазани ўртага ташлаган.

4. Носиров Ғайратий, Лаврентьев, Ойбек ва яна бир тожик ёзувчиси билан «Оврупо» ресторанида бўлган пайтида Шарк кўшиғини ижро этиш учун оркестрга 30 сўм чойчака берган. Лекин официант бу пулни оркестрга бермади, деб ўйлаб, «Барча руслар шунақа бўлади, уларнинг диктатураларига ишониш мумкин эмас», деб официантни сўқкан.

(Хулосаларнинг давоми ўзбекча нусхада ҳам бор бўлганлиги учун энди шу нусхага мурожаат этамиз — Н. К.)

5. Пленумдан қайтишда вагонда Ойбек билан Усмон Носирийлар ҳаддан ташқари ичиб, маст бўлганлар. Усмон Носирий вагон ичидагиларнинг уйқусини бузиб, тўполон қилган, қайчи билан Ойбек ва Лаврентьевларга ўқталган. Лаврентьевга қаратиб туриб, «Великорусслар!» деб сўккан, сўнгра «Менинг тарбиячим, ҳимоячим йўқ, мен дунёда ёлғизман», деб йиғлаган. Бу фактлар ҳам вагонда бирга келган Ойбек, Ғайратий, Ойдин, Лаврентьевлар томонидан тасдикланадилар.

6. Усмон Носирий Бутуниттифок ёзувчилар союзининг пленумига бормасдан илгари Ўзнашр нафис адабиёт бўлимида Холида Сулаймонова, Наим Саидий ва Ғайратий иштирокида ўзининг машҳур аксилинкилобчи-миллатчи, халқ душмани, пантуркист Абдулла Алавийга бағишлаб ёзган шеърини ўқиб берган. У бу шеърда Абдулла Алавийни мактаган ва ўзбек поэзиясининг юраги сифатида тасвирлаган. Бу фактни ҳам юқоридаги ўртоқлар исбот қилиб бердилар. Бундан ташқари, Усмон Носиров бу аксилинкилобий шеърини Ғафур Ғуломга ҳам ўқиб берган. Бироқ Ғафур Ғулом бу шеърнинг Алавийга бағишланганини инкор қилади.

7. Усмон Носирий ўзининг аксилинкилобий-пантуркистик-миллатчилик идея, ғояларини ўзининг ижодида, шеърларида ифода қилади. Унга пессимизм, руҳ тушқунлиги, кўз ёши, дарди-алами, норозилик, душман фикрлар билан тўлган «Меҳрим» китоби яққол мисол бўла олади.

8. Усмон Носирийнинг бу аксилинкилобий-миллатчилик хатти-ҳаракатини Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг пленумида ва комиссия томонидан текшириш вақтида унинг бу фактларни қатъиян инкор қилиши бу гапларни [нг] гувоҳлари бўлган «Чепрунов, Лаврентьевларни ёзувчи сифатидагина эмас, балки одам сифатида ҳам менсимайман», деб чиқишини, шунингдек, унинг комиссия олдида рус тили-

ни била туриб, русча сўзлашдан бош тортишини, кўпол гаплар билан комиссия аъзоларини ҳақорат қилишини комиссия фақатгина юқорида кўрсатилган аксилинқилобий фактларни исбот қилувчи кучли далиллар, деб топади.

9. Усмон Носирийнинг...¹ отаси троцкийчи, миллатчи Эминовлар билан Қўконда ишлаган вақтида сиёсий ва иктисодий жиноятлари учун қамалганидан кейин Усмон Носирий ўзининг отасини кутқариш учун Цекульник деган суд химоячисига 4500 сўм миқдорида пул беради. Отасини кутқариб келади. Кейин Усмон Носирий ўзи шу жиноятни қилгани ҳолда шу шахсий фактни умумлаштириб, бизим совет суд идораларини порахўрлик билан айблаб, бўҳтон гапларни тарқатиб юради. Усмон Носирий пантуркист миллатчи Чўлпон билан жуда яқин дўст, ғоявий муносабатда бўлган. Унга (Чўлпонга) ўз шеърларини консультация учун берган, кўп асарларини техника ўрганиш баҳонасида Чўлпоннинг қаламидан ўтказган. Чўлпон касал бўлган чоқда Усмон Носирий кўп вақтда Чўлпонни [нг] ёнида бўлган. Чўлпон эса Усмон Носирийни доим мактаб, унинг шеърларини энг баланд шеърлар, деб кўтариб юрган.

Мана бу фактлар Усмон Носирийнинг аксилинқилобий-миллатчилик, халққа душман бўлган ҳаракатларида Чўлпоннинг бевосита раҳбар ва устоз эканлигини исбот қилади.

Усмон Носирийнинг аксилинқилобий-миллатчи, пантуркист эканлигини исбот қилувчи, рад қилиб бўлмай турган фактларга асосланиб, тубандаги қарорга келади:

1. Усмон Носирийнинг аксилинқилобчи-миллатчи, пантуркист ва халқ душмани эканлиги қатъий аниқлангани ва исбот қилингани учун уни Совет ёзувчилар союзи кандидатлигидан чиқарилсин.

2. Усмон Носирийнинг ҳозирга қадар нашр этилган бутун асарларини мафкуравий жиҳатдан зарарли ва аксил-

¹ Қўлёзмада Носирхожи Масодиковнинг исм-шарифи учун жой қолдирилган.

инкилобий-миллатчилик ва пантуркизм ғояларини ташувчи асарлар бўлганидан буларни тезлик билан ман қилиш масаласи кўрилсин.

Усмон Носирийнинг бу аксилинкилобий-миллатчилик ишлари кенг ёзувчи ва ўқувчилар жамоатчилиги ўртасида ишлаб чиқилсин, фош қилинсин.

3. Шоир Ойбекнинг пленумга тайёргарлик чоғидаги Пушкин асарларини таржимаси ҳақида тузган зарарли, антимарксистик тезисини, шунингдек, унинг Усмон Носирий билан бўлган муносабатини тезлик билан текширишдан ўтказилсин.

4. Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи ёзувчилар жамоатчилиги ўртасида сиёсий, ғоявий, тарбиявий ишни юқори поғонага кўтаришга ва айрим ёзувчиларнинг ижодини ва амалий фаолиятини, большевистик танқидни ва ўз-ўзини танқид масаласини кучайтиришга амалий чоралар кўрилсин.

Комиссия аъзолари:

(Анқабой)

(Шамс)

(Ҳ. Олимжон)

(Малишева)

(Фатхуллин)

(Яшин)».

«Хулосалар»нинг ИИХҚга юборилган ўзбекча нусхасига факат Анқабой билан Хусайн Шамсгина имзо чеккан, русча нусхаси остига эса «Тўғри», деб ёзилиб, уюшманинг муҳри ва кимнингдир имзоси қўйилган. Комиссиянинг бошка аъзолари қўл қўймаганининг сабаби уларнинг «Хулосалар»га қарши бўлганида эмас, балки уларнинг долзарб пайтда топилмай қолганидир. Шунинг учун ҳам «Хулосалар» уюшманинг ўша кезлардаги котиби Холмат Қурбоновнинг йўлдош хати билан 20 декабрда жўнатилган.

Бу «Хулосалар» билан танишган ва Усмон Носирни

якиндан билган киши уларда келтирилган фактларнинг, ҳатто шоирнинг қўполлиги ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларнинг тўғрилигини рад этолмайди. Ҳатто Усмон Носирнинг 1937 йилдаёқ жумҳурият мустақиллиги тўғрисида хушёр фикр юритганидан ва унинг бу орзулари бизнинг кунларимизда рўёбга чиққанидан қаноат ҳиссини туяди. Лекин шоирнинг рақиблари бу факт ва мулоҳазаларни қонли 1937 йилда шундай байроқ килиб кўтарганлар ва талқин этганларки, ИИХКнинг бунга эътибор бермаслиги асло мумкин эмас эди. Бу «Хулосалар»ни ўқиган киши Ҳамид Олимжон, Ҳусайн Шамс, Анқабой каби комиссия аъзоларининг ўз қаламкаш биродарлари бошини қайси виждон, қайси ахлоқ мезони билан сталинча қатағон кундасига қўйганлар, деб улардан норози бўлишлари табиий. Улар Усмон Носирни жаллод қўлига топшириш билангина қи-фояланмай, Ойбек сиймосида навбатдаги қурбонни кўриб, унга ҳам чоҳ қазимоқчи бўлганлар.

Айтинг-чи, азиз китобхон, бу қандай жамият ва ижтимоий тузум эдики, бир ёзувчини иккинчи қаламкаш биродарига, бир миллат кишисини бошқа халқ вакилига гиж-гижлатган ва шу тарзда бутун мамлакатни маҳбусхоналарга, қийноқ ва азоб лагерларига айлантириб юборган бўлса?! Яна шоирлар шу жамиятни алқаб, куйлаган бўлсалар?! Бугун, мустақил жумҳуриятлар ҳамдўстлиги барпо этилган пайтда эса, ўша жамиятни қўмсаб яшасалар?!

Комиссия ўз фаолияти давомида барча ёзувчиларга мурожаат этиб, Усмон Носирни фош этувчи материаллар беришни сўраган. Уюшманинг мазкур йиғилиши ва шоирнинг ҳибсга олинишидан анча кейин Амин Умарий ҳам комиссия номига хат йўллаган. Афтидан, «халқ душманлари» билан яқин алоқада бўлган кишиларга қарши Самарқандда бошланган ҳаракат Амин Умарийни шу йўлга ундаган: у ўз ҳаётини сақлаб қолиш ниятида, шунингдек комиссия тазйики билан ўз дўстига қарши номуносиб сўзларни айтишга мажбур бўлган.

Ана энди узундан-узоқ гаплар ва кўчирмалардан кейин яна 3 октябрь кунига қайтайлик.

«Хулосалар»ни диққат билан ўқиб, Усмон Носир ҳаётига узил-кесил нуқта қўйишга тайёр бўлган терговчи шу кунги Мўминшо Усмоновдан кейин маҳбус шоирни унинг асосий кушандаси Лаврентьев билан ҳам юзлаштиради. (Дарвоқе, Усмон Носирдан кейин А. Г. Лаврентьев ҳам хибсга олинган ва отиб ташланган.)

Мана, шу ҳақдаги ҳужжат:

«Айбланувчи Лаврентьев билан Носиров Усмоннинг

ЮЗЛАШТИРИШ КАЙДНОМАСИ

1938 йил 3 октябрь

Бир-бирларини ўзаро таниганларидан кейин қуйидаги саволларга кўрсатма бердилар.

Лаврентьевга савол. Усмон Носиров тўғрисида нималарни биласиз, айтинг.

Жавоб. 1937 йил февралда мен Носиров билан Москвада бир меҳмонхонада яшаганман. Кунларнинг бирида Носировнинг хонасида у билан менинг ўртамда суҳбат бўлиб ўтди. Носиров бундай деди: «Шеърлар қачон бадбин кайфиятга эга бўлиб, мавжуд тузумга қарши борса, шундагина яхши бўлади. Қачон Ўзбекистон ўзига хос ва ўзига мос бўлса, қачон Ўзбекистон СССРдан чиқса, шеърлар шундагина яхши бўлади». Биз у билан поездда Тошкентга кетаётганимизда, Носиров русларни «великодержав шовинистлари» деб сўккан. Мен у ҳақда бошқа ҳеч нарса билмайман.

Носировга савол. Сиз Лаврентьевнинг кўрсатмаларини тасдиқлайсизми?

Жавоб. Йўқ. Мен Лаврентьевнинг кўрсатмаларини тасдиқламайман.

Носировга савол. Езувчилар уюшмасининг сизни уюш-

мадан ўчирган йиғилишида сизнинг бу фикр-мулоҳазангиз тўғрисида бирор сўз бўлганми?

Жавоб. Йиғилишда бу факт муҳокама этилган. Мен миллатчи Алавийга бағишлаб шеър ёзганим ва Риза Қорашаҳарли таъсирида бўлганимни тан олганман. Бошқасини инкор этганман.

Лаврентьевга савол. Шундай бўлганми?

Жавоб. Масала Носировнинг хулқ-атвори ҳақида борган. Асосий гап Носировнинг шўроларга қарши миллатчилик руҳидаги ана шу фикрлари атрофида бўлган. Шунинг учун у Езувчилар уюшмасидан ўчирилган.

Носиров, Лаврентьевга савол. Бир-бирингизга саволларингиз борми?

Жавоб. Йўқ, саволимиз йўқ.

Тўғри ёзилган, ўкиб чикдик:

имзо (А. Лаврентьев).

имзо (Носиров У.)

Юзлаштирувчилар: ЎзССР ИИХҚ ДХБ

4-бўлим бошлиғининг ёрдамчиси,
давлат ҳавфсизлиги кичик лейтенанти
имзо (Маврин).

4-бўлим 5-бўлинмасининг бошлиғи,
давлат ҳавфсизлиги кичик лейтенанти.
имзо (Глазунов)».

14 июль қайдномасига имзо қўйдириш учун Усмон Носирга кўрсатилган тазйиқ ва шоирнинг икки рақиби билан 3 октябрда бўлиб ўтган юзлаштирувлар унинг учун изсиз кетмади. Усмон Носир ўз ижодий ва инсоний хатти-ҳаракатларининг «аксилинкилобий» ва «миллатчилик» деб, халққа қарши душманлик деб баҳоланишига чидай олмади. Унинг аввал олган зарбалари бу сўнгги мағлубият билан

қўшилиб, уни тамоман издан чиқарди. Асаблари кемирилган шоирда, Иброҳим Назирий айтганидек, руҳий хасталик белгилари сўнгги воқеалардан кейин сезиларли тус олди.

СУД

Яқинлашиб келаётган суд спектаклига санокли кунлар колган эди.

Агабеков, ниҳоят, энг қайсар махбуснинг ҳам иродасини янчиб ташлаб, «олий» суд йиғилишига очик юз билан кирадиган бўлди. Энди Усмон Носир «иши» бўйича қолган бор-йўқ юмуш айбномани янгилаш эди.

Ниҳоят, 1938 йил 3 октябрда, Усмон Носир икки махбус «дўсти» билан юзлаштирилган куни Москвадан «халқ душманлари»ни суд қилиш ва жазолашда катта тажриба орттирган ҳарбий юристлар келди. Улар орасидаги олий мартабали ҳарбий юрист Алексеев шу кунгек айбномани СССР прокурори номидан тасдиқлади.

Бу айбноманинг муқаддима қисми бизга аллақачон ёд бўлиб кетган гаплардан иборат. Шунинг учун ҳам «...шунда айбланадики...», деган сўзлар билан бошланган куйидаги парчани эътиборингизга ҳавола этсам. Демак, Носиров Усмон:

«1) 1935 йилдан бошлаб яширин аксилинкилобий-миллатчилик-троцкийчи ташкилотнинг аъзоси бўлиб, у шу ташкилот топшириғи билан ўз асарларида фаол аксилинкилобий-миллатчилик ташвиқотини олиб борди.

2) Русларга нисбатан хунрезлик ниятида эканини маълум қилиб, Шўролар Ўзбекистонининг Шўролар иттифоқидан муқаррар ажралиб чиқишига умид билдирди.

3) Еш шўро ёзувчилари ва артистлари билан аксилинкилобий-миллатчилик руҳида иш олиб борди.

4) Пушкин А. С. нинг улуғ рус ёзувчиси сифатидаги аҳамиятини тушириш мақсадида унинг асарлари таржи-

масини қасддан бузди, яъни у ЎзССР ЖКнинг 58, 64 ва 67-моддаларида кўзда тутилган жиноятларда айбланади».

Ушбу айбнома сўнгида маҳбус «Ўзини қисман айбли эканини тан олди», деган сўзлар бор.

Здерев ва Вржижевский (5-бўлинма бошлиғи, д.х. катта лейтенанти) «ижод»ига мансуб бу айбнома М. Усмонов ва А. Г. Лаврентьевнинг тухматдан иборат кўрсатмалари асосида тузилган.

4 октябрь куни бригҳарбюрисст Алексеев раислигида СССР Олий Суди Харбий ҳайъатининг кўчма сессиясига тайёргарлик мажлиси бўлиб ўтди ва унда: 1) Айбнома маъқулланиб, «иш»ни қабул қилиш, 2) Носировни ЎзССР ЖКнинг 58¹⁴, 64 ва 67-моддалари бўйича судга бериш, 3) «Иш»ни СССР МИҚнинг 1.12.34 й.даги қарорига асосланиб, ёпик суд мажлисида айбловчи ва химоячиларсиз, шунингдек гувоҳларни чақирмай туриб эшитиш ҳамда 4) Судга қадар маҳбусни, аввалгидек, камоқхонада сақлаш ҳақида қарор қабул қилинди.

Ниҳоят, 5 октябрь куни суд ҳайъати тўпланди ва Ўзбекистоннинг шўролар даври тарихидаги энг шармандали воқеа юз берди. Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий сингари ўзбек халқининг асл фарзандлари отишга ҳукм этилди. Соат 12 дан 5 дақиқа ўтганда эса Усмон Носир «иши» кўрила бошлади.

Суд раиси судланувчи Носиров Усмонга мурожаат этиб, унга қўйилган ва айбномада қайд этилган айбларни ўқиб бўлгач, сўради:

— Судланувчи Носиров, сизга қўйилган айбларни бўйнингизга оласизми?

Усмон Носир ўзининг айбдор эмаслигини айтиб, дастлабки, яъни 14 июль куни берган кўрсатмаларидан воз кечади ва ҳеч қачон шўроларга қарши миллатчилик руҳидаги кайфиятда бўлмаганини айтади. Шундан кейин суд ҳайъати аъзоларидан бири Анкабой Худойвоҳидов, Мўминшо Усмонов, Фитрат ва Қосим Сороқиннинг кўрсатмаларидан

парчалар ўқиб эшиттиради. Усмон Носир ёлгон ва тухматдан иборат бу кўрсатмаларга жавобан кичкиради:

— Булар ҳаммаси ёлгон! Номлари зикр этилган шахсларнинг менга қарши бундай кўрсатмалар берганининг боисини асло тушунмайман! Мен ҳеч қачон аксилинкилобий-миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлмаганман! Адабий жабҳада ҳам ҳеч қандай аксилинкилобий ишларни олиб борган эмасман! Булар ҳаммаси — тухмат!!!

Шу пайт суд раиси суд терговининг тугаганини эълон қилиб, судланувчи Носировга сўнгги сўз беради. Усмон Носир суд хайъатига мурожаат этиб, ўзининг ёшлигини инобатга олишлари ва адолатли ҳукм чиқаришларини сўрайди.

Суд кенгашиб олиш учун чиқади. Соат 12 дан 25 дақиқа ўтгандан кейин суд раиси ҳукми эълон қилади:

— ССР Иттифоқи Олий Судининг Ҳарбий хайъати судланувчи Носиров Усмонни ўн йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилиб, шундан кейинги 5 йилга сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этади ва шахсан унга тегишли мол-мулк мусодара қилинади.

1937 йил 13 июлдан 1938 йилнинг 5 октябрига қадар давом этган фожиали дoston шундай хотима билан якунланди. Шу кунги ўзбек халқи ўзининг энг истеъдодли ва адабий келажаги ғоят порлоқ фарзандларининг биридан бир умрга маҳрум бўлди.

СУДДАН КЕЙИН

Усмон Носир ўзини қанчалик даҳшатли қисмат кутаётганини сезган бўлса ҳам, чўкаётган одамдай, яна нимагадир умид қилиб юрарди. Илоҳий кучгами, тақдирнинг мурувватли ўйинларигами, суд аҳлининг одиллигигами ё катта дoston бағишлаётгани Сталиннинг «ол, кулим!» деган шохона имосигами,— буни билмайман. Аммо суддан кейин у юрагининг энг тубида яшириб, ардоқлаб келгани, шаффоф Умид гули сўлди.

Шундан кейин махбус шоирнинг кони хуруж килиб, вулкон бўлиб отилди. Аммо бу қон — қафасдаги шоир юрагида жўшиб турган қон отилиб қаерга ҳам борарди?! Албатта, инсон ақл-заковатининг ўша қутлуғ маскани — мияга бориб урилади, заковат қояларига бориб урилиб, миллионлаб томчиларга, қон қукунларига айланади. Сўнг яна, денгиз тўлқинлари янглиғ, орқага қайтади.

Аммо бу қон миянинг заковат қатламларига урилавариб, бош миянинг ярмини, ахийри, ишдан чиқарди. У баъзан ўзидаги ички норозиликни, туғёнини, адолатсизликка қарши кураш хиссини, ён-веридаги одам киёфасидаги бўриларга бўлган нафратини аёвсиз бир шаклда юзага чиқарадиган бўлди. Бундай ҳолат суднинг адолатсиз ҳукмидан кейингина пайдо бўлди, деб бўлмайди. У бу ҳукмдан анча олдин, қора тухмат, даҳшатли қийноқларнинг акс-садоси сифатида, ундан оқиб чиқиши лозим бўлган шеърият булоғи кўзига ботмон-ботмон тупроқ тўкилгани натижасида содир бўла бошлаган эди.

Ўйлайманки, шоирнинг суддан кейинги руҳий ҳолати хусусида мана бу ҳужжат муайян тасаввур беради:

«ЎзССР ИИХК ДХББ қошидаги махбۇсхона бошлиғи
д. х. катта лейтенанти Шишкинга
катта назоратчи Проскуриндан
РАПОРТ

Сизга шу нарсани маълум қиламанким, 14/Х 38 с. 23-у 30 м. да махбус Носиров Усмон, 28-камера, эшик дарчасини тақиллатди. Мен дарчага борсам, «Менга қоғоз беринг», деди. «Мен наркомга ариза ёзаман, мени сўроққа чақирсин. Юрагимда йиғилиб қолган ҳамма гапни айтиб бераман. Мен ҳамма нарсани бўйнимга олишга аҳд қилдим...» деди. Мен ўр. Нибогинга кўнғироқ қилдим, уни чақиргани кетишди. Лекин у телефонга келмади. Шу гапни сизнинг эътиборингизга ҳавола этаман.

14/ XI 38 й».

ИМЗО

Усмон Носир шу куни Ички ишлар халк комиссари номига ариза ёзиб, нима демокчи, нималарни бўйнига олмоқчи бўлган? Юрагида яна қандай гаплар йиғилиб қолган? Унинг ариза ёзишдан мақсади нима эди? Айбни бошқаларга қўйишми? Йўқ, у ахир ҳамма нарсани бўйнига олмоқчи!

Шубҳасиз, зукко шоир суд ҳукмини ҳатто нарком ҳам бекор қилиши мумкин эмаслигини биларди. Шунинг учун ҳам у, менимча, хат ёзиш билан ўзининг азоб ўтида ёнаётган виждонига ором ахтармоқчи, холос. Агар хабарингиз бўлса, энг камгап, энг қайсар маҳбус ҳам ўлим ҳукми ижро этилишидан олдин юрагини кимгадир бўшатмоқчи бўлади.

Иброҳим Назирийнинг айтишига кўра, прокурор уларга: «Мен сизларни шундай ерга юбораманки, у ердан умрбод қайтиб кела олмайсизлар!» деган экан. Агар прокурор мўмин ва мулоим И. Назирийгаки, шундай деган экан, у ҳолда гашини келтирган, қаҳрини кўзғотган Усмон Носирга нималарни айтмаган, дейсиз?! Демак, Усмон Носир бу ёруғ оламга қайтиб келмаслигини, онаси, Тошкентни, Қўқонни, намозгар пайтидаги гулларнинг очилишини, асаларининг гул бағридаги ҳаётни эмишини ортик кўрмаслигини сезган. Демак, у дор тагига кетаётган маҳбусдек юрагини бўшатмоқчи бўлган!

Қамокхона бошлиғи Проскуриннинг рапорти билан танишгач, навбатчи назоратчи орқали маҳбуснинг нима ёзмоқчи бўлганини билиб, унга қоғоз ва қалам беришни буюради. Усмон Носир тергов пайтида ҳам, ундан олдин ҳам ёлғон-яшиқ гапларни айтиб юрганини, алдоқчилигини ва шу ҳақда тавба-тазарру қилмоқчи бўлганини айтади. Ўзига берилган бир парча қоғозга эса бундай «ёлғон гаплари» «рўйхат»ини ёзиб чиқади:

(Хурматли китобхон яна бир қарра эслатиб ўтай: ИИХК ҳужжатгоҳидаги барча расмий қоғозлар рус тилида

ёзилган бўлиб, камина уларни ўз таржимамда келтирмоқдаман.)

«1. Мен ўзимнинг келиб чиқишимни яширганман. Отамни гоҳ колхозчи, гоҳ имом деб айтганман. (Дарвоқе, маҳбус 3750-рақамли «шахсий иши»да ҳам отасини руҳоний деб айтган. — *Н. К.*) Бу II боскич [мактаби] да ўқиган давримга, комсомолга киришим ва кейинги йилларга онд.

2. Қўқонга (гап Москвадаги таҳсил кезлари тўғрисида бормоқда — *Н. К.*) бориш учун ўгай отамни ўлди, деб алдаганман (1929 й.)

3. ЎзДУга кириш пайтида Москвада $2\frac{1}{2}$ — 3 йил ўқидим, деб айтганман (1933).

4. Мен Арманистонга қилган сафаримни Қ. (ёки Қ. — *Н. К.*) Бобоевга (Қосим Бобоев бўлиши мумкин — *Н. К.*) шахсий сафар деб, «Нахшун»ни (Усмон Носир «Нахшон»ни шундай ёзган — *Н. К.*) арман тилида босилди, деб ёлғон гапирганман. Юсупов (бу шахснинг кимлиги номаълум — *Н. К.*) бизга палов қилиб берди, деганман.

5. Мен нефтчи бўлмоқчи эдим, аризам институт (сўз Москвадаги Нефть ва газ институти устида бормоқда — *Н. К.*) томонидан қабул қилинган, деганман. Бу ҳам ёлғон.

6. Китобим рус тилида чикаяпти, деганман. Бу ҳам ёлғон.

7. Таниш қизлар тўғрисида кўп гапирганман. Бу ҳам беҳуда гап. (Буни ҳам санаб ўтишим мумкин.)

8. Мен уюшмада ишлаганман, деганман. (Мен ҳеч қерда ишламаганман.)

9. Мен лак (макси мойлайдиган) ичганман, деб айтганман.

10. Мен одамларга қариндошларим бўлмаган, шунинг учун [болалигимда] дайдиб-тентираб юрганман, деб айтганман.

11. Уюшмада (унинг «шахсий иши» кўрилган кун кўзда тутилмоқда — *Н. К.*) менга гўё таъсир кўрсатган кўп-

гина кишиларнинг фамилияларини санаганман. Бадбинликдан ташқари, менда бошқа ҳеч қандай миллатчилик тамоёйли бўлмаган, деганман.

12. Мен бир ёш шоирга Москвада менга ёмон муносабатда бўлишган, деганман. Бу ҳам ёлғон».

Бундай кутилмаган эътирофлар фақат дор тагига кетаётган маҳбуснинггина эмас, миясига «Мен ёлғончиман», деган сўзлар ўрнашиб қолган, тугён-қўтарган ва тинчлик бермаётган кишининг ҳам рухий изтироблари натижасидир.

Усмон Носир бу қайдлар билангина чекланмай, Шишкин номига: «Мен чиндан ҳам шунча кун давомида ёлғончи эканимни яшириб келдим. Уюшмада алдадим, терговда алдадим», деб 16 октябрь куни ариза ёзди. Маҳбусхона маъмурияти: «Сен эртага бу аризангдан ҳам тонасан», деганида, «тонмайман», деб тилхат берди.

Усмон Носирнинг бу эътирофларида маълум даражада жон бўлса ҳам, унинг покланиш истаги рухий хасталик дарёсидан сув ичмоқда эди. Шу сабабдан у кейин ҳам турли-туман аризалар ёзди ва бу аризаларда қандайдир Икромовнинг ўлимида айбдор эканини айтди; уюшмада ҳам, терговда ҳам ёлғон гапирганини такрорлайверди; айтиб берган тушларини ўзи ўйлаб тўқиганини қайд этди. Камера ё музхонада ётганида эса гўё синглиси келган-у, «Йўқ, ўша Икромовни акам эмас, мен ўлдирганман», деган эмиш. Шундан кейин у «Синглим мени қутқариш учун шундай қилмоқда», деб ўйлаган ва «Бу тухмат, тухмат!» деб хайқирган. Унинг назарида, теварак-атрофида бўлаётган бундай шубҳали ишларга Мўминшо Усмонов раҳбарлик қилган. У Мўминшонинг ҳам ўзи сингари маҳбус бўлгани ва 4 октябрдаёқ отиб тащланганини билмаган, албатта.

Шу даврда бўлса керак, Усмон Носир Сталин номига ариза ёзди. Унинг «халқлар дохийси» тўғрисида ёза бошлаган достони тугалланганми-йўқми, сақланганми-йўқми, бу ҳақда бирор маълумот йўқ. Лекин муҳофазаси яхши

бўлган, ёзган шеърларини бир-икки ўқишдаёк ёдлаб олган шоир ушбу аризасида Сталин ҳақидаги ўша дostonидан кенг фойдаланди.

Мана, мазкур дostonдан бир-икки лавҳа:

«Халқлар йўлбошчиси буюк Сталинга
Тошкент махбусхонасида (Алексеев турмаси) ётган
Усмон Носир ўғлидан

АРИЗА

Аризанинг боши. Элнинг куёши,
Озод халқларнинг якка йўлдоши,
Кўзнинг нури, дилнинг суянч-мадори,
Улуғ Ватанимнинг боқий баҳори.
Халқлар билан хамтан бу буюк тилим,
Сенга сано куйлар баним ёш дилим...

Усмон Носир шунга ўхшаш баландпарвоз сатрлардан иборат муқаддимадан сўнг Сталиннинг инқилобга бағишланган ҳаёти саҳифаларига назар ташлаб, «халқлар йўлбошчиси» образини яратмокчи бўлган; унинг Ленин ишларини давом эттираётган дохий сифатидаги образига янги чизгилар кўшиш мақсадида яна бундай сатрлар ижод қилган:

У сенинг устозинг, удир раҳбаринг,
Удир сенга дарс берган доно сарваринг...
Удир сенинг кучингни яна оширган,
Юрагингни фонтандек яна тоширган.
Удир барча дилларни ёритган офтоб,
Сенсан ундан нур эмган ёп-ёруғ моҳтоб.

Тугалланмаган ариза шундай сўзлар билан хотималанади.

Бу нима, аризами ёки дostonнинг айрим лавҳаларими?

Назаримда, Иброҳим Назирий ва бошқа собиқ махбусларнинг «Усмон Носир махбусхонада папирос қоғозла-

рига Сталин ҳақида дoston ёзиб юрарди», деганлари шу ариза бўлса керак. Эҳтимол, шоир дастлаб «дохий» тўғрисида дoston ёзмоқчи бўлган, бу дostonнинг айрим лавҳаларини қозоғга туширган. Аммо кейин, дostonнинг охирида Сталинга мурожаат этиб, ундан нажот сўрамоқчи бўлган ва шу ниятда унга ариза шаклини берган.

Шўро камоқхонаси қондаларига кўра, маҳбуслар терговчи талаб этган маълумотдан бошқа бирор нарса ёзишлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам назоратчилар унинг шеър ё хат ёзишига рухсат бермаганлар. Ҳар ҳафтада бир-икки маротаба бўладиган тинтув пайтида эса шоирнинг бошқа лирик шеърлари қатори бу парчалар ҳам йиғиштириб олинган.

Бояги ариза орқасига ёзилган қуйидаги жароҳатли юрак сўзлари шундан гувоҳлик беради:

«Улуғ Сталин! Сенга ариза ёзишга имкон беришмаяпти. Мен айбдор эмасман. Улар мени узил-кесил ўлдирмоқчилар. Қадрли дохий, кечир мени. Улар мени сени сўқишга мажбур этишди. Минг маротаба кечирим сўрайман. Алвидо, Алвидо, Ватан. Алвидо, қадрдонларим».

Ҳатто қисматдошларига ҳам ўз сирларини ишонмовчи, фақат Сталинни нажоткор деб билувчи кишигина шундай сўзларни айтиши, фарёд чекиши мумкин. Усмон Носир эса ўша пайтда фақат Сталинга ишонувчи, уни ҳақиқат ва адолат тимсоли деб билувчи кишилардан эди. У 20-йилларда бошланган ва 1937 йилда авж нуктасига кўтарилган «кама-кама» ҳам, ҳатто миллионлаб кишиларнинг ёстиғини қуритган «учлик»лар ҳам Сталин ижодининг «мева»си эканини билмаган.

Калавасини йўқотган, дам у, дам бу чўпга осилиб, ўлим дарёсидан чикиб олмоқчи бўлган шоир 21 ноябрда Шишкин номига яна ариза ёзди:

«ЎзССР ИИХК комендантлари фуқаро Шишкинга
Носиров Усмондан

АРИЗА

Даставвал, оғир шароитлар сабаб бўлиб, Сизни ҳақорат қилганлигим учун узр сўрайман. Иккинчидан, Сиздан мени чақириб, [арзимни] эшитишингизни илтимос қиламан. Менинг ягона умидим — суд. Мен бундай азобларга ортқичдай олмайман. Акс ҳолда, қатъий эълон қиламан: — мен учун ягона йўл — ўз-ўзимни ўлдиришдир! Шу барча азобларимни Сталинга етказишга ёрдам беришингизни сўрайман. Менинг [ўз аҳволимдан] Сталинни хабардор қилишимга имкон бермаяптилар. Ёрдам беришингизни ўтиниб сўрайман.

Илтимос билан:

1938. 21/XI».

ИМЗО

Шу аризадан кейин яна бир даҳшатли сирни очиш фурсати келди. Гап шундаки, 5 октябрда бўлиб ўтган судда (агар у ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган бўлса!) нафақат қораловчи ва оқловчилар, балки судланувчи маҳбусларнинг ўзлари ҳам киритилмаган эди. Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий сингари 5 октябрда ўлимга ҳукм этилган ёзувчилар суддан бир кун аввал — 4 октябрдаёқ отиб ташланган эдилар. Усмон Носир сингари 10 йиллик камок жазосига ҳукм этилган маҳбусларга эса улар иштирокисиз ўтган суд ҳукми ўқиб эшиттирилган. Усмон Носир шўро ҳукумати-нинг бу спектаклини тушунмай, 1938 йилнинг сўнгги кунларига қадар, ҳатто кейинчалик ҳам очик ва одил суд бўлишини кутди.

АЛВИДО, ОНА ЮРТИ!

Усмон Носир 20 ноябрда қариндош-уруғларидан 160 сўм микдорда пул олди.

Шоир номига шу пайтга қадар келиб турган пул одатда 20—30 сўмдан ошмаган. Унга бирдан катта миқдорда пул келишининг сабаби унинг камок муддатини ўтагани олис юртларга кетиши билан боғлиқ эди. Тахмин қилиш мумкинки, маҳбухона маъмурияти ўша кезларда Усмон Носирга уйи билан хат орқали алоқа қилиш имконини берган ва яқинлашиб келаётган мажбурий сафар олдидан иссиқ кийимлар сўраттириб олишни маслаҳат берган.

Усмон Носирнинг синглиси Роҳатхон кунларнинг бирида маҳбухонадан акаси қўли билан ёзилган хат келганини айтади. Бу хатда тахминан «Уйғунникида фалон кийимим, Мадамин Давронникида фалон нарсам, Иброҳим Назирийникида эса яна нимадир бор. Шуларни менга етказсанг, кетадиганга ўхшайман» қабилда сўзлар ёзилган эди. Шундай хунук хабардан кейин қариндош-уруғлар кўрпа-ёстик, пальто-костюм, устки ва ички кийим-кечак дегандек Усмон Носирнинг ўзига тегишли буюмларни тўплаб ва, чамаси, бояги 160 сўм пулни йиғиб, назоратчилар орқали шоирга етказганлар.

Бу воқеа гарчанд оддий бўлиб туюлса-да, олис Сибирнинг аёзли нафасини шоир ҳаётига олиб кирди. У бадтар асабланиб, кўзига ҳамма хунук ва ёвуз бўлиб кўринадиган, шу сабабдан у ўша «хамма» билан бахслашадиган, уришадиган бўлди.

1938 йилнинг сўнгги кунлари эди. Шоир бояги пул ҳисобига маҳбухона буфетидан тамаки сотиб олди. Кечаси билан тамакини қоғозга ўраб, буркситиб чекар экан, музхонага тушавериб хилвираб кетган ўпкаси бу аччиқ дудни кўтара олмади. Унинг назарида, тамаки заҳарланган эди. Назоратчилар шоирга ўчакишганлари учун уни ўринли-ўринсиз қон қакшатар эдилар. Шоир бу сафар ҳам улар тамакини заҳарлаб берган, деб ўйлади. Темир эшикни тепиб, унга ўрнатилган темир дарчани роса мушт билан урди. Навбатчи келгач, камокхона бошлигини чакиришни буюрди. Соат бирга қараб кетгани учун назорат-

чилар махбусни роса калтаклаб, иккинчи корпусга ўтказдилар.

Шундай ўта кўнгилсиз ва даҳшатли воқеаларга тўлган 1938 йил тугаб, Янги йил ҳам кирди. Маъмуриятнинг маълум қилишига кўра, махбуслар шу кунларда қамок муддатини ўташ учун олис шаҳарга йўл олишлари лозим эди. Бу шаҳар эса расмий қоғозларда «7-почта қутиси» деб юритилар эди.

1939 йил 14 январь куни махбуслар ҳали тонг отмасдан, барвақт уйғониб, итлар ва конвойлар қуршовида пиёда йўлга чиқдилар. Шаҳар ҳали уйғонмаган эди. Одамлар кўча-кўйларга чиқиб улгурмасларидан махбуслар қарвони товар вокзалига етиб келди. Усмон Носир бир қоп юкни у елкасидан-бу елкасига олиб, чарчаб-хориб борар экан, Тошкент кўчаларини сўнгги марта кўраётганини, кимсасиз шаҳар, қалин қор кўрпаси остидаги она юрт эса у билан бир умрга видолашаётганини сезмас эди.

Махбуслар тушган қизил вагонлар бир неча соатдан кейингина бошқа бир поездга уланиб, Шимолга қараб йўл олди.

Усмон Носир темир панжаралар орасидан она юртининг нотаниш кўчалари ва уйларига сўнгги марта разм солар экан, кўзларига тошдек оғир ёшлар қалқиб чиқди.

РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда Усмон Носир деган бир шоир яшаган экан. Бошқа шоирларга ўхшаб, у ҳам бир пайтлар ёш бола бўлган экан. Ундан аввал эса бошқа шоирларга ўхшаб янгигина туғилган чакалок бўлган экан. Кунларнинг бирида онаси Усмонжонни бешикка белаб, алла айтиб ухлатганидан кейин нон ёпгани ҳовлига чиқибди. Қизиб турган тандирга нон ёпиб, хаш-паш дегунча бир сават иссик, буғи чиқиб, хиди бурқиб турган

нонни уйга олиб кирибди. Аммо уйга кириб қараса, на бешик бор эмиш, на чақалоқ. Қирмаган кўчаси, сўрамаган ҳовлиси қолмабди. Бечора онага қўшилиб, бутун маҳалла чақалокни излабди. Бир кун ўтибди — топилмабди, икки кун ўтибди — топилмабди, уч кун ўтибди — топилмабди, ўн кун ўтибди — топилмабди. Ниҳоят, қирк кун деганда, бир кўприкнинг тагида бир бешикнинг ётганини кўришибди. Югуриб бориб қарашса, чақалоқ, ҳеч нарса кўрмагандек, бешикда ширингина бўлиб ухлаб ётган экан. Бешик олдида эса, худди чақалоқни кўриқлаётгандек, бир чиройли оппоқ ёлли от турган экан. Шундан кейин одамлар «Худо хоҳласа, Усмонжон узок умр кўради, уни парвардигор ўз паноҳида саклайди», деган эканлар.

Орадан анча йиллар ўтиб, ўша чақалоқ ўсиб, вояга етиб, машҳур шоир бўлибди. Машҳур шоирларнинг эса душманлари кўп бўлар экан. Бир куни шу душманлар баҳслашиб, Усмонжонни алдаб-сулдаб бир қудукнинг ёнига олиб борибдилар. Сўнг уни даст кўтариб, қудукқа ташлаб юборибдилар.

Шу пайт осмондан тушибдими, ер тагидан чиқибдимн, қаердандир бир оппоқ ёлли от пайдо бўлибди. Оппоқ ёлли отнинг оппоқ думи бир зумда арқон каби узайиб, қудукқа тушиб кетаётган шоирнинг белига боғланиб қолибди. Душманлар қарасалар, Усмонжон оппоқ ёлли отнинг оппоқ думига тирмашиб, чиқиб келаётган эмиш. Шу пайт душманларнинг бошлиғи ёнидан бургут дастали пичоғини олибди-да, оппоқ ёлли отнинг оппоқ думини шартта кесиб ташлабди.

Усмон Носир «Алвидо, она!» деганича қудук тагига тушиб кетибди-да, ўша ерда ўлибди.

УЧИНЧИ БУЛИМ

7-ПОЧТА ҚУТИСИ

...Поезд уч-тўрт кунлик масофани бир hafta ичида аранг босиб ўтди. Махбуслар тушган махсус вагонлар бир неча марта ўз поездидан ажралиб, кичик-кичик бекатларда узок тўхтаб колди. Ниҳоят, Орск шахрига етиб келганида, яна бир поезддан ажралиб, бошқа йўналишлардан келаётган махбуслар вагони билан туташди-да, Челябинск вилояти сари йўл олди. Вилоят марказидан анчагина ўтиб, Ой дарёси соҳилида жойлашган Златоуст шахрига етиб келди.

Златоуст Қозоғистон билан Ўрол ўлкасининг қарийб туташган тупроғида жойлашган бўлиб, ҳарбий-стратегик аҳамиятга молик шаҳар бўлгани учун «7-почта қутиси» деган сирли ном остида яшар эди. Бу ердаги киш, Сибирнинг энг совук ўлкаларида бўлгани сингари, хаддан зиёд аёзли эди. Усмон Носир ихтиёрида енгил ва иссиқ пальто билан бирга фуфайка ҳам, фуражка билан бирга кулоқчин ҳам, кўлкоп билан бирга этик ҳам бўлса-да, улар Златоуст камокхонасида у қадар асқотмади. Шунинг учун ҳам маъмурият 1939 йил 23 январь кунини махбус ёнидаги 160 сўмдан қолган 92 сўм-у 20 тийин билан бирга уларни ҳам вақтинча саклаш учун қабул қилиб олди.

Усмон Носир номига шу муносабат билан берилган паттадаги санага асосланиб, унинг Златоуст камокхонасига

етиб келган вақтини 1939 йилнинг 22—23 январь кунлари, деб белгилаш мумкин.

«Озодликдан маҳрум этилган кишиларга бериладиган маълумотнома»да ЎзССР ИИХК ички маҳбусларга маъмурияти томонидан қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Бориш пункти (шаҳар) — 7-почта кутиси.

Конвой тури: махсус, жанжал чиқаришга мойиллиги бор, ўзини жинниликка солади.

Шахсий иши рақами 3750. ЎзССР ИИХК ДХБ 8-бўлимнинг наряди асосида бормокда».

ЎзССР ИИХК ДХБ тиббий бўлимнинг 1938 йил 4 декабрда берган хулосасида эса бундай сўзлар ёзилган: «Носиров Усмонда нофаол сил касаллиги бор. Эс-хуши меъёр билан муносабат билдиради, бошқалар билан тез алоқа ўрнатади, саволларга жавоб беради — рухий хасталик аломатлари йўқ. Қисқа фурсат давомида маҳбуслар ва музхонада туриши мумкин».

Усмон Носирнинг рухий хасталиги масаласида турли кишилар, шу жумладан, шифокорлар ҳам турлича мулоҳаза билдирганлар. ЎзССР ИИХК ДХБ тиббий бўлими ходимларининг фикрига кўра, шоирда рухий хасталик эмас, балки ўзини жинни сифатида кўрсатишга мойиллик бўлган. Уларнинг бундай хулосага келишларининг сабаби шундаки, Усмон Носир бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга тез-тез ўтиб турган, айниқса терговчи, назоратчи ва маҳбуслар шифокорлари билан муомала қилганда, ўзини эслиқушли ва зукко одам сифатида тутган. Аммо қийноқлардан кейин, шунингдек, ёлғиз қолган пайтларидаги изтиробли ўйларидадан кейин ундаги рухий хасталик белгилари аниқтайин кўринган.

Шоирнинг Тошкентда кечган маҳбуслик ҳаётининг баъзи бир муҳим томонлари ва, эҳтимол, ана шу хасталикнинг пайдо бўлиш сабабларига унинг 24 январда, Златоуст камокхонасига эндигина келган кунларда ёзилган қуйидаги ҳужжат бир қадар ойдинлик киритади:

«СССР ИИХК Златоуст маҳбухонасининг бошлиғига
Жазо муддатини ўташ учун Ўзбекистондан келган
маҳбус Носиров Усмондан

АРИЗА

Мен Сизга, бошлиқ фуқаро, ИИХКнинг ходими бўлганингиз важдан куйидагиларни маълум қиламан. Мен 1912 йилда туғилган, 1937 йил 13 июлда ҳибсга олинган ёш шоирман. Мени 66-модданинг 1-банди бўйича шўроларга қарши тарғиботда расмий равишда айблаганлар. Мен биринчи сўроқдаёқ ўзимга-ўзим тухмат қилдим (сўроқлар тўрт мартаба бўлган ва ҳаммаси бўлиб 4 соат чамаси давом этган). Шундан кейин мен очлик эълон қилиб, ўзимга-ўзим тухмат қилганлигим тўғрисида ариза бердим. Кейин мендан ҳеч нарсани сўрамай қўйишди. Орадан беш ярим ой ўтгач, менга бошқа кишиларнинг (улар тахминан тўрт ё бешта бўлган) кўрсатмалари асосида қўшимча айблар қўйишди. Шу қўшимча айбда айтилишича, мен гўё аллақандай аксилинкилобий ташкилотнинг аъзоси бўлган эмишман. Мен буни тан олмай, қатъий равишда инкор қилдим. Кейин мени 1938 йил 14 сентябрда Тоштурмадан дастлабки маҳбухонага олиб келишди, у ердан эса бошқа қамоқхонага олиб бориб, ҳеч қандай сабабсиз музхонага ташлашди. Музхонага ташлашларидан олдин мен халқ комиссари номига ёзилган ва пальтомнинг астарига тикиб қўйилган аризани ва оилам аъзоларининг шу аризага алоқадор иккита жавоб хатини ўз қўлим билан олиб бердим. Улар мени музхонадан чиқариб, очигини айтганда, «Сен ИИХКнинг қўлида турибсан», деб дағдаға қилдилар ва мутлако нотўғри ёзилган биринчи сўроқ қайдномасини тасдиқловчи янги қайднома туздилар. Яна маҳбухона ходимларининг қайси бири менинг оилам билан ёзишиб турганлигим ҳақида мендан кўрсатма олиб, бу қайдноманинг охирида яна менга жинояткорона тухмат қилдилар ва менга мутлако бошқача айбнома ёздилар. Мен

махбусхонада туриб, иккита хат ёздим — ота-онамнинг яшаш манзилини эндигина билган эдим (Носир хожи Чақардаги уйини Усмон Носир хибсга олинганидан кейин «хосиятсиз уй экан», деб сотган ва оиласи билан Қозикўчага кўчиб ўтган эди — *Н.К.*), шунинг учун ҳам биринчи хатни уларга ёздим, иккинчиси эса халқ комиссари номига ёзилган ариза эди. Шундан кейин мени суд қилиб, 10 йилга камашди ва беш йилга ҳуқукдан маҳрум қилишди. Мени музхонага ташлақганидан бери, бу воқеа 1937 йил (Усмон Носир адашган, тўғриси, 1938 йил — *Н. К.*) 25 сентябрда бўлган эди, йўлакда ҳозир бўлган кишилар, ўзим ётган камерадаги маҳбуслар, махсус ажратилган кимсалар орқали менга руҳий таъсир ўтказмоқчи бўлиб, тинимсиз тухмат қилдилар. Бу кимсаларнинг оғзидан чиққан барча гапларни ёзиш ноқулай, зероки, ушбу ариза иккинчи қўллар орқали етиб боради. Лекин буларга бошқа чидаш мумкин эмас. Мен талаб қиламанки, 1. Сиз мени чақириб, арз-додимни эшитсангиз; 2. Ўзбекистондан келган одамлардан ажратиб, бир кишилик камерага кўчирсангиз; 3. ЎзССР ИИХК ходимлари ва баъзи бир аристонлар устидан халқ комиссари номига, халқлар дохийси Сталин номига ариза ёзишга руҳсат берсангиз.

Мени чақириб, арз-додимни шахсан эшитишингизни сўрайман. Энг асосийси, ўр. Сталин номига ариза ёзишдир. Акс ҳолда — ўз-ўзимни ўлдираман. Мен душман бўлмаганман, бўлмайман ва, агар зарур бўлса, душман бўлмай туриб ўламан.

24/ I 39 й.»

Маҳбус (*имзо*).

Тошкент маҳбусхоналаридаги ғайриинсоний муносабатдан зада бўлган маҳбуслар Златоустда ўзларини бир мунча дуруст ҳис этдилар. Усмон Носир ана шу дастлабки таассуротга ишониб, маҳбусхона бошлиғига дилида йиғилиб қолган барча гапларни ёзди. Аммо, у ҳам маҳбус шоир-

ни қабул қилмади. Унинг Сталин номига ариза ёзишига ҳам рухсат бермади. Лекин у Усмон Носирга нисбатан маълум адолатсизлик содир бўлганига ишонди шекилли, унинг Берия номига ёзган аризасини Ф. Т. Нежелский деган бошқа бир махбуснинг шикоят билан бирга СССР ИИХК Махбусхоналар бош бошқармаси 1-бўлимнинг бошлиғи д. х. капитани Поповга юборди.

Усмон Носирнинг Златоуст махбусхонаси бошлиғи номига ёзган аризаси, юқорида айтиб ўтилганидек, кўп масалаларга равшанлик киритади. Аввало, 1937 йил 14 июль куни бўлиб ўтган сўрок қайдномасига орадан роса бир йилу икки ойдан зиёд вақт ўтгач, музхона азоблари ёрдамида иродаси синиб бўлган, сиҳат-саломатлиги ҳаддан зиёд ёмонлашган шоирдан кўл кўйдириб олингани маълум бўлади.

Эхтимол, шоирнинг ватандош махбуслардан алоҳида яшаш истаги ҳақида ҳам тўхтаб ўтиш лозимдир.

Мадамин Давроннинг қулоғига чалинган сўзларга қараганда, Усмон Носир терговчиларнинг ҳам, уронғичларнинг ҳам онасидан келиб, ҳақорат сўзларини айтганида, уларнинг қаҳр-ғазаби тошиб, шоирнинг йигитлик иззатини топтаганлар. Ундаги руҳий хасталикнинг бошланиши аввало шу ҳодиса билан боғлиқ. Рўй берган ҳодиса махбуслар орасида тарқалганидагина Усмон Носирга қаттиқ таъсир этишини билиб, бу гапдан маълум махбуслар тўдасини хабардор қилганлар. Усмон Носир махбусхона йўлагидан ўтаётган пайтларда, махсус буйрук асосида, эшик дарчаларидан қараб, шоирни кузатган махбуслар уни ҳақорат қилувчи сўзларни айтганлар. Шу тарзда шоирга нафақат жисмоний, балки руҳий азоб ҳам берилган.

Ўзбекистондан келган махбуслар орасида, эхтимол, ўзбеклар ҳам бўлгандир. Лекин шоирни ҳақорат қилган ва у ажралиб яшашни истаган кимсаларнинг аксари руслар эди. Улар «Фрунзевец» рўзномаси муҳаррирининг ўрин-

босари, адабиётчи, кўпгина ўзбек ёзувчилари, шу жумладан, Усмон Носир устига ҳам тухмат тошларини отган Плетнёв бошчилигида махбус шоирни изза қилмоқчи бўлганлар. Шу сабабли шоир иложи бўлса, Ўзбекистондан келган махбуслардан узокда бўлишни ихтиёр қилган; бир камерада бўлганида эса, улар билан мутлақо гаплашмаган.

1937 йилда Ўзбекистон комсомоли марказқўмида хизмат қилган С. В. Розенфельд Усмон Носир билан Златоуст махбусхонасида, ҳатто бир камерада бирга бўлган якка-ю ягона гувоҳдир. У камина билан суҳбатда бундай деган:

«Биз Златоуст махбусхонасига келганимизда, мени 3-корпусга қарашли 8-камерага ташладилар. Биз бу махбусхонага келишимиз билан ўз фамилияларимиздан маҳрум бўлганмиз. 4-караватда ётганим учун мени «4-койка» деб чақира бошлашди. Менинг ёнимда, 2-караватда эса Усмон Носир ётган. Мен уни шу ерга келиб кўрдим. У телба бир ҳолатда бўлиб, ҳеч ким билан гаплашмаган. Уззу кун бўйи караватда ўтиргани ўтирган эди. Пулига махбусхона буфетидан конфет сотиб олиб, шу конфет ўралган қоғозлардан шахмат доналарини ясар ва ўзи билан ўзи кош қорайгунга қадар шахмат ўйнар эди.

Ким уни чақирса ё у билан гаплашмоқчи бўлса, — бу одам назоратчи ё махбус бўладими, — барибир, у: «Йўқолларинг, фашистлар!» деб жеркиб ташларди.

Ҳар бир камеранинг деворида 30-40 моддадан иборат қонун ва қоидалар ёзилган ёрлик осилган бўлиб, уларда махбуслар учун ман этилган ишлар қайд этилган эди. Бундай ман этилган ишларнинг бисёр бўлишига қарамай, Златоустда бизни сўроқ қилишмади. Шунинг учун махбуслар қийноққа олинмай, хийла дуруст шароитда яшадилар. Аммо Усмон Носир Тошкентда олган руҳий ва жисмоний жароҳатларидан малҳам топмагани учун ҳали ҳам азоб ва укубат ичида эди. Шу туфайли бўлса керак, у бизларга асло яқинлашмади.

Бизнинг камера жойлашган йўлакда жами 8 та ка-

мера бўлиб, охиргиси жазохона эди. Махбуслар уни «халта» («сума») деб аташарди.

«Халта» дахшатли камера эди. Бу ерга ўрнатилган карават киррали темир бўлақлардан ясалган бўлиб, унинг устида ётиш мумкин эмас эди. Ерга эса калин килиб махсус печкада қуритилган тупрок солинган эди. Бу тупрокка оёқ кўйиш билан ундан чиққан чанг шифт баравар кўтарилиб, нафас органларини шундок коплаб олар ва ортик нафас олиш мумкин бўлмай коларди. Шунинг учун ҳам бу ерга тушган махбуслар эрталабдан кечгача бир ерда козикдек каккайиб туришга мажбур бўлардилар.

Биз шу махбусхонада Усмон Носир билан бирга саккиз ой бирга бўлдик. У шу муддат орасида «сума»га тушганми-йўқми,— ёдимда йўқ.

Усмон кўп вақтини ариза ёзишга сарфлар, ариза ёзишдан асло чарчамас эди. Бу аризаларда ноҳақ камалганини айтиб, «иши»ни бошқатдан кўриб чиқишларини сўрар, айби йўқлигини қайта-қайта таъкидлаб, озодликка чиқаришларини илтимос қиларди. Аммо унинг аризалари ҳар доим беъътибор қолиб кетар эди.

У назоратчилардан тез-тез қоғоз сўрар, назоратчилар ҳам унинг илтимосларини кондиришарди. Бу қоғозларга ариза билан бирга шеърлар ҳам ёзарди. Ёзганда ҳам, кўп ёзарди. Кейин назоратчилар берган қоғозларини санаб олардилар ва бу қоғозлар Усмон Носирнинг «иши»га тикиб қўйилар эди».

Усмон Носир аризада баён қилган илтимослари инобатга олинмагач, 26 январдан бошлаб очлик эълон қилмокчи бўлди. Лекин унинг Сталин номига шикоят ёзишига рухсат этмаганларидек очлик эълон қилишига ҳам имкон беришмади. Уни, афтидан, музхона ё «халта»да қийнаш йўли билан ўз ниятидан қайтишга мажбур этишди. Махбус 27 январь куниёқ яна ариза ёзиб, оч-

лик эълон қилиш ҳақидаги аҳдидан воз кечганини маълум қилди.

Усмон Носир Тошкент маҳбуsxоналарида назоратчилар билан қандай зиддиятда бўлган бўлса, Златоустда ҳам улар билан шундай келишмади. Улар ўртасидаги муносабат шу даражага бориб етдики, ҳатто маъмурийят агар маҳбус савдойи бўлиб қолмаган бўлса, уни музхонага узок вақтга ташламоқчи ҳам бўлди.

Бунинг сабаби, жумладан, қуйидаги «фавқулодда ходиса»да эди.

6 февраль куни кундуз соат 1 да Усмон Носир бор овози билан шеър ўқир эди. Назоратчи Галеев маҳбуsxона бўйича навбатчини чақириб, унга 10-камерадаги 3-койкада ётувчи маҳбус Носировнинг ашула айтаётганини айтди. Галеев: «Бу ерда қўшиқ айтиш мумкин эмас», — деб танбеҳ берганига қарамай, маҳбус «ашула» айтишда давом қилди. Шундан кейин старшина камера эшигини очиб, маҳбусга ғазаб билан деди:

— Нега ашула айтаяпсиз? Бу ер филармония эмас! Маҳбуsxона кондасини бузаётганингизни биласизми ўзи?

Усмон Носир тушунтирмоқчи бўлди:

— Мен ашула айтаётганим йўқ. Мен ўз тилимда — ўзбек тилида шеър ўқияпман!

Старшина учун шеър ўқиш билан ашула айтиш ўртасида ҳеч қандай фарк йўқ эди. Шунинг учун ҳам:

— Соқчининг буйруғини бажариш керак, — деди у ўша жиддий ҳолатда.

Шундан кейин Усмон Носирнинг қаҳри қўзғаб кетди:

— Сизларнинг дастингиздан шеър ҳам ўқиб бўлмайди! Мени шу пайтгача масҳара қилганингиз ётар! Бас! Қачонгача оғзимга қулф соласиз?! Сизларнинг ҳаммангиз фашистларсиз, шўро кийимини кийиб олган фашистлар! Сиз ҳам фашистлар тўдасидансиз! Олти ойдан бери қў-

зимни очирмай, оёк ости қилиб келасиз! Ярамаслар, мана, отинг!! Отинг, фашистлар!!!

Старшина унинг гапини тўхтатмоқчи бўлди. Аммо Усмон Носир бадтар тутоқиб унга гап бермади. Кейин кўлини кулочкашлаб кўтарди-ю, аста туширди:

— Сизларга муштумим ҳам хайф! — деди.

Старшина махбуснинг асаби бузилганини кўриб, секингина чиқиб кетди. Усмон Носир эса унинг орка-сидан эшикни ёпиб, назоратчини ҳам, навбатчини ҳам гўрга калай бошлади.

Старшинанинг шу ходиса тўғрисидаги рапорти ерда колмади. Махбусхона бошлиғининг ўринбосари Долгирев агар СССР ИИХК МББ¹ ижозат этса, махбусни 20 кеча ва кундузга музхонага камаш тўғрисида кўрсатма берди.

Орадан икки кун ўтгач, 8 март куни Усмон Носир ёзилгани чиққанида, назоратчи Галеевнинг айтишича, хилватхонада туриб, яна «ашула» айтади.

Назоратчи шу захоти буйруқ берди:

— Ашула айтишни бас қилинг! Махбусхонада ашула айтишга рухсат берилмайди.

Усмон Носир ҳам бўш келмади:

— Менга рухсат берилган! Сизнинг ҳамма нарса билан ишингиз бўлавермасин! Нима қилишни ўзим яхши биламан! — деди у.

11 февралда яна бир воқеа содир бўлди. Кундуз соат 4 да 10-камерада яшовчи махбуслар тоза ҳаво олгани ташқарига чиқарилди. Лекин Усмон Носир ҳаво олгани чиқишдан бош тортиб, камерада қолди. Аммо орадан бир оз фурсат ўтгач, унинг бақирган овози келди. Навбатчи етиб келганида, камерада қолган махбус бор овози билан сўкинаётган эди. Навбатчини кўриши билан яна давом этди:

¹ Махбусхоналар бош бошқармаси.

— Жал...лар, олти ойдан бери мени лакиллатиб, устимдан кулиб юрибсанлар. Мен ҳаммангни...ман. Ўзингни ҳам, маҳбусхона бошлиғингни ҳам...— маҳбус Сталинни ҳам унутмай, унинг шаънига ҳам нималарнидир деди. — Беш киррали юлдузни такиб олганларингга қарамай, ҳаммаларинг фашистсанлар, жандармсанлар, жаллодларсан!..

Навбатчи Усмон Носирни огоҳлантиришига қарамай, у шу тарзда сўкинишда яна давом этди. У нимадандир ҳаддан зиёд дарғазаб бўлган эди...

Ана шундай ходисалардан кейин навбатчиларнинг талаби билан маҳбусхона маъмурияти Москвага мурожаат этиб, Ўзбекистондан келган маҳбусни 20 кунга музхонага ташлаш ҳақида ижозат сўради. Москва эса агар маҳбус руҳий хасталикка чалинмаган бўлса, уни 20 кунга музхонага «кўчириш»га ижозат беришини маълум қилди. Шундан кейин маҳбусхона бошлиғининг ўринбосари Долгирев тиббий бўлимдан маҳбус Носиров Усмоннинг руҳий хасталикка чалинган-чалинмагани хусусида маълумотнома беришни сўради.

Тиббий ходим Усмон Носирни текширар экан, маҳбус кимларнингдир манфаати йўлида қурбон бўлаётганини айтиб, яна тутокди. Уларга ўзининг соғлом, рисоладаги эркак эканлигини қайта-қайта айтгач, тиббий бўлим бундай маълумотномани ёзиб берди:

«ТИББИЙ МАЪЛУМОТНОМА

ДХББга карашли Златоуст маҳбусхонаси бошлиғининг ўринбосари ўр. Долгиревнинг топшириғига биноан 10-камера, 3-койкада ётувчи маҳбус Носиров Усмонни текшириб чикдим, 27 ёшда, Қуйидагилар маълум бўлди: нафас олиши яхши, юрак уриши N¹, қорин бўшлиғи N, пешоб чиқариш аъзолари N, кўриши N, эшитиши N. Асаб системасининг ҳолати N.

Ташхиси, ўрисча айтганда, здоров (соппа-соғ).

¹ N «нормальное», ёмон эмас, жойида дегани.

Хулоса: Златоуст маҳбусхонаси маҳбуси Носиров Усмон, 27 ёш, рухий-асаб хасталигига чалинмаган.

1939 йил 11 февраль».

Врач (имзо)

Усмон Носирнинг Златоуст маҳбусхонасидаги рухий ҳолатидан хабардор кишилар бу маълумотномани ўқиб, ажабланмасликлари мумкин эмас. Тиббий бўлим ходимлари маҳбуснинг ўзини-ўзи соғ деб айтгани учун эмас, балки бошлиқларнинг буйруғига итоат этиб, унинг ҳар томонлама соғломлиги ҳақида кафолат берганлар. Умуман, тиббий бўлимлар нафақат Златоустда, балки Тошкент маҳбусхоналарида ҳам бошлиқларнинг хоши-истагига қараб, окни қора, қорани ок деб маълумотномаларни ёзиб бераверганлар.

Тиббий қисмдан мазкур маълумотномани бергани учун мамнун бўлиб чиққан шоир шифокорларга айтган гапларини шу заҳоти қозоғга тушириб, уларни ариза шаклида маҳбусхона бошлиғи Чечевга йўллади.

Мана, ўша ариза:

«СССР ИИХК ДХББ қошидаги Златоуст
маҳбусхонаси бошлиғига Носиров Усмондан

АРИЗА

Мен ҳамма нарсани тушундим. Менга бирор суд ҳукм чиқармаган. Мени асоссиз равишда ҳибсга олганлар ва бу нарса кундай равшан бўлди. ИИХК органларининг обрўсини тўқмаслик учун, эҳтимол, бошқалар катори мени ҳам қурбон қилмоқчи ва мени ёлғончи-душманга чиқармоқчи бўлганлар. Мен ҳеч қачон бундай одам бўлмаганман ва бўлмайман ҳам. Менинг бирор хасталигим йўқ. Ақл-хушим, бутун баданим соппа-соғ. Рисоладаги эркакман. Менинг изимдан юрган кимсалар ўзларининг ёлғон кўрсатмалари билан ИИХКни чалғитиб юрибдилар. Улар озчилик эмас. Мен аниқ-тайин кўриб турган нарса шу ҳолдир. Мен ҳақи-

қатни талаб жиламан. Шу бугундан, яъни 13/II 39 дан бошлаб очлик эълон қиламан.

13/ II 39».

имзо

Шоир очлик эълон қилишга улгурмай, ўзи талашиб-тортишиб олгани тиббий маълумотнома асосида 20 кунга музхонага — жаҳаннамга тушди. Шу тарзда, худди Тошкентдагидек, Златоуст маҳбусхонасида ҳам азобли кунлар ва тунлар ўта бошлади. Маҳбусхона маъмурияти бу ўта қайсар маҳбуснинг бошини эгиш, тилини кесиш учун нима ишларни қилмади, дейсиз: музхона ё «халта»га тушиш қанчалик укубатли бўлмасин, Усмон Носир учун оддий ходисага айланди. Шунинг учун ҳам у музхонадан чиқиб, яна адолат талаб қилди, очлик эълон қилиш билан адолат учун курашди.

Унинг бу дунёдан қидириб топмоқчи, ёниб топмоқчи, ўлиб топмоқчи бўлгани ёлғиз адолат эди.

МАҲБУСЛАР ҚАРВОНИ

Ўзбекистонлик маҳбусларни Златоустга олиб келишдан мурод уларнинг жазо муддатларини ўша ерда ўтказиш эмас эди. Ўзбекистонда хибсга олинган бегуноҳ кишилар собиқ шўролар мамлакатининг бошқа жумҳуриятларида, шунингдек Москва ва Ленинград каби улкан шаҳарларда хибсга олинган маҳбуслар қарвони билан бирга, Сталиннинг режасига кўра, тилла конларини ўзлаштириш учун абадий музликлар ўлкасига юборилиши лозим эди. Лекин киш чилласида Сибирь ва Узок Шарқнинг тилла конларига бориб бўлмас, Тошкентнинг санокли маҳбусларга мўлжалланган маҳбусхоналари эса ўн-ўн беш баравар ортик куч билан «ишламоқда» эди. Шунинг учун, бир томондан, бу маҳбусхоналарни енгиллатиш, иккинчи томондан, янги маҳбуслар учун жой тайёрлаш мақсадида Усмон Носир ва унинг ҳамроҳлари Челябинск вилоятига вақтинча юборилган эди.

Шу орада Узок Шаркдаги сув йўлининг очилиш муддати ҳам яқинлашиб қолди. Златоуст маҳбусхонасидаги ўзбекистонлик бева-бечоралар бошқа юртлардан келган қисматдошлари билан биргаликда янги ва машаққатли сафарга тараддуд кўра бошладилар. Бошқа маҳбуслар қатори, Усмон Носир ҳам яна тиббий кўрикдан ўтиб, бўлажак оғир жисмоний ишларга лаёқатли деб топилди. 21 майда бу тўғридаги ҳужжатга маҳбусхона шифокори Васильев имзо чекди. Орадан бир кун-ярим кун ўтгач, маҳбуслар итлар ва соқчилар қуршовида шаҳар вокзали сари йўл олдилар. Шу кундан эътиборан бахтсиз шоир ҳаётининг янада аянчли ва фожиали даври бошланди.

Сиёсий маҳбусларнинг узок масофалик манзилларга поездда боришлари билан боғлиқ дахшатли тафсилотлар А. Солженициннинг «ГУЛАГ архипалаги» асарида муфассал баён этилган. Усмон Носирнинг «шахсий иши»да бу кишанли сафарга оид бирорта ҳужжат, бирорта қалима сўз йўқ. Лекин бу ғурбатли сафарнинг шоир қалбида янги жароҳатлар қолдирганини сезиш қийин эмас.

Челябинскдан Владивостокка қадар тортилган темир йўли икки ойлик муддат ичида Петропавловск, Омск, Новосибирск, Красноярск, Иркутск, Улан-Уде, Чита, Благовещенск, Хабаровск сингари катта шаҳарларгина эмас, балки бошқа ўнлаб кичик бекатлардан ҳам ўтар эди. Йўл ниҳоятда олис, маҳбус вагонлардаги шарт-шароитлар эса турли касалликларни келтириб чиқаришга мойил бўлгани учун маҳбуслар Новосибирск, Иркутск ва Чита шаҳарларида узок тўхтаб, ҳаммом ҳам қилдилар. Поезд бу ва бошқа йирик шаҳарлар вокзалининг боши берк йўлларида неча соатлаб ва ҳатто кунлаб ҳам тўхтаган пайтлари оз бўлмади. Маҳбуслар назоратчиларни турли маиший заруратлар билан безовта қилавермасликлари учун овқат ва сув керагидан ортиқ даражада тежалди. Айниқса, шўр баликдан тайёрланган озуқадан сўнг маҳбусларни ташналик

кийнашига карамай, сув анқонинг уруғи бўлди. Шу тарзда азоблар тури кун сайин ортиб борди.

Йўлда замбарак каби курол-яроғлар ортган ҳарбий эшелонлар тез-тез учраб турди. Кимдир «Уруш бошланибди!» деди. Усмон Носир бу ҳарбий техниканинг Шарк томон жадал бораётганини кўриб, Япония билан уруш бошланган, деб ўйлади. Агар унинг бу фарази тўғри бўлиб чикса, маҳбуслар яқин орада озод этилиб, армияга олиниши мумкин эди. Уруш гарчанд мамлакат учун фалокатли бўлса-да, маҳбуслар қалбида умид қони жўша бошлади. Лекин ҳали иккинчи жаҳон уруши бошланмаган, балки шўро қўшинлари Мўғулистонга кираётган эди.

Поезд Владивостокка қадар олис ва машаққатли масофани босиб ўтар экан, маҳбуслар, Розенфельднинг хотирлашича, ўз уйларига хат ёзар ва бу конвертсиз, маркасиз хатларни темир панжаралар қокилган деразаларнинг тирқишларидан ташлар эдилар. Айтишларича, бу хатлар баъзи бир инсофли кишиларнинг қўлига тушиб, улар ёрдами билан бу хатларни интиклик билан кутаётган уйларга етиб борган ҳоллар ҳам оз бўлмаган. Хат ёзиш, ўзининг ҳолаҳволидан онасини, ёр-биродарларини хабардор қилишнинг ҳар бир имкониятини орзиқиб қутган Усмон Носир ҳам, шубҳасиз, Русиянинг ана шу кенгликларида неча-неча хатларни учирма қилган бўлса ажаб эмас. Лекин, афсуски, унинг хатлари шафқатли кишиларнинг қўлларига тушмаган кўринади...

Шундай қилиб, маҳбуслар қарвони 2 июль куни Владивосток тупроғига, аниқроғи, Владлагга етиб келди. Владивосток шу йилларда Шимоли-шарқий Сибирнинг турли жаҳаннамларига XX аср қулларни тақсим қилувчи маҳбуслар мамлакатининг «пойтахти» ҳисобланар эди. Сув йўли эндигина очилгани ва буғюрар кемалар етарли микдорга эга бўлмагани учун маҳбуслар бу ерда неча кунлаб навбат кутардилар. Усмон Носир мансуб қарвон ҳам бу ерда беш кун буғюрар кеманинг келишини кутди. Ниҳоят,

7 июль кунни махбус шоир тушган «Уэлен» кемаси Владивосток лиманидан аста сирғалиб, Япон денгизига чикиб олди.

Кема Япон денгизидан кейин яна бир неча кун ичида Сахалин ороли билан Японияни ажратиб турган Лаперуза бұғозидан ўтди. Сўнг Охота денгизининг кок ўртасидан кесиб, кучли тўлкинлар ҳамласидан чайқала-чайқала, ахийри, Магадан лиманида лангар ташлади.

Махбуслар Магадандаги таксимот пунктига жойлашганларидан сўнг, Шимоли-шарқий меҳнат-тузатув лагери бошқармасининг вакили 21 июлда Усмон Носирнинг етиб келгани ва ундан қора ишчи сифатида фойдаланиш мумкинлигини қайд этди. Шифокор эса, бу хужжатнинг орка тарафига «енгил меҳнат», «бир ойлик даво», «зангла» сўзларини ёзди. Бу сўзлар бежиз битилмаган; Усмон Носирнинг нафақат тишлари, балки барча аъзолари нурай бошлаган эди.

Шу кунидек янги келган махбусларни тўда-тўда килиб Қолима бўйлаб сочилган конларга машиналарда олиб кетдилар:

«Ниҳоят, бизни Қолимага олиб келишди,— деб эслайди С. В. Розенфельд.— Магаданнинг марказида уч-тўртта нкки каватли ёғоч уйлар-бўлиб, уларда лагерлар бошқармаси жойлашган экан. Бу уйларнинг шундоқкина ёнида таксимот пункти. Бу ерда махбусларни кўп ушлаб турмас эканлар. Бизни овқатлантиришгач, машиналарга тушуриб, Магадандан 500—700 км наридаги лагерларга жўнатишди. Ҳар бир лагерга олтидан машина ажратишди. Биз бир неча кундан кейин Жанубий тоғ саноати бошқармасига қарашли «Бешийллик» деган конга етиб бордик».

Оқ айикдан бўлак тирик жонни кўрмаган музликлар ўлкаси ўзининг олтин дафиналари билан машҳур бўлиб, уларни давлатнинг таги очиқ копига солиш учун миллионлаб бегуноҳ кишилар ҳибсга олинмоқда ва бу ерларга келтирилмоқда эди. Усмон Носир ҳам ана шундай махбуслар

окими билан 1939 йилнинг 22 июлида «Экспедиция» кониға етиб келди.

Шаркий Сибирнинг абадий музликлар ўлкаси билан туташган оқ адрлари ва ундаги хисобсиз конлар 1932 йилда ўзлаштирила бошлаган эди. Миллионлаб кулларнинг бу ерга келтирилиши ва камчи остида ишлатилиши натижасида қисқа муддат ичида дастлабки самаралар кўринди. «Дальстрой» бошқармаси 1938 йил бўйича кимматбаҳо маъданни казиб олиш режасини муддатидан олдин бажариб, ўлканинг «порлоқ келажак»га ҳукумат раҳбарларида катта ишонч уйғотди. 1938 йилнинг сўнги кунларида Сталин, Молотов ва Берия «Дальстрой» бошлиғи Павлов ва бошқа раҳбарлари номига телеграмма йўллаб, «Дальстрой» ишчилари, инженер-техник ходимлари ва бутун жамоасини катта меҳнат ғалабаси билан табрикладилар; «Улуғ Ватанимиз социалистик хўжалигини мустаҳкамлашда айниқса алоҳида аҳамиятга эга бўлган ишингизда янада катта муваффақиятлар тилаймиз...» — деб ёздилар улар. Партия ва ҳукумат раҳбарларининг бу табригига жавобан «Дальстрой» жамоаси 1939 йил режаларини август ойидаёқ бажаришга ваъда берди. Усмон Носир сингари миллионлаб маҳбуслар ана шу ваъданинг бажарилиши учун бу кимсасиз ўлкага мажбуран юборилган эди.

ЛАГЕРЬ

«Советская Калыма» рўзномасининг 1939 йил 16 июнь сонида «Калима ривоятлари» деган мақола босилган. Бу мақолани ўқиган кишида абадий музликлар ўлкасига беихтиёр муҳаббат уйғониши мумкин:

«...Мана, ҳаво ҳам ёришди. Кони ярим ороли, Завялов ороли, Арман тоғларининг чўкқилари кўринди. Денгиз жўшиб турибди. Тўлкинлар ёрқин шуълалар билан кўпириб, гранит соҳилга шошилиб чопади.

Тубанлик каъридаги зулматдан минглаб медузалар

куёш сари чикиб келади. Улар, худди биллурдан ясалган гуллар сингари, тўлкинлар узра сочилиб, кизгиш хошияли япроклари билан тебраниб туради. Куз айёмидаги совук, ёвуз ва дахшатли Охота денгизининг hozир шундай сокин бўлиши, жанубдаги иссиқ денгизларнинг бўёклари билан товланиши мумкинлигига ишонмайсан, киши.

Кеманинг лиман четига енгил келиб урилиши саёҳатнинг тугаганидан дарак берди. Узок кунлар давом этган бекорчиликдан толиққан йўловчилар бир зумда кирғоққа чикдилар. Мана, ўша Қолима...»

Мен рўзнома тахламларини варақлаб, бу сўзларни ўқир эканман, улар, чиндан ҳам, ривоят эканини хис этаман. Зеро, биламанки, кирғоққа келиб урилган буғюрар «Журма» ё «Уэлен» бўладими, у Охота денгизининг дахшатли пўртаналари оша бир неча кун давомида ўтиб борар экан, кема тубида, ним коронғиликда бир-бирининг устида тигиз ўлтирган, қанча-қанча маҳбуслар силласи қуриган, дахшатли пўртаналар ваҳмасидан юраги ёрилган ва ўша жойнинг ўзида омонатларини Аллоҳга топширган бўлардилар. Уларнинг жасадлари эса шу замони уфқсиз-кирғоқсиз уммонга улоқтирилар эди...

Иброҳим Назирий тушган кема уч денгиз оша Қолимага етиб келганида, чалажон маҳбусларни аранг, бирма-бир кўтариб олишган.

Хуллас, ана шундай силласи қуриган маҳбуслар 22 июль куни «Экспедиция» конига етиб келдилар.

Мен «Советская Колыма» рўзномасини қанчалик титиб чикмайин, бу кон ҳақида маълумот берувчи бирор хабарни учратмадим. Фақатгина унинг Иброҳим Назирий тушган «Ўрдаксой» («Утиная»), шунингдек, «Разведкачи», «Геология» сингари Оротукан туманига қарашли конлар силласига қўшни бўлганини билдим, холос. Шунингдек, «Ўрта Оротукан» конидаги «энг илғор» ишчиларнинг «Экспедиция» конига иш тажрибасини ўрганиш учун борганларидан воқиф бўлдим. Аммо улар «экспедиция»чилардан

нималарни ўргандилар экан — буни билмайман.

А. Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги» асарида ёзилишича, бу кон-лагернинг бошлиғи лейтенант Григорьев ҳар куни тўппонча билан конни айланиб чиқар ва нормани бажармаган бир-икки маҳбусни бошқаларнинг кўзи олдида отиб ташлар экан. Усмон Носир келиб тушган кон-лагерда ана шундай каттик тартиб ўрнатилган эди.

Усмон Носир билан тахминан бир вақтда, 1939 йилда Қолимага борган ва тирик қолган маҳбуслар орасида А. Баликов деган киши ҳам бўлган. У «Магаданская правда» рўзномасининг 1989 йил 15 январь сонидида эълон қилинган хотирасида бундай маълумотни берган:

«Нагаево лиманига келиб тушишимиз билан бизни тақсимот пунктида машиналарга солиб, конларга жўнатишди. Мен «Экспедиция» қонидаги лагерга тушдим. Лагерь бошлиқлари бизни «контрик»лар — аксилинкилобчилар деб аташар эди. Чим билан қопланган катта брезент чодирлар ва бараклар бизнинг турад жойимиз бўлди.

Маъмурлар, тақсимловчилар, рота бошлиқлари ва соқчиларнинг бизга бўлган муносабати ҳаддан ташқари ёмон эди. Ҳақорат, таҳқирлаш, ўзбошимчалик. Сал нарсага урар ва «мохховхона» (изолятор)га судрашар эди...

Биз қазилма жойида (забойда) ишладик. Инсон зоти ууддалаши маҳол бўлган нарсаларни бажариш учун бутун кучимизни сарф этар эдик, акс ҳолда, шўримиз қурирди. Аммо биринчи қишдаёқ кўплар оғир шароитга чидай олмади: баъзи бирлар силласи қуриб ўлган бўлса, бошқалари ўз жонига қасд қилишдан бошқа иложни топмади...»

Бошқа лагерларда бўлганидек, бу лагерда ҳам маҳбуслар эрталаб соат 6 да туриб, нонушта қилганлар. Сўнг соат 7 да ишга чиққанлар. Иш жойи эса бир неча километр узокда бўлган. Тонг кеч отгани сабабли маҳбуслар ним қоронғиликда, 50°лик совуқда жунжикиб ишга борганлар. Езу киш ҳаво 50°дан бир оз кўтарилиб ё тушиб турган. Аёзли киш ойларида эса 60°гача совуқ бўлган. Ана

шундай ёввойи иклим шаронтида, изғиринли совукда, ярим оч ҳолатда маҳбуслар 12 соатлаб ишлаганлар.

«Мен Ўрдақсойда, Усмон эса «Экспедиция» конларида бўлганмиз,— деб эслайди шоирнинг дўсти ва қисматдоши Иброҳим Назирий.— Бир кондан иккинчисига бориш ниҳоятда азобли эди. Езда ботқоклар эрий бошлагани, кишда эса изғиринли бўрон дағдаға қилиб тургани учун бизнинг бир-биримиздан хабар олиб туришимиз қийин эди. Шунга қарамай, маҳбуслар орасида кўринмас телеграф бўлган. Қайси конга ким келганини билиб турардик.

Ўша пайтда Қолимада биз билан бирга Усмон Носир, Элбек, Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Зельцина, Саъдулла Турсунхўжаев, Раҳмон Эгамбердиев ва бошқалар бўлишган. Биз, баъзан кечикиб бўлса ҳам, бир-биримизнинг ҳолимиздан хабардор бўлиб турганмиз.

Элбек маҳбус ишчилар билан ўрмон кесгани борганида, ҳолдан тойиб, лагерга қайтиб келолмаган. Маҳбус ишчилар уни ўрмондаги чодирда қолдириб келганлар. Аммо кечаси совук 60°дан ҳам ошиб, у икки оёғини совукка олдирган. Кейин унинг икки оёғини кесиб ташлаганлар.

Усмон Носир ҳам ҳаддан ташқари оғир ишга, азоб ва уқубатларга чидамай, ўзини қасддан совукка олдирган эди».

Усмон Носир «Экспедиция» қонида ана шундай оғир шаронтда яшади.

У Златоуст маҳбусхонасида ўтирган пайтидаёқ шўро ҳукуматида адолат йўқлиги ва бўлмаслигини тушунган, бу ҳукумат одамни, унинг айби бор-йўқлигидан катъий назар, янчиб ташлаши ҳеч гап эмаслигини кўрган ва ундан ихлоси қайтган эди. Шунинг учун ҳам у ҳатто маҳбус бўлишига қарамай, бу ҳукумат фойдасига ишлашдан бош тортди. Қуйидаги ҳужжат шундан гувоҳлик беради:

«ДАЛОЛАТНОМА

1939 й. июлнинг 27-куни биз, қуйида имзо чекувчилар: «Экспедиция» қони «Тамға» («Герб») участкаси бўйича

л/ старостаси Козловский, л./ иш таксимловчиси Фадеев ва МТБ¹ муфаттиши Ключев ушбу далолатномани шу ҳақда туздикким, бугун маҳбус Носиров Усмон — 1912—14—46—67 ЎзССР ЖК, муддати 10 йил, х/ маҳрумлиги 5 йил — тонгги сафланиш пайтида жисмоний соғлом бўлиши ва хаста эмаслигига қарамай, ишга чиқишдан катъиян бўйин товлади. У ўз қарорини асослаб, умуман, ишлаш хоҳиши йўқлигини айтиб, деди: «Мең шўро ҳокимияти қонунларига 20 йил ишониб келдим, энди ишонмайман; шуни кўряпманки, менинг миямдаги энергияни тортиб олишни истамоқдалар, яъни жисмоний меҳнат қилишга мажбур этмоқчилар. Бу эса мени оғли равишда ўлдирмоқчи бўлганларини англатади. Шундай экан, мен ўз ўлимимни тезлаштириш учун, тезроқ ўлиш учун бугундан бошлаб очлик эълон қиламан ва шундай қиламанки, лагерь ва, умуман, ҳукумат раҳбарлари менинг қотилим бўлишади. Еки мен рўпара келган биринчи одамниёқ ўлдираман». У шундай сўзлар билан ҳайқириб, МТБ муфаттишига ташланиб, унинг бўйнига ёпишмоқчи бўлди, аммо биз бу ҳолнинг олдини олиб қолдик. Ушбу далолатнома шул ҳақдадир.

Имзолар:

л/ старостаси	(Козловский)
л/ иш таксимловчиси	(Фадеев)
АЛП ² МТБ муфаттиши	(Ключев)».

Бу далолатнома билан танишган киши лагерга эндигина келиб тушган маҳбуснинг изтироблар қуюнида чарх урган, минг хил азобларни бошидан ўтказган ва адои тамом бўлган ҳолатини тасаввур этиши қийин эмас. Шўро ҳукумати навқирон шоирни маънавий маҳв этибгина қолмай, унинг зардоб тўла ичига ёниб турган гугуртни ҳам

¹ Мадания-тарбиявий бўлим.

² Алоҳида лагерь пункти.

ташлаган ва унинг қизиб-қовжираб турган барча аъзолари гуруллаб ёнаётган гулханга айланган эди.

Колимадаги асосий ишчи кучи 58-моддага кўра айбланган сиёсий маҳбуслар бўлган. Шу билан бирга бу ишчи кучи орасида жиний унсурлар — каллакесарлар, ўғрилар, кисовурлар ҳам оз бўлса-да, ҳар ҳолда бор эди. Аммо шу оз ёвуз куч Колимадаги лагерларни ётқизиб-турғизган. Улар бригадирликдан тортиб барча лавозимларни эгаллаб олган эдилар. Мабодо бирор маҳбус ишдан бўйин товласа ё нормани бажармаса, бу каллакесар бригадирлар уларни итдай думалатиб калтаклар эдилар.

Усмон Носир шу нарсани кўра-била туриб, нафакат лагерь маъмурияти, балки бригадир лавозимини эгаллаб олган жиноятчиларни ҳам ўзига душман қилиб қўйди.

Колимада жорий этилган тартибга кўра, ишдан бўйин товлаган маҳбусни эрталабки сафланиш олдида шафқатсиз равишда уриб, тавбасига таянтирар эдилар. Ўша куни Усмон Носир билан ҳам шундай кўнгилсиз воқеа содир бўлди.

Дарвоқе, шу куни яна бир воқеа рўй берган.

Шоирнинг Кемерово вилоятидаги хужжатлари орасида антиқа бир ариза бор. Бу аризанинг антиқалиги шундаки, у У. Носирбоев деган маҳбус томонидан ёзилган. Бир буклами йиртилган тўрт буклоглик калин хўжалик қоғозига кимёвий қалам билан ёзилган бу ариза шоирнинг дастхатига сира ўхшамайди. Лекин у Усмон Носирнинг «шахсий иши»га бежиз тикилмаган.

Мана, ўша ариза:

«Экспедиция» конининг бошлиғига
Лагерьнинг 5-барагидаги У. Носирбоевдан

АРИЗА

Сартарош бундан 5 кун илгари лагерга янги келган маҳбуслар партиясининг соч-соқолини қирар экан, менинг коверкот костюмим (шим ва пиджагим)ни сотиб олиш ё

эртасига қайтариш шарти билан олган эди, зероки, у костюмнинг унга тўғри келиш-келмаслигини билмас эди. У эртаси кун келмаганлиги сабабли мен лагерни кўриклаётган навбатчи (баланд бўйли малласоч киши)га оғзаки арз қилган эдим, у костюм топилгани ва АЛП¹ бошлиғида эканлигини ҳамда лагпункт бошлиғига ариза беришим кераклигини айтди. Мен навбатчига, АЛП бошлиғига ва лагерь бошлиғига қайта-қайта мурожаат этишимга карамай, костюмни қайтариб беришмади. Бири «Эртага кел», деса, бошқаси мени қандайдир жазо билан қўрқитмоқчи бўладики, мен нима учун жазоланишим кераклигини билолмай қолдим. Бу костюмни толиб қайтаришда менга ёрдам беришингизни ўтиниб сўрайман. Менинг бошқа ҳеч нарсам, шунингдек, пулим ҳам йўк.

Лагер маҳбуси Носирбоев.

5-сонли барак. Манчинский бригадаси.

—
27/ VII 39 й.»

Ариза тагига АЛП бошлиғи Коньтер 28 июль санаси билан имзо чекиб, костюмни қайтаришда маҳбусга кўмаклашмоқчи бўлганини маълум қилган. Сўнг 29 июль санаси билан «костюм қайтарилди», деб ёзилган ва имзо чекилган.

Шу аризада тилга олинган бирорта исм ё бирорта ракам шоирнинг Қолимадаги ҳаётига оид ҳужжатлари орасида учрамайди. Аммо бундай ҳужжатларнинг ўзи оз бўлгани сабабли юқоридаги факт асосида аризанинг Усмон Носирга мансуб эмаслигини тасдиқлаш ҳам мумкин эмас. Дастхат масаласига келсак, ғадир-будир коғозга учи тўмтоқ қалам билан туфлаб, қийналиб ёзиш натижасида ҳар қандай дастхат ҳам ўзгариши мумкин. Эҳтимол, шоир телогрейкаси — пахталик либоси бўлгани учун костюмини зарурат юзасидан сотмоқчи бўлгандир. Лекин у ҳолда шоир нима учун ва қандай қилиб ўзини «У. Носирбоев» деб

¹ Алоҳида лагерь пункти.

атаган? Бу саволга жавобни, назаримда, унинг шу кезларда ўқтин-ўқтин пароканда бўлиб турган рухий ҳолатидан ахтариш лозимдир.

Хуллас, Усмон Носир 27 июль куни ишга чикмади. У 23 июлдан то 1 августга қадар атиги 7 кун ишлаб, ўзига юклатилган вазифани 32 фойиз миқдорда бажарди. Август-сентябрь ойларида эса на якшанбага, на нураб бораётган саломатлигига қарамай, уззукун ишда бўлди. Аммо у агар август ойида планни 67 фойиз бажарган бўлса, сентябрь ойида бу кўрсаткич 54 фойизга қадар пасайди. Бу, маҳбус шоирнинг ишқмаслиги эмас, балки сўлиб бораётган соғлиғи туфайли юз берган эди. Шунга қарамай, у хизмат қилган участка бошлиғи «Иш кунларини ҳисоблаш харитаси»да маҳбус ишчига тавсиянома ёзар экан, «Ишга муносабати ёмон, асбоб-анжомга бўлган муносабати ундан ҳам бадтар», деб қайд этган. Маъмурият эса, бу сўзлардан ташқари, «Маиший турмушдаги хулқ-атвори ёмон. Лагерь интизомига бўйсунмайди. Ғийбатчи — ялков», деб маҳбусга салбий тавсифнома берган.

Қалтаклардан, маҳбусхоналардаги, поезд ва буғюрар кемадаги ҳайвонларча муносабатдан тинка-мадори қуриб, бир бурда бўлиб қолган шоир бошқа маҳбуслар катори ишлай олмас эди. Бундан норози бўлган бошлиқлар участканинг умумий кўрсаткичини туширгани ва текин томок бўлгани учун уни дўппослаб, соғлиғининг янада ёмонлашувига сабабчи бўлганлар. Шунинг учун ҳам у октябрь-декабрь ойларида касаллиги туфайли бир кун ҳам ишга чикмаган. Участка бошлиғи ҳам, лагерь маъмурияти ҳам унга шу даврда тавсифнома берар эканлар, фақатгина бир сўзни — «касал» сўзини ёзганлар, холос. 1940 йилнинг 1 январидан 31 мартга қадар эса у фақат 11 кун ишлаб, 80 кунни хасталик билан ўтказган. У хасталиги ва меҳнат қобилиятига тўла эга бўлмаганлиги сабабли бир бригададан иккинчисига, бир участкадан бошқасига тишимсиз кўчиб юрган.

Маҳбус шоирнинг «Экспедиция» конида дастлаб кандай иш билан шугуллангани бирор ҳужжатда қайд этилмаган. 1940 йилнинг биринчи фасли учун тўлдирилган «ҳисоблаш харитаси»дан эса унинг кончи (забойшиқ) вази-фасида ишлагани маълум бўлади.

Усмон Носирнинг Сибирь конларида кечган ҳаётидан хабардор собиқ маҳбусларнинг хотирлашларига кўра, у лагерда, чунончи, ўрмон кесиш ишларида ҳам қатнашган; кундалик нормани бажаришда қийналгани учун ўзбек маҳбуслар ўзлари кесиб йиқитган дарахтларнинг бир қисмини унинг ҳисобига ўтказиб турганлар. Бундай мурувват эвазига шоир уларнинг олис юртдаги ота-оналари, рафика ва қайликларига атаб шеърини мактублар ёзиб берган. Яна шу кишиларнинг айтишларича, ҳаётдан тўйган шоир ағдарилган дарахтларнинг шох-шаббаларини кесар экан, узун-узун чўпларни олиб, қулоқлари ва бурун катакларига тикиб қонатган ва шундай йўллар билан ўз жонига қасд қилмокчи бўлган.

* * *

Марҳум тилшунос олим Сафо Зуфарий айтган бу воқеаларнинг қачон ва қайси лагерда кечгани номаълум. Аммо шу нарса аёнки, ўша пайтда Усмон Носирнинг ёнида Тожихон Шодиева сингари меҳрибон юртдошлари ҳам бўлган.

Фарғоналик ёзувчи Йўлдош Сулаймоннинг ҳикоя қилишича, Тожихон Шодиева Усмон Носир билан Магадан атрофидаги лагерларнинг бирида бирга бўлган. Йўлдошали шўро ҳукуматининг «марҳаматлари»дан бенасиб қолмаган бу машҳур ўзбек аёлига бағишланган очеркида бундай воқеани ҳикоя қилади:

«...Ўрмон ичини тўлдирган маҳбусларнинг бир гуруҳи арра ва болталар билан дарахт йиқитар, бир гуруҳи бутар, бошқалари эса силлиқланган ёғочларни бир ерга тахлар, аммо ҳеч биридан чурқ этган овоз чиқмасди. Хар ер, хар

ерда ёқилган гулханлар атрофида айланган назоратчиларнинг кўзи махбусларда, уларни хиёл нафас ростлагани ҳам қўйишмайди. Мажоли етмай қолганларнинг бошига, елкаси, бўйинларига милтикнинг қўндоғи тушар, гап қайтарган ё ўзини химоя қилган махбус сўзсиз-сўроқсиз отиб ташланарди.

Тожихон ҳам совукда қотиб қолмаслик, ҳам калтак емаслик учун ёғочларни шоша-пиша бутарди. Қор тиниб, совук бадтар кучайди. Охота денгизидан оқиб келаётган аччиқ изғирин махбуслар юзига игнадай санчилар, бурун ва оғизларини музлатар, озгина ҳаракатсиз қолган одамнинг музлаб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Аммо шу пайт қўли кичиган назоратчи келиб, Тожихонга ўшқиради:

«— Нега буталган жойга қайта-қайта болта уряпсан, ёғочни нобуд қилмоқчимисан?

— Кечиринг...

— Мана, «кечиринг!»

Назоратчи Тожихонни қулочкашлаб урди. Тожихон орқага йикилиб, қорга кўмилди...»

Ана шу ходиса содир бўлган жойдан юз кадамча нарида Усмон Носир ҳам бўлган. Лекин на унинг, на бошқа бирор махбуснинг Тожихонни химоя қилиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам улар одатда ишдан қайтганларидан кейин барак олдида суҳбатлашар эдилар.

«— ...Бардаммисиз, Тожихон опа? — бу меҳрли овоздан Тожихоннинг вужудига илиқлик югурди.

Барак яқинига келиб, сафлар тарқалиб, кимдир ўзини ичкарига уриб, кечки овкатгача озгина чўзилиб олишга шошилаётган, кимдир ўзига яқин одамни қидираётган пайтда уни Усмон Носир саволга тутган эди...

...Тожихон шонирга худди туғишган укасига қарагандай меҳр билан тикилди. Кеча кечқурунги миш-мишни эслаб:

— Сизни яна кўчиришармикин, Усмон? — деб сўради.

— Сиз ҳам эшитдингизми?

Тожихон боши билан «ҳа» ишорасини килиб, кейин:

— Сизни бу ерга олиб келганига бир ҳафта ҳам бўлгани йўқ-ку,— деди.

— Мен, негадир, ҳеч ерга сиғмаяпман,— истехзоли кулди Усмон Носир,— мисоли соккадай бўлиб колдим. Хоҳлаган томонларига отишяпти.

...Кечкурун йўқлама бошланиб, Усмон Носир Тожихонга: «Кейин гаплашамиз», деб бараги томон кетди. Тожихон ҳам ўз барагига кирди»...

Бу лавҳадан маълум бўлишича, Усмон Носир «Экспедиция» кон-лагерида кўп ушланиб колмаган. Нимжон, ҳаста, силласи қуриган шоир, бир томондан, иш нормасини бажара, иккинчи томондан, назоратчилар билан чиқиша олмани учун лагердан-лагерга кўчиб юрган.

Бояги очеркда тасвирланишича, Тожихон Шодиева билан унинг баракдош дугонаси Москвага — бири Сталинга, иккинчиси эса Молотов номига ариза ёзгани учун музхона билан жазоланган:

«Хавфли ҳисобланган маҳбусларни отиб ташлаш ёки бу ердан ҳам совуқроқ жойга кўчириш олдидан шундай буйруқ бўларди. Бунда икки киши сиғадиган совуқ хонага эркак билан аёлни яланғоч килиб, оёқ-қўлини боғлаб ташлашарди. Тожихон билан Наташа назоратчилардан шафқат кутиб бўлмаслигини билсалар ҳам:

— Бундан кўра отинглар, ҳозир отсаларинг ҳам майли,— деб баравар йиғлашди.

Аммо уларнинг кўз ёшларига эътибор беришмади. Икки аёлнинг музхонага ташланганини эшитиб норозилик билдирган Усмон Носирни ташқарига олиб чиқиб, ўлгудай калтаклашди. У барагига эмаклаб кириб бориб, бир неча кун ўрнидан туролмай ётди».

Бир ҳафтадан кейин ўн кишини 47-километрдаги лагерга жўнатишди. Булар орасида Усмон Носир билан Тожихон ҳам бор эди».

Маҳбуслар Магадан атропофидаги лагерларнинг бирортасида инсон ўрнида кўрилмаган. Улар устидан истаганларича зулм ўтказганлар. Уларни истаганларича ҳақорат қилганлар. Лекин шундай лагерлар орасида ҳам Сусумандаги лагерь айниқса даҳшатли жиҳатлари билан ажралган.

Йўлдош Сулаймон очеркидан маълум бўлишича, Усмон Носир 47-километрдан кейин худди шу азобгоҳга — Сусуманга кўчирилган.

Сусуман Колиманинг ўрмонли заминидан хийла олисда, тундранинг ҳақкам-дуккам бутазорлари билан тепаликлари орасида жойлашган эди. Бу ернинг ёввойи табиати унда хизмат қилган назоратчиларнинг ваҳшийлиги билан кўшилиб, маҳбуслар учун ер юзидаги жаҳаннамлардан бирига айланган эди.

Усмон Носир шу ерга келиб сўнди; шу ерга келиб, яна совуқ олдирди. Унинг совуқ урган оёқ панжалари шу ерда сумалакдек совуқ, жонсиз ва бегона аъзоларга айланди.

НОГИРОНЛАР ШАҲАРЧАСИ

Бу бедаво масканнинг турли-туман номлари бор. У ИИХК ҳужжатларида «Инвалидлар шаҳарчаси АЛП» деб юритилса, маҳбуслар уни «Инвалидка», назоратчилар эса «Йигирма учинчи колонна» деб атаганлар.

Лагерда икки зона бўлган. Бири ишчилар зонаси бўлиб, унда оз-моз иш қобилиятига эга бўлган ногирон маҳбуслар, иккинчисида эса ғарибу ғураболар, сўқирлар, қўлсиз-оёқсиз маҳбуслар яшаган.

Такдир 1940 йилнинг баҳорида Усмон Носирни шу ерга олиб келиб ташлаган.

Бу лагернинг ҳар икки зонаси ҳам аянчли манзарадан иборат эди. Шунга қарамай, биринчи зонага тушган маҳбуслар ўз тақдирларидан бир қадар мамнун бўлиб, Аллоҳ-

га шукроналар айтиб яшаганлар. Бунинг сабаби шунда эдики, у ерда ишлаган махбусларда очликдан ўлиш хавфи йўқ эди.

Зонада кенг истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи цехлар бўлиб, уларда мебель, карават, ўйинчоқ каби кундалик рўзғорга керакли буюмлар ясалган. Тол чивикларидан эса ўриндик, жомадон, турли-туман саватлар тўқилган. Қонвойсиз юриш ҳуқуқига эга бўлган ўғрилар, каллакесарлар ва бошқа жиноятчилар бутун Қолима бўйлаб кезиб, тол чивикларини йиғиб келганлар, 58-модда билан қамалган махбуслар эса цехларда ўтириб, улардан ҳар хил буюмлар тўқиганлар.

Усмон Носирни Қолимада сўнгги марта кўрган гувоҳларнинг бири кейинчалик Тошкентга омон-эсон қайтиб келган Раҳмон Эгамбердиев эди. Бу марҳум юртдошимиз Иброҳим Назирийга сихат-саломатлиги ёмонлашиб қолган шоирни машинага кўтариб жойлашганини айтган. «Мен Усмон Носирни охириги мартаба кўрганимда,— деган экан Раҳмон ака,— у мутлако ҳаракат қила олмас эди. Уни машинага солиб қаергадир юбормокчи бўлиб турган эканлар. Лекин у машинага ўз кучи билан чиқа олмайдиган мушкул бир аҳволда эди. Шунинг учун ҳам уни кўрпа устига ётқизиб, сўнг кўрпа билан кўтардик-да, машинага жойладик».

Бу воқеа қачон юз берган бўлиши мумкин?

Агар Усмон Носирнинг «Ҳисоблаш ҳаритаси»га яна бир бор назар ташлайдиган бўлсак, унинг 1940 йилнинг 1 январидан 31 мартга қадар фақат 11 кун ишлаганини кўрамиз. У шу уч ой мобайнида 11 кун ишлаб, 80 кун ишга чиқмаган. Шу даврда у касал бўлган. 80 кун давомида касал бўлган одамнинг эса ўз-ўзини эплай олмаслиги, ҳатто ўрнидан ҳам тура олмаслиги табиий.

Иброҳим Назирийнинг айтишича, Усмон Носир Қолимада соғлиғини йўқотиб, қўл-оёқларини совуққа олдирган; тирсак суяқлари эса тарашага айланган гўшти тешиб

чиққан. Махбуслар ишдан қайтганларида, уни стол устига ётқизиб кўйганлар ва у ётган ҳолида шеърлар ўқиган.

Тахмин қилиш мумкинки, бу сўнгги воқеа ҳам, Р. Эгамбердиев хотирасида қолган ҳодиса ҳам Қолимадаги лагерларнинг бирида рўй берган. Р. Эгамбердиев хаста шоир ўралган кўрпани ким биландир кўтариб, машинага юқлар экан, уни қаерга олиб бормоқчи эканликларини сўрамаган.

Хўш, оғир аҳволдаги махбусни машинага солиб, қаерга олиб боришлари мумкин? Бизнингча, фақат бир жойга — Ногиронлар шаҳарчасига. Бу воқеанинг Ногиронлар шаҳарчасида рўй бериши мумкин эмас. Бундай оғир аҳволдаги махбусни касалхонадан бошқа яна қаерга олиб боришлари мумкин, ахир?..

Хуллас, Усмон Носирнинг саломатлик шами сўниб, шоирни лагерь шароитида тузатишга кўзлари етмагач, уни малакали мутахассислари бўлган касалхонага юборишга қарор қилганлар. Бундай касалхона эса Магадан шаҳридан 23 км олинса жойлашган Ногиронлар шаҳарчасида эди. Бутун Қолима бўйлаб сочилиб ётган лагерларда меҳнат қобилиятини йўқотган, кўл-оёқларини совуқ урган ё бошқа оғир тан жароҳатларига йўлиққан махбуслар шу ерга келтирилар эди. Усмон Носир ҳам 1940 йилнинг 10 апрелида шу ерга олиб келинган.

Афсуски, шоирнинг 1940 йил апрелидан августга қадар бўлган ҳаёти тўғрисида бирор маълумотга эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам баъзи бир фактларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, Усмон Носир Ногиронлар шаҳарчасига келтирилгандан кейин маълум муддат давомида касалхонада даволаниб, озми-кўпми шифо топгач, ўзида яшаш ва ижод учун зарур бўлган кучни яна тўплаб олган.

СТАЛИНГА ХАТ

Мен Усмон Носирни ўша машъум йилларда кўрган қайси гувоҳ билан сўзлашмай, шоир билан 1938 йилда

Тошкент шаҳар маҳбухонасида учрашган Рауф Бойжонов биланми, у билан Златоустда бир камерада ётган Сергей Розенфельд биланми ё Қолимада болалик дўстини бир-икки кўрган, кейин унинг ҳол-аҳволдан Тожиҳон Шодиева, Саъдулла Турсунхўжаев сингари юртдошлари орқали хабардор бўлиб турган Иброҳим Назирий биланми,— уларнинг ҳаммаси шоирда озод бўлиш умиди сўнганини айтдилар. Лекин умид шундай яшил новдали, бақувват илдизли бир гул эканки, ёвуз қўллар уни қанчалик юлиб ташламасин, у Усмон Носир сингари пўлатдан ясалган кишилар қалбида қайта-қайта кўкариб, пушти гуллар тугиб, улар димоғига адолатли келажак нафасини, она юрт меҳрини уфуриб турар экан.

Усмон Носирнинг касалхонада неча ой ётгани маълум эмас. Балки уч ойдир, балки кўпроқдир. У шу вақт давомида ʼфакат «тирилиб»гина қолмай, секин-аста шифокорлардан қоғоз-қалам олиб, ижод ҳам қилди, шеърлар ва дostonлар ёзди. Агар шоирнинг Златоустда ёзган шеърлари маҳбухона маъмурияти томонидан олиб қўйилган бўлса (мавжуд қонун ва қоидаларга кўра), Ногиронлар шаҳарчасида ёзганлари эса унинг ўзида қолди.

Шоир уч йил давомида неча-неча маҳбухоналарни кўрмасин, қанча-қанча аризалар ёзмасин, унинг овози, дарди, ҳақиқатни баён қилиш истаги бу маҳбухоналарнинг темир эшигини тешиб чиқолмади. Тўғри, Златоустда унинг Берия номига ёзган аризаси Москвага етиб борди, аммо шунда ҳам ҳалқ комиссарининг қўлига эмас, балки ИИХК қошидаги бошқармаларнинг бирига борди ва табиийки, унга ҳеч ким эътибор бермади. Унинг на уйига — Тахтапул кўчаси, Маориф маҳалласидаги 61-уйда яшовчи онасига, на Москвага, «халқлар отаси»га хат ёзишига ижозат беришди. Аммо шунга қарамай, йиллар ўтса ҳамки, шоирнинг Сталинга хат ёзиш, ўз бошига тушган қулфатлардан уни хабардор қилиш истагининг яшил япроқлари, кузги барглар каби, сарғаймай қолди.

Нихоят, шоирнинг азалий орзуси ушалиб, унинг «улуғ дохий»га хат ёзиши учун имкон берилди.

Бу, 1940 йилнинг 20 августида бўлган эди. Усмон Носир дарҳол ёзишга тушди:

«ВКП(б) МҚ секретари
Иосиф Виссарионович Сталинга
шоир Носиров Усмондан

АРИЗА

Мен халқ душманларининг тухматига учрадим.

1937 йил (14 июль)да ЎзССР ИИХК душманларининг тухмати билан мени ҳибсга олиб, Сизни ҳақорат қилиш ва бадбин кайфиятдаги шеърларни ёзишда айблади. Терговчи алдов усулларини қўллаб, менинг тажрибасизлигимдан фойдаланиб, ёлғондан иборат айбномани тасдиқлатиб олишга эришди.

1938 йил 5 октябрда Ҳарбий Коллегиянинг кўчма «учли»ги олдида мен юкорида қайд этилган ёлғондан иборат айбномани батамом рад этдим. Аммо Коллегия Ёзувчилар уюшмаси собиқ раҳбарининг суд бошланиши олдида менга кўрсатилган тухматдан иборат кўрсатмасига асосланиб, рад этишимга қарамай, ҳеч қандай фактик материал бўлмаса ҳам, ЎзССР ЖК 67, 64—14-моддаларига кўра, мени 10 йил қамок жазосига ҳукм қилди ва 5 йилга сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди.

Бу қарор, бу ҳукм адолатсиздир.

Мен 1912 йилда туғилганман, болалар уйида, ВЛКСМ сафларида тарбияланганман.

Мен ўзимнинг олтига шеърый тўпламинни, тўртта шеърый таржима асарларимни нашр этганман. Пушкин, Лермонтов ижодидан қилган таржималарим, ўз асарларим сингари, бадний таржима асарлари орасида энг яхшилари ҳисобланади.

Маҳбусликда кечирганим уч йил ичида ҳар қандай қи-

йинчиликларга қарамай, мен битта шеърый роман, учта пьеса, қатор шеърлар тайёрладим.

Мен ижодий кучларга тўла навқирон йигитман.

Мен халқ душманларининг туҳматига қолдим.

Мен ҳаётга қайтишим, Улуғ Ватанимнинг тўлақонли граждани бўлишим керак!

Мен Сиздан ёрдам сўрайман.

1940 й. 20 август.

Имзо

Муддатни ўташ жойимнинг адреси:

Хабаровск ўлкаси, Магадан ш.

261/ 5-почта қутиси.

2-саноат комбинати».

Рус тилида ниҳоятда саводли ёзилган, қисқа ва сермазмун бу хат ҳам, муаллифнинг чиройли, аниқ, ўзига ишонч туйғуси барқ уриб турган дастхати ҳам унинг ўша кезларда рухий бардам, маънавий мустаҳкам бўлганидан дарак беради. Пахлавон келбатли бўлмаса-да, минг хил азоб ва укубатларга дош бериб, шўро тегирмонидан ҳар сафар бутун чиқаётган бу одамда шунча куч қаердан пайдо бўлиб турар экан?!

Ушбу хатнинг охирида қайд этилган «261/ 5-почта қутиси» — бу Магаданнинг сирли ифодаси бўлса, «2-саноат комбинати» эса Ногиронлар шаҳарчасида жойлашган корхона эди. Демак, Усмон Носир касалхонада даволаниб чиққач, шу корхонада ишлай бошлаган ва ўша пайтда — 1940 йил августидан шу хатни ёзган.

Август-сентябрь Узок Шарқ ва Сибирдаги сув йўллари очик бўлган, кемалар қатнови давом этган ойлардир. Шунинг учун ҳам хат ИИХКнинг Магадандаги назаридан ўтгач, ёлланган ишчилар учун хизмат қиладиган алоқа канали билан сув йўли орқали Владивостокка, ундан темир йўли орқали Москвага бориб, тўрт ою саккиз кун деганда, 1940 йил 28 декабрда, ВКП(б) Марказий Қўмитасига келиб тушди. Орадан уч кун ўтмасдан, хат СССР проку-

ратураси томонидан рўйхатга олинди. Шу тарзда у минглаб ноҳақ камалган махбуслар орасида Усмон Носир деган ёш шоирнинг ҳам борлиги ва унинг бу ёруғ оламдан нажот кутаётгани ҳақидаги хабарни идорама-идора, шаҳарма-шаҳар етказиб юрди.

РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда, кунботар томонда Сталин деган бир подшо ўтган экан. Кунларнинг бирида у донишмандларини йиғиб, улар олдига ўзи подшо бўлган мамлакатнинг харитасини ёзибди-да, гоҳ у, гоҳ бу томонни кўрсатиб, «Давлатимнинг маъна бу срида кимлар яшайди-ю қандай ер ости ва ер усти бойликлари бор?» деб сўрайверибди. Донишмандлар унинг саволларига аниқ ва лўнда қилиб жавоб бераверишибди. Охири Сталин деган подшо давлатининг узок бир бурчагини кўрсатиб, яна ўша саволни берган экан, донишмандлар: «Бу ерда одам ҳам, хайвон ҳам яшамайди. Шу қадар совук жой бу ер, саратон пайтида ҳам музлар эримайди. Лекин бу ердаги музликлар тагида олтин конлари бор, дейишади», деб жавоб беришибди.

Сталин ўйлаб-ўйлаб шу тилла конларини очиш учун одам юбормоқчи бўлибди. Аммо бирорта мард «Мана, мен бораман!» демабди. Шундан кейин у бутун мамлакатда қанча шоир ва ёзувчилар бўлса, бирма-бир чакириб, уларни Олтин конлари ўлкасига юборибди. «Шоир ва ёзувчилар нина билан қудук қазувчи одамлар бўлади. Уларнинг шу пайтгача қудук қазиганлари етади. Энди олтин қазисинлар!» — дебди у. Шу-шу кимнинг ёзувчилик ва шоирлик хунари бўлса, ҳаммаси ўша олис ўлкага кетиб, мамлакатда ёзувчи зоти қолмабди. Улар ўлик-тиригига қарамай, Олтин конлар ўлкасида кундузи ҳам, кечаси ҳам ишлаб, подшо хазинасига вагон-вагон олтин юборишибди.

Подшо саройининг эшигидан тортиб тувагигача олтиндан бўлибди.

Шундан кейин подшо «Қани энди яхши бир шоир бўлса-ю менинг олтин ичига фарк бўлиб ўтирганимни кўрса, «олтинланган Сталин», деб кўшиқлар ёзса», деб орзу қилибди. Кейин ўзи хиргойи қилибди:

Олтинланган Сталин,
Олтинланган Сталин...

Унинг бу сўзлари теварак-атрофдаги олтин жомларга урилиб, акс-садо берибди:

Қотилланган Сталин,
Қотилланган Сталин...

Подшонинг жаҳли чиқиб, олтин жомларни ертўлага камаб қўйишни буюрибди. Сўнг донишмандларни чакириб, «Олтин конлар ўлкасидан бирор хабар борми?» деб сўрабди у маъюслик билан:

— Бор,— деб жавоб беришибди донишмандлар.— Ўлмай тирик қолган шоир ва ёзувчилар сизга хат ёзиб турибдилар.

— Қани, олиб келинглар,— дебди подшо.

Донишмандлар катта бир қопни аранг кўтариб келибдилар.

— Бу нима?— сўрабди подшо.

— Сизга келган хатлар, аризалар, илтимослар...— жавоб беришибди донишмандлар.

— Қани, бирортасини олиб, ўқиб кўринг,— буюрибди подшо.

Донишмандлардан бири кўзларини чирт юмиб, қўлини қопга тикибди-да, таваккал қилиб биттасини олибди.

— Қимдан экан? — сўрабди подшо.

— Усмон Носир деган ёш шоирдан экан,— жавоб берибди донишманд.

...Шу пайт кимнингдир «Подъееём!» деган баланд ва дағал товуши эшитилибди-да, баракда ухлаб ётган Усмон Носир уйғониб кетибди.

2-САНОАТ КОРХОНАСИ

Юкорида айтиб ўтилганидек, яшашдан, азобдан тўйган Усмон Носир қўл ва оёқларини қасддан совуққа олдириб, шу йўл билан бу укубат ва разолат оламини тезроқ тарк этмоқчи бўлган. Қўл ва оёқларини совуқ олган махбус эса ишга ярамайди, «меҳнат-тузатув лагери»да, меҳнат «виждон иши, мардлик ва қахрамонлик иши» ҳисобланган бу майдонда ўзининг «ватанпарварлик бурчи»ни ўтай олмайди. Бундайлар Ногиронлар шаҳарчасига келиб ҳам на тузалади, на саноат корхоналарида ёлчителиб меҳнат қилади.

Усмон Носир 1940 йил августидан кейин ҳам ўзини бир мунча яхши ҳис этди; иш нормасини яхшими-ёмонми бажариб турди; шеърлар ҳам ёзди. Бироқ қутб киши кириб, даҳшатли изғиринлар фасли бошланиб, 50—60°лик аёзли кунлар келгач, унинг музхоналарда орттиргани ўпка касаллиги яна хуруж қилди. Шоирнинг соғлиги оғирлашгач, уни яна Ногиронлар шаҳарчасидаги, ўша саноат корхонаси билан ёнма-ён жойлашган касалхонага ётқизишди. Усмон Носир бу ерда 1940 йилнинг 8 ноябридан то 1941 йилнинг 29 январига қадар ётиб даволанди. Унинг сихат-саломатлиги бир қадар изга тушгач, икки ою 21 кун деганда, яна корхонага ишга қайтди...

Усмон Носирга шу куни касалхонанинг IV бўлиmidан берилган маълумотномада сўл ўпка пардасининг яллиғланиб йиринглагани ва зангла хасталигининг кучайганлиги айтилган.

Магаданда август ойи келиши билан ёмғирлар фасли ҳам бошланган. Тинимсиз ёккан ёмғирдан махбусларнинг кийим-бошлари жик-жик ҳўл бўлган. Махбуслар хали ку-

риб улгурмаган кийимларини кийиб, яна ишга борганлар. Тўйиб овқатланмасликлари орқасида эса зангла хасталигига дучор бўлиб, тишлари нураб тўкилган.

Шундай қисмат Усмон Носирни ҳам четлаб ўтмаган.

Шоир касалхонани тарк этгандек кейин хасталик ҳуқуқидан фойдаланиб, 3 кун ишга чиқмади. Кейин, ҳали тузалиб-соғайиб улгурмаган бўлса ҳам ишга тушди. Аммо у шифохонага қатнаш йўли билан ўпка яллиғланиши асоратларидан халос бўлиши лозим эди. Лекин унда бундай имкон бўлмади. Шунинг оқибатида орадан олти ой ўтгач, яна изоляторга тушди.

Одам зоти қаерда яшамасин, сокин ҳаёт бағридами ё маҳбусхонадами, ким биландир ҳамкор бўлишидан маънавий озик олади, ким биландир ҳамнафас бўлиш эса унга фақат азоб келтиради. Усмон Носирнинг асаб торлари тўрт йиллик маҳбуслик даврида таранг тортилгани учун у ўзига рўпара келган ғаламислар, майда гаплар ва китмирлар билан чиқиша олмади. Кучи етса-етмаса, улар билан ташашди. Шундай ташашишлар Ногиронлар шаҳарчасида ҳам рўй бериб турди.

«Ногиронлар шаҳарчаси» — бу, аслида, ИИХК Шимол-шарқий меҳнат-тузатув лагерлари бошқармасига қаршли алоҳида лагерь пункти эди. У бир неча километрлик масофани ўз тасарруфига олган бўлиб, 25-км да пунктнинг изолятори бўлган. Усмон Носир 1941 йилнинг июнь ойида шу ерга тушганида, Кристофоров исмли маҳбус билан уришиб қолиб, унинг пўстагини қоққан. Лагерь режимини шу тарзда бузганлиги учун 16 июнда 5 кеча ва кундузга изолятордан чиқариб юборилган ва у шу вақт ичида яна ишга чиқишга мажбур бўлган.

Хўш, шундай қилиб, Усмон Носир Ногиронлар шаҳарчасида нима билан шуғулланди? «2-саноат корхонаси» деганининг ўзи нима?.. Бундай саволларга жавоб бериш имконияти каминада чекланган бўлса-да, барибир, китоб-

хонда мазкур корхона тўғрисида қандайдир тасаввур уйғо-
тиш лозим кўринади.

Усмон Носирнинг Кемеровода сакланаётган «шахсий иши»да унинг шу корхонадаги меҳнат фаолиятига доир ягона бир ҳужжат бор. Бу, шоирнинг 2-саноат корхонаси-
даги фаолиятини ёритиши билангина эмас, балки унинг тўрт йиллик маҳбуслик даврида олган якка-ю ягона қувонч-
бахш ҳужжат бўлиши билан ҳам эътиборга сазовор. «Но-
гиронлар шаҳарчаси» АЛП бўйича 1941 йил 12 июлда чиқарилган буйруққа кўра, зарбдор меҳнати ва меҳнат интизоми бўйича намунали ишлари учун «шахсий иши»га ёзиш шарти билан Носиров Усмонга ташаккур эълон қилин-
ган. Усмон Носир ўша кунларда бир сменадаги меҳнат нормаси 1 ярим жуфт чипта кавушни тўқиш бўлгани ҳолда у 2 жуфт чипта кавушни тўқиган. У шу вақтда мазкур корхонада маҳбуслар учун чипта кавуш тўқиш билан шуғулланган. Қорхона эса шунга ўхшаш маиший буюмларни ишлаб чиқарган.

Усмон Носирнинг Қолимадаги ҳаёти тўғрисида сўз борганда, унинг рус тилида ҳам шеър ёзганини айтадилар. Узунқулоқ гапларга қараганда, у рус тилида «Қор» деган шеър ёзган ва бу шеър касалхонада хизмат қилувчи шифокорларнинг эътиборини қозонган. Агар шу маълумотда ҳақиқат озор чекмаган бўлса, у ҳолда Ногиронлар шаҳарчасида Усмон Носирнинг катта истеъдодга эга шоир эканлигини кўрган ва қадрлаган юқори мартабали киши бўлган. Ва бу киши унинг Сталинга хат ёзиши ва бу хатнинг Москвага етиб боришида унга ҳомийлик қилган. Шу киши кейинчалик ҳам унга меҳрибонлик кўрсатган. Аммо бу киши ким? АЛП бошлиғи Бондаревми? Ё касалхонанинг номи бизга номаълум бўлган бош шифокорими? Қандай бўлган бўлса-да, бу ёруғ олам бир нафас ҳам меҳрибон ва саховатли инсонларсиз қолмайди. Шундай инсонлар олис Магаданда ҳам ўзбек шоирига мадад қўлини узатиб турганлар.

Усмон Носирнинг Қолимада кечган ҳаёти ҳақида сўз борар экан, замондошларимиз онгига, уларнинг шоир ҳақидаги тасаввурига кириб улгурган баъзи бир хотираларни ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. 50-йилларда она юртга қайтган собик маҳбуслар Усмон Носир ҳақида турли-туман «миш-мишлар»ни таркатганлар. Иброҳим Назирий ҳам, Тожихон Шодиева ҳам шоирнинг улар қўлида жон берганини айтишган. Лекин, маълум бўлишича, улар Усмон Носирдан, биз ўйлаганимиздек, тез-тез хабардор бўла олмаганлар. Бунга имконият ҳам бўлмаган. Улар Усмон Носирни кўрган одамлардан бирор ахборот олиб, шу ахборотларга ишониб, унинг азоб-укубатли ҳаёти ҳақида тасаввур ҳосил қилганлар. Фақат эркин юриш ҳуқуқига эга бўлган Тожихон Шодиевагина Усмон Носир билан маълум фурсат давомида кўришиб, учрашиб турган.

Академик Эркин Юсупов «Ҳаммамизнинг бурчимиз» номли мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил 24 июнь) Тожихон Шодиеванинг Усмон Носир тўғрисидаги хотирасини бундай баён қилади:

«Улуғ Ватан уруши йилларида биз камок лагерида бўлганимизда, маҳбус Саъдулла Турсунхўжаев қўшни лагерда бўлган Усмон Носир оғир аҳволда эканини, ундан хабар олиш зарурлигини менга айтди. Турсунхўжаев лагерда сув ташувчи бўлиб ишлагани учун қўшни лагерлардан келган кишилар билан учрашар, у ерларда юз бераётган воқеалардан бизни хабардор қилиб турар эди. Лагердаги ўзбекистонлик маҳбуслар менга бир неча бурда нон, 3—4 дона қанд тўплаб бердилар. Буларни рўмолимга тугиб олиб, қўшни лагерга бордим. Мен аёл киши бўлганим учун лагерь ташқарисига чиқишга рухсат беришар эди. Усмон Носирни кичкина бир хонага камаб қўйишган экан. У ҳаёл суриб, ўз-ўзича сўзлаб ўтирар, кўзлари жовдираб турарди. Булар унда руҳий касаллик бошланганидан дарак берар эди. Мен унга: «Усмонжон ука, дадил бўлинг, сиз ҳали ёшсиз, ўзингизни йўқотманг, яхши кун-

лар ҳам келар. Ватанга қайтиб борармиз», деб тасалли беришга уриндим. У мен олиб борган нонни ва кандни ер, сўзларимга эса асло парво қилмас эди. Мен навкирон ажойиб талант соҳиби шу аҳволга тушиб қолганини кўриб, эзилиб кетдим ва кечқурун лагерга қайтиб келдим. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, Саъдулла Турсунхўжаев мени яна чакириб, «Тожихон, Усмоннинг аҳволи ёмон бўлиб қолганга ўхшайди, яна бир хабар олиб келмасанг, бўлмайди», деди. Борсам, Усмонни очик ерда, ёмғир остида устунга боғлаб қўйишган экан. У осмонга қараб турар ва нималарнидир гапирар эди. Унинг гапларини тушуна олмадим. У мени танимади ва гапларимга кулок ҳам солмади. У бутунлай савдойи бўлиб қолган эди. Мен йиғлаб лагерга қайтиб келдим ва воқеани айтдим. Шунда Саъдулла Турсунхўжаев менга: «Минг афсус, Усмон Носирнинг ҳам куни битибди», деди. Ўша мудҳиш даврларда оғир руҳий касал бўлганларни даволамас эдилар...»

Тожихон Шодиева бу сўзларни Эркин Юсуповга 1956 йилда — Сталин дўзахидан — аждаҳо комидан омон-эсон кутулиб келган кунларда айтиб берган. Менимча, бу хотирада ҳақиқатга озор берувчи бирорта ҳам сўз йўқ. Қасалхонада берилган ўша «хасталик тарихи»дан кўчирманинг ён тарафида: '«Психоневрологнинг маслаҳатларига муҳтож», деган сўзлар ёзилган бўлиб, улар Тожихон Шодиева хотирасида келтирилган воқеани изоҳлашга хизмат қилади.

Шоирнинг инсон зоти кўрмаган азоб ва укубатлардан савдойи бўлиб қолмаслиги мумкин эмас эди. Ахир унинг — Худо шоир қилиб яратган инсоннинг ҳиссиёти ваҳшиёна ишлар билан топталса, унинг бирдан-бир кулоли — руҳий аъзолари мажақланиб, руҳий ҳаёт ришталари узилиб ташланса, у қандай қилиб савдойи бўлмаслиги мумкин?!

Туроб Тўла Магадандан янгигина қайтган Тожихон Шодиева билан шифохонада учрашиб, унинг шоир ҳақидаги хотираларини ўз кундалиқларига ёзиб олган. Орадан

ўн беш-йигирма йил ўтгандан кейин у камина билан суҳбатда Тожихон Шодиевадан эшитган воқеаларни эслаб, айтган эди: «Бир куни Тожихон опа Усмон Носирни кўргани лагерга борса, у пар ёстикни йиртиб, бошига кийиб ўтирган экан. У шу зайилда ёстикни узок ўйнаб ўтирган бўлса керак, боши, елкаси, ҳаммаёғи пар билан қопланган экан. Шундай пайтларда одатда шифокорлар келиб эмлар, шундан кейингина у ўзига келар экан».

Қосимжон Ҳошимов исм-шарифли собик маҳбус эса кунларнинг бирида Усмон Носирни қаердандир келиб қолган ва кеса қилиб ейилган тарвузнинг ярим палласини бошига кийиб ўтирган ҳолда кўрган. Бошқа бир сафар эса руҳий хасталиги кўзиган Усмон Носирнинг темир панжара ичига ташланганининг гувоҳи бўлган. Шу пайтда тепадан шариллаб ёғиб турган ёмғир хаста маҳбуснинг боши, юзларини ювиб, пастга оқиб тушган. Лагерь навбатчиси ана шундай йўл билан уни «ҳовур»дан туширган.

Усмон Носир ҳақида бошқа «миш-мишлар» ҳам оз эмас. Лекин уларнинг ҳақиқатдан узоклиги аён бўлиб туради.

Усмон Носирнинг хасталиги дарё каби бедор оқимдан иборат эмас, балки ўқтин-ўқтин ёғиб ўтувчи баҳор ёмғирига ўхшар, ёмғирдан кейинги осмон беғубор ва мусаффо тус олганидек, хасталик булути ўтиши билан у яна ижодий қобилиятини тиклар, шеърлар ёзар, қалбидаги нафосат ва малохат гулларини парвариш этар эди.

ИККИ ХАТ ИЗИДАН

Маҳбус шоирда руҳий хасталикнинг кучайиши боиси Сталинга ёзилган хатнинг жавобсиз қолаётганида эди. Қанча машаққатлар эвазига шундай оддий имконга эга бўлган маҳбус 1940 йилнинг охиригача Москвадан жавоб келиб қолар, деб почтанинг келишини сабрсизлик билан кутар ва ун-

га ҳаммадан олдин пешвоз чиқар эди. Шоирнинг Сталиндан жавоб кутаётганини билган кимсалар ҳам ундаги умид гулининг сўлишига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу гул сўлиши билан шоирнинг ҳам ҳаёт шами сўна бошлади ва унинг кон томирларида исён кўтарган руҳий хасталик энди бутун вужудини забт этди.

Холбуки, унинг хати Москвага етиб борган ва жаҳондаги энг йирик бюрократик мамлакатнинг эшикларидан кириб, тешикларидан чиқиб кетмоқда, фақат яқинда бошланган уруш туфайли бу хатнинг ҳаракат тезлиги бир оз сусайган эди.

СССР прокуратураси хатни Кремлдан олиши биланок Усмон Носир «иши» билан шуғулланишни СССР Бош ҳарбий прокуратурасининг зиммасига юклади. Сўнгги идора бошқа долзарб ишлар чиқиб тургани сабабли бир йил давомида шоирнинг «шахсий иши» билан танишишдан нарига ўтмади. 1942 йил 8 январда эса Ўрта Осиё ҳарбий округи ҳарбий прокуратурасига мурожаат этиб, Усмон Носирнинг айбдор ё айбсиз эканлигини аниқлаш учун адабиётчи мутахассислардан иборат гуруҳни тузишни таклиф қилди. Аяни пайтда дастлабки терговда Усмон Носирга қарши кўрсатма берган маҳбусларни қайта сўрок қилиш масаласи кўтарилди. Аммо, бахтга қарши, Анқабой ҳам, Мўминшо Усмонов ҳам, Фитрат ҳам, Қосим Сорокин ҳам «учлик» йиғилишидан кейинок отиб ташланган эдилар. Фақат Анқабойнинггина тергов пайтида берган кўрсатмаларидан суд йиғилишида воз кечганлиги маълум бўлди.

Усмон Носирнинг Сталинга ёзган хатидан тўққиз ой олдин, 1939 йил ноябрида, унинг онаси Холамбиби Масодикова СССР ҳарбий прокурори ва СССР Олий Кенгаши Раёсатининг раиси М. И. Калинин номларига, шунингдек СССР Ёзувчилар уюшмасига шикоят ёзиб, фарзандининг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида пайдо бўлган фикс-фужур натижасида қамокка олингани, унинг камбағал отадан етим қолиб, шўро мактабларида шўро ҳукуматида ҳурмат руҳида

тарбиялангани, унинг ижодига шўро тузуми асосларига қарши ҳеч қандай кайфиятнинг йўқлигини таъкидлаган ва Усмон Носир «иши»ни қайта кўриб чиқишни ўтинган эди. Холамбидининг 7 ноябрда ёзган шу хати 21—22 ноябрь кунлари юқорида зикр этилган барча ташкилотларга етиб борди. Аммо мамлакат тақдири қил устида тургани учун бу хатлар ҳам 1943 йилга қадар эътиборсиз қолди. Ниҳоят, она ва ўғил хатлари қаердадир учрашиб, Усмон Носир тақдирига лоқайдлик билан қараб келган шахслар ва ташкилотларни оёкка турғазди.

1943 йил 24 майда Лагерлар бош бошқармаси қошидаги маҳбусларни оқлаш махсус бошқармаси (МОМБ) бошлигининг ёрдамчиси д. ҳ. капитани Лямин ва МОМБ 1-бўлими бошлигининг ўринбосари Вайсфельд Сиблаг МОМБ бошлиғи д. ҳ. подполковниги Грозний номига Холамбиди Масодикованинг шикоятини юборади. Ушбу хат 4 июнь куни Грознийнинг қўлига бориб теккач, у ўринбосари Сахнинг маҳбуснинг қаерда эканлигини аниқлашни ва уни муддатидан олдин озод қилиш масаласини ҳал қилишни топширади.

Ўз навбатида Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий прокуратураси ҳам Усмон Носирнинг Сталинга йўллаган аризаси бўйича унинг «шахсий иши»ни ўрганишга киришади. Аммо маҳбуснинг жазо муддатини ўташ жойидаги ҳуқуқатворига доир материаллар билан қизиққанида, Усмон Носирнинг 2-саноат корхонасидан ва, умуман, Магадандан бошқа тарафга чиқиб кетганлиги маълум бўлади. ШШМТЛга қарашли тақсимот пункти ҳам маҳбус тўғрисида бирор маълумотга эга эмаслигини хабар қилади. Шу тарзда Усмон Носирнинг ҳатто тирикми ё ўликми эканлиги масаласи очик қолади.

Маҳбус бу даврда, чиндан ҳам, Магаданда ва, умуман, Қолимада йўқ эди.

Шимоли-шарқий меҳнат-тузатув лагерларида жорий этилган тартибга кўра, маҳбуслар ҳар йили куз ойларида

тиббий кўриқдан ўтказилар эди. Шу кўриқ пайтида сихат-саломатлиги яхши деб топилган маҳбуслар ўз лагерларида қолдириллар, қолганлари эса меҳнати енгилроқ бўлган лагерларга юбориларди. Одатда Ногиронлар шаҳарчасида яшовчи хасталар бу масалада истисно этилар, руҳий хасталикка мубтало бўлган маҳбусларга эса, умуман, эътибор берилмас эди.

Лекин шу кезларда, боя айтиб ўтганимиздек, кимдир Усмон Носирга ахён-ахёнда бўлса-да, ёрдам қўлини чўзган. Шу кимса соғлиғи ҳаддан ташқари оғирлашган маҳбуснинг агар у бундан кейин ҳам абадий музликлар ўлкасида қоладиган бўлса, албатта, ўлажагини сезган ва уни иклими нисбатан юмшоқроқ жойларга кўчиришни ўйлаган. Шу мақсадда у Усмон Носирни хаста маҳбусларга кўшиб, ШШМТЛнинг таксимот пунктига юборган.

Иброҳим Назирийнинг узук-юлук хотираларида яна бир нуқта бор. У Раҳмон Эгамбердиевнинг Усмон-Носирни кўрпа билан бирга юк машинасига жойлагани ҳақидаги хотирасини баён этгач, бундай деган эди: «Орадан бир мунча вақт ўтгач, балки 1944 йилдадир бир хоразмлик йигит Усмон Носирнинг таксимот пунктида ўлганлигини айтди. Шундан кейин уни ҳеч ким кўрмади».

Усмон Носир ўша куни таксимот пунктига оғир ахволда етиб келган бўлса ҳам, ҳали тирик эди.

1941 йил 8 сентябрда у бошқа хаста маҳбуслар билан бирга Сиблагга қарашли лагерлардан бирига жўнатилади.

Ўрта Осиё ҳарбий округига қарашли ҳарбий прокуратура Усмон Носирнинг 1940 йилда Сталинга ёзган аризасини ўрганиш ишини пайсалга сола-сола бир неча йилни беҳуда ўтказди. Ниҳоят, у катта кечикиш билан, 1944 йилнинг май ойларидагина, бу ишни ўрганишга жиддий равишда киришди.

Ўрта Осиё ҳарбий округининг ҳарбий прокуратураси 1944 йил май ойининг бошларида Усмон Носирнинг аризаси муносабати билан Ўзбекистон Езувчилар уюшмасига мурожаат этиб, шоир ижодига ижтимоий-сиёсий ва адабий тавсифнома беришни сўради. Ўша ойнинг 6—8 кунларидаёқ уюшманинг масъул котиби Ҳамид Олимжоннинг ташаббуси билан Усмон Носирнинг ижодий фаолияти ҳақида мухтасар тавсифнома берилди.

Бу ҳужжатни тўлалигича келтиришдан олдин куйидаги маълумотларни ҳурматли китобхонларга етказиш лозим.

Усмон Носирнинг Сталинга ёзган хати 1942 йил январида Тошкентга келган ва бу воқеадан, шубҳасиз, Ўзбекистон Компартиясининг ўша йиллардаги саркотиби Усмон Юсупов ҳам хабардор бўлган. Ўша кезларда Холамбиби Масодикова ҳам саркотиб ҳузурига бир неча бор кириб, ундан фарзандининг озод этилишида ёрдам беришини ёлбориб сўраган. Усмон Юсупов турли шахслар орқали махбус шоир ҳақида тасаввур ҳосил қилгач, уни озод этиш масаласида Сталинга мурожаат этмоқчи бўлган. Аммо Ватан тақдири Сталинград остоналарида ҳал бўлаётган бир вақтда у Сталиннинг эътиборини бу хусусий масалага қаратишни ноўрин деб билган ва Сталинград жангининг ғалаба билан тугашини кутган. Волга бўйидаги ғалабали жангдан кейин ҳам у Сталинга мурожаат этиш учун қулай фурсатни топа олмаган. Шундан кейин у Усмон Носир «иши» билан шуғулланаётган Ўрта Осиё ҳарбий округининг ҳарбий прокуратурасига ўз маслаҳатлари билан ёрдам бериб турган.

Иzzат Султоннинг нақл этишига кўра, ўша кезларда Усмон Юсупов Ҳамид Олимжонга Езувчилар уюшмасининг раёсати аъзоларини Усмон Носир масаласида йиғиб келишни топширган. Ҳамид Олимжон эса таклиф этилган соатда саркотиб ҳузурига ёлғиз ўзи борган. У Усмон Юсуповнинг «Нега раёсат аъзоларини олиб келмадинг?» деган саволига

жавоб бериб, уларнинг бирортасини телефон орқали тополмаганини айтган. Ҳамид Олимжон шу воқеани Иззат Султонга ҳикоя қилар экан, «Усмон Юсуповнинг хузурида ИИХК раҳбарларидан бирининг ҳозир бўлишини билардим. Агар мен раёсат аъзоларини марказқўмга тўплаб борсам-у, уларнинг бири бўлмаса иккинчиси: «Усмон Носир истеъдодли шоир эди, миллатчи ҳам, аксилинкилобчи ҳам эмас эди», дейиши тайин эди. Шунда ИИХК ходими: «Нима деяпсиз, ҳурматли фалончи, сизнингча, ИИХК янглишадими? Партия янглишадими?» деб Усмон Носирни ҳимоя қилган ёзувчини шубҳа остига олиши ва у икки ўртада балога қолиши ҳеч гап эмас эди», деган. Иззат Султон шу воқеани эслар экан, 1943-1944 йилларда ҳам вазият енгил эмаслигини, Ҳамид Олимжон ҳам, бошқа ёзувчилар ҳам, хатто Усмон Юсуповнинг ўзи ҳам шу давр шароити билан ҳисоблашишга мажбур бўлганларини айтади.

40-йиллардаги шароит шундай нозик экан, раёсат аъзолари ҳам Усмон Носирни халос этиш учун ўзларини ўтга ташлашлари қийин эди.

Ана энди ўша ҳужжат билан танишинг:

«ЎОҲО Ҳарбий прокуратурасига

НОСИРОВ УСМОННИНГ ИЖОДИ ТЎҒРИСИДА

Усмон Носиров 1933 — 37 йилларда ўзбек адабиётида кўзга кўриниб қолган, иктидорли шоирлардан бири эди. Унинг лиризм билан йўғрилган шеърлари ўша вақтдаёқ адабий жамоатчилик эътиборини ўзига тортди. Дастлаб шоир ўзининг қатор шеърларида киефаси ўзгарган мамлакат ҳаётига кириб келган янгиликни олқишлади.

Шоир қобилияти унинг қаршисида ижодий меҳнатнинг кенг майдонини очаётган эди. Аммо вақт ўтиши билан, 1935—36 йилларда унинг ижодида шу ижтимоий муҳитда нафаси қисилган кишининг ғам-ғуссаси, юпанчасиз умидсизлиги мотивлари кўзга чалина бошлади. Шоир билан совет

вокелиги ўртасида муайян ихтилоф кўрина бошлади. У шундай орзу ва армонлар бўладикки, уларни ифодалаш мумкин эмас, деб ёзди. Муҳит унга бузилган, ўзи эса тутқун бўлиб туюлди. Бу эса инсон билан муҳит ўртасида пайдо бўлган бўшлиқни, шахс билан сиёсий тузум ўртасидаги ички зиддиятлар борлигини англатар эди. Унинг «Меҳрим» шеърлар китоби худди шу томони билан ажралди. Шундай қилиб, Усмон Носировнинг шеърлари ҳали суяги котмаган, ёш, аммо истеъдодли шоирни ўз таъсирига олган миллатчилар гуруҳининг шўроларга қарши кайфиятини ифодалади.

Усмон Носиров ўз шеърларини ёзиш билан бирга таржимонлик фаолияти билан ҳам шуғулланди. Пушкиннинг «Богчасарой фонтани», Лермонтовнинг «Демон» таржималари айниқса яхши чиққан.

Бу таржималарни аслият билан эътибор бериб қиёсланса, таржимоннинг кўпгина жойларда аслиятдан узоклашгани кўринади. Баъзан таржимада аслиятда бўлмаган сатрлар учрайди. Шунингдек, унда мазмун бузилган жойлар ҳам бор. Лекин буларнинг ҳаммаси Усмон Носировнинг Пушкин ва Лермонтов асарлари мазмунини касддан бузганлигини англатмайди. Агар ўша йиллардаги таржималарнинг, шу жумладан, Усмон Носиров таржималарининг умумий савияси эътиборга олинса, бу дostonларнинг таржимасини кониқарли, деб ҳисоблаш мумкин. Унинг таржималари ўз даврида китобхонлар томонидан яхши қабул қилинган.

Ҳамид Олимжон, ёзувчи,
ЎзССР Фанлар академияси мухбир аъзоси *имзо*

Ғафур Ғулом, нишондор шоир, академик *имзо*

Ойбек Тошмуҳамедов, академик-ёзувчи *имзо*

Яшин Нуъмонов, драматург,
нишондор—хизмат кўрсатган санъат арбоби *имзо*

Уйғун Отақўзиев — шоир

ИМЗО

Каххоров Абдулла, нишондор ёзувчи

ИМЗО

1944 й. 6—8 май

Тошкент ш.»

Харбий прокуратура шоирнинг «шахсий иши» ва ушбу тавсифномани ўрганиб чиққанидан кейин 18 майдан бошлаб Усмон Носирни яқиндан билган бир неча кишини сўроққа чакиради. Биринчи бўлиб Ҳамид Олимжон гувоҳ сифатида ЎОҲО харбий прокурори ёрдамчиси Ал. Александровнинг куйидаги саволларига жавоб беради:

(Келажак авлодлар мазкур тавсифнома ва Ҳамид Олимжон сингари гувоҳларнинг савол-жавоблари тўғрисида тўғри тасаввурга эга бўлсинлар учун улар тўла равишда келтирилмоқда.)

Ҳамид Олимжонга берилган саволлар:

«Савол. Ўзбекистоннинг собиқ шоири Носиров Усмоннинг аксилинкилобий-миллатчилик фаолияти тўғрисидаги комиссиянинг 1937 йилда берган хулосаларини тасдиқлайсизми? (Комиссия хулосаларини ўқиб беради.)

Жавоб. Мен аъзоси бўлган комиссиянинг Усмон Носировнинг аксилинкилобий-миллатчилик фаолияти тўғрисида 1937 йилда берган хулосаларини тасдиқлайман.

Савол. Собиқ шоир Усмон Носировнинг аксилинкилобий-миллатчилик фаолияти нимада аниқ-тайин кўринади?

Жавоб. Шахсан мен Усмон Носировнинг аксилинкилобий-миллатчилик фаолияти фактларини билмайман. Усмон Носировнинг ўзидан унинг аксилинкилобий-миллатчилик фикрларини эшитмаганман.

Савол. Комиссиянинг 1937 йилдаги хулосаларида айтилишича, Носиров шеърият ҳақида сўзлаб, «фақат бадбин дунёқарашгина юксак бадий шеърият мазмунини ташкил қилиши мумкин», деган. Буни қандай тушуниш керак?

Жавоб. Мен шахсан бундай фикрни Носировдан эшитмаганман. Буни куйидагича тушуниш керак: шеърят хозирги хаёт тарзига нисбатан норозиликни ифодалаши керак. Носировнинг «Меҳрим» шеърлар тўпламидан бадбин (тушкунлик) кайфиятдаги шеърлар ўрин олган. Носировнинг «Меҳрим» тўпламидаги бундай кайфият ва мазмунга эга бўлган шеърларни хозир аниқ кўрсата олмаيمان. «Меҳрим» тўплами хозир йўқ, муомаладан олиб ташланган.

Савол. Комиссиянинг 1937 йилдаги хулосаларида айтилишича, Носиров шоир Лаврентьев билан қилган суҳбатда аксилинқилобий-миллатчилик фикрларини баён қилган. *(Комиссия хулосаларидан парча ўқиб беради.)*

Жавоб. Мен шахсан бундай фактни билмайман. Лаврентьев билан суҳбатлашган эмасман. Бу масала қандай қилиб ва ким томонидан ўртага кўйилгани эсимда йўқ.

Савол. Комиссия 1937 йилдаги хулосаларининг 6-моддасида ЎзГИЗнинг бадий бўлимида Носиров Усмон Холида Сулаймонова, Наим Саидов (камалган) ва Ғайратий (хозирги вақтда ёзувчи ва ўқитувчи) ҳузурида миллатчи Абдулла Алавийга бағишланган шеърини ўқиган. Бу ҳақда сизга нима маълум?

Жавоб. Бу модда комиссия хулосаларига ёзувчи Ғайратийнинг шахсий аризасига кўра киритилган. Алавий миллатчи ёзувчилар даврасига яқин турган шоир эди. 1930 йилда Самаркандда вафот этган, жавобгарликка тортилмаган.

Савол. Носировнинг миллатчи Чўлпон билан алоқаси қай даражада кўринган?

Жавоб. Носировнинг бундай алоқаси менга маълум эмас. Бу гапнинг қандай маълумотлар асосида комиссия хулосаларида ёзилгани менга номаълум.

Савол. Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилишдаги бузишлар нимада аниқ-тайин кўринади? Бу факт Носиров томонидан қасддан, ғаразли ниятда қилинганми?

Жавоб. Мен Пушкин асарларини ўзбек тилига таржи-

ма қилишда йўл қўйилган хатоларни атайин қилинган, деб ҳисобламайман, чунки Носиров тажрибасиз таржимон бўлгани, булар унинг дастлабки таржималари бўлгани сабабли бу хатоларнинг бўлиши табиийдир. Бу таржималарни қониқарли бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Шунини эътироф этиш керакки, Пушкин, Лермонтов каби классиклар асарларининг ўзбек тилига қилинган таржимаси Носировнинг катта хизмати дир.

Савол. Носировнинг шўроларга қарши ва миллатчилар мундарижаси билан суғорилган асарлари Сизга маълумми?

Жавоб. Носиров асарларида шўроларга қарши миллатчилик қайфияти борлиги менга маълум эмас. Менга Носировнинг «Меҳрим» тўпламига кирган, бадбин мундарижа билан суғорилган шеърлари маълум, яъни унинг баъзи бир шеърлари воқеликдан узилган эди. Қайси шеърлари эканлиги ёдимда йўқ.

Бошқа бирор нарса айта олмайман».

Юқорида тўла келтирилган биринчи ҳужжатнинг тайёрланишида. Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги масъул котиби Ҳамид Олимжоннинг бевосита иштирок этганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. У, эҳтимол, бир оз Усмон Носирга нисбатан ўзининг шахсий муносабатидан, лекин, асосан, ўша даврнинг сиёсий руҳидан, шу даврнинг «аксинкилобчи-миллатчи» деб топилган шахсга муносабатидан келиб чиқиб, шоир ҳақидаги мазкур тавсифномани тайёрлашда иштирок қилган. ИИХК олдидаги хадик туйғуси унга ҳам, тавсифномага имзо чеккан бошқа раёсат аъзоларига ҳам Усмон Носирни мутлақо оқлаш имконини бермаган, албатта. Лекин ҳарбий прокурор ёрдамчисининг аниқ-тайин саволларига жавоб беришда Ҳамид Олимжон ўз виждонига қарши бормаган ва амалда Усмон Носирнинг шўроларга қарши миллатчилик қайфиятидаги шеърлар ёзганини, аксинкилобчи бўлганини инкор қилган. Шунингдек, унинг истеъдодли шоир эканлигини, Пушкин ва Лермонтов асар-

ларини ўзбек тилига таржима қилишга катта ҳисса қўшганлигини эътироф этган. Шунинг учун ҳам биз 40-йилларда шўро мамлакатида ҳукм сурган сиёсий-ижтимоий вазиятни, бу вазиятни яратишда ИИХКнинг катта роль ўйнаганини эътиборга олиб, Ҳамид Олимжоннинг ушбу сўрок пайтидаги жавобларини унинг жасорати сифатида баҳолашимиз мумкин.

1944 йилда Усмон Носир «иши» юзасидан бошланган қайта текширув асосан 1937 йилдаги комиссия хулосалари асосида олиб борилди. Шу хулосаларда тилга олинган кишиларгина терговга жалб қилинди. Бир томондан, ўтган вақт мобайнида қатор гувоҳларнинг ё ўлиб, ё камалиб кетганлиги, иккинчи томондан, Ҳамид Олимжоннинг ўз жавоблари билан кўп масалаларга ойдинлик киритганлиги сабабли сўроқка чақирилажак гувоҳлар доираси жиддий равишда торайди.

19 май куни тушгача Фафур Гулом, тушдан кейин эса Ғайратий ҳарбий прокурор ёрдамчиси Ал. Александров саволларига жавоб бердилар.

Гувоҳ Фафур Гулом билан сўрок бу тарзда ўтди:

«Савол. Айтинг-чи, собиқ шоир Носиров Усмон қайси даражада сизга маълум?

Жавоб. Мен Усмон Носировни Ўзбекистоннинг ёш шоири сифатида билар эдим. У менинг дўстим ҳам, ўртоғим ҳам бўлмаган. Мен уни шоир сифатида билганман, Шўро ёзувчилари уюшмасида, ошхонада, ресторанда кўп маротаба кўрганман. Носировнинг менинг уйимга келган пайтлари ҳам бўлган.

Савол. Усмон Носировнинг аксилинқилобий хатти-ҳаракатининг қайси фактлари Сизга маълум.

Жавоб. Мен бундай фактларни билмайман. Ўз даврида унинг асарлари билан танишган эдим, унда, айниқса «Меҳрим» тўпламида бадбин кайфият бор, деган хулосага келишим мумкин эди.

Савол. Усмон Носировнинг жиноий фаолияти фактла-

рини текшириш бўйича 1937 йилда тузилган комиссия хулосаларидан шу нарса маълумки, Носиров миллатчи Абдулла Алавийга бағишланган шеърини Сизга ўқиб берган.

Жавоб. Бундай воқеанинг бўлганлигини эслай олмайман.

Савол. 1937 йилда фож этилган Ўзбекистон миллатчиларининг [Носиров билан] 1936—1937 йиллардаги алоқаларига доир фактлар Сизга маълумми?

Жавоб. Мен бундай фактларни билмайман».

Агар ҳурматли китобхонларнинг ёдида бўлса, Фафур Фулом 1937 йилда ҳам машъум комиссиянинг таъсир доirasидан четда турган ва қаламкаш биродари устига маломат тошларини отишдан ўзини тийган эди. Бу сафар ҳам у ўзбеки тантилик билан, гарчанд пинҳона бўлса-да, бахтсиз биродарини оклашга мойиллик билдириб турибди.

Шу куни Ғайратий билан савол ва жавоб бундай руҳда кечди:

«**Савол.** Собик шоир Носиров Усмон тўғрисида нималарни биласиз?»

Жавоб. Мен Носиров Усмонни 1935 йилдан бери билман. У энг ёш шоир эди, шунга қарамай, рус классикаси, айниқса Пушкиннинг «Богчасарой фонтани» ва бошқа асарларни таржима қилиш билан шуғулланди. Унинг жуда ҳам катта хизмати шундодир. Носиров — истеъдодли ёзувчи. Шу билан бирга унда салбий ҳоллар ҳам бўлиб турган, баъзан унинг бу салбий томонлари миллатчилик феъл-атвори билан боғланган бўларди. Мен шахсий ҳаётда, албатта, Носиров Усмон билан алоқада бўлмаганман, аммо ёзувчи сифатида у билан учрашиб турганман. Масалан, 1936 йилда (тўғри эмас, 1937 йилда — Н. К.) мен у билан Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси номидан Пушкин юбилейига борганман. Москвада у билан ресторанларда бўлиб, бирга ичганман.

Савол. Усмон Носировнинг миллатчилик феъл-атвори хусусида Сиз нималарни биласиз?»

Жавоб. Тахминан 1936 йилда (аник вақти ёдимда йўқ) Носиров ЎзГИЗда бўлганида, мenden ташқари, икки кишининг (исм-шарифлари ёдимда йўқ) хузурида миллатчи Алавийнинг асарлари тўғрисида гапирди: «Алавийнинг 10 та шеъри бор, у сўз устаси, унинг шеърларидан зиёлилар фойдаланишлари керак». Носиров Алавийнинг шеърлари соғлом шеърлар эмас, аммо тегишли такризлар билан зиёлилар ўртасида фойдаланиш мумкин эканлигини айтди. Менинг ва бошқа икки кишининг хузуримизда блокнотини олиб, Алавийга бағишланган тахминан саккиз сатрлик шеърини ўқиб берди. Бу шеър «у ўлди, [аммо] ғояси колди», деган мазмунда бўлиб, унда уни сўз устаси ва Ўзбекистон юлдузи сифатида куйлаган. Мен бу фактни ИИХК органларига ҳам, ёзувчилардан иборат тузилган комиссия (Носиров фаолиятини) текширган пайтда унга ҳам айтганман. Носиров асарлари ўз вақтида «Меҳрим» ва «Юрак» сарлавҳалари остида нашр этилган. «Меҳрим» тўпламида миллатчилик ғоялари билан боғланган шеърлар бор. «Меҳрим» тўпамини мен Сизга кўрсатишим мумкин».

Хозир Ўзбекистон ДХБ ҳужжатгоҳида сақланаётган санадларга караганда, Ғайратийдан кейин сўроққа Ўзбекистон давлат нашриётининг фахрияси Холида Сулаймонова чакирилган. 22 майда бўлиб ўтган бу сўроқ куйидаги тартибда кечган:

«Савол. Собик шоир Носиров Усмон тўғрисида нималарни биласиз, айтиб берсангиз?

Жавоб. Собик шоир Носиров Усмонни мен тахминан 1932—1933 йиллардан буён биламан. У жуда кўп ёзган ва бундан ташқари Пушкин ва Лермонтов асарларини таржима этиш билан шуғулланган. Езувчилар мухитидаги сўзлардан Носировнинг кўп ичгани ва айш-ишратга берилгани ҳам маълум эди. Носиров, менинг шахсий мушоҳадамга кўра [рус] классиклари Пушкин, Лермонтовни кўп ўқир, суҳбат чоғларида эса Лермонтовни айникса хурмат қилар ва кўкларга кўтарар эди. У раҳбарият таркибидаги баъзи бир

шахсларга нисбатан салбий муносабатда бўлган, айниқса ЎзК(б)П МҚнинг тарғибот ва ташвиқот (тўғрироғи, маданий-оқартув ишлари — Н. К.) бўлимида ишлаган Берегинга (1937 йилда халқ душмани сифатида ҳибсга олинган), Шўро ёзувчилари уюшмасида (тўғрироғи, ЎзК(б)П МҚ тарғибот ва ташвиқот бўлимида — Н. К.) ишлаган Мўмин Усмоновга айниқса паст назар билан қараган.

Мен Носировни сиёсий жиҳатдан тавсифлай олмайман. Бир нарсани биламанки, у атоқли ўзбек ёзувчиларининг бири эди. Матбуот уни энг яхши шоир сифатида кўкларга кўтарган, у ҳақдаги бир мақолада эса [ҳатто] Носиров — ўзбек Пушкини, дейилган.

Ҳибсга олингунга қадар у Ленин тўғрисида дoston ёза бошлаган эди. Менга яна шу нарса маълумки, у 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадасидан қайтиб келгач, Москвага қилган сафаридан завқланиб, Кремлда Сталин билан бўлган учрашув ҳақида гапирган ҳамда Кремлда бўлгани ва Сталинни кўрганидан бахтиёр эканини айтган.

Савол. Носиров Абдулла Алавийга нисбатан қандай муносабатда бўлган?

Жавоб. Менга маълум эмас. Мен Носировдан Алавий тўғрисида ҳеч қачон ва ҳеч қандай сўз эшитмаганман.

Савол. Носиров Усмон Сизнинг, Наим Саидов (камалган) ва Ғайратийнинг ҳузурда ўқиш йўли билан Алавийга шеър бағишлаганини эслай олмайсизми?

Жавоб. Бундай воқеа менга маълум эмас, мен бундай фактни билмайман»;

Камина Езувчилар уюшмасининг раёсати номидан Усмон Носир ижоди тўғрисида ёзилган тавсифномани ва мазкур сўроқ қайдномаларини тўлиқ келтираётганининг сабаби шундаки, шоир ижодий фаолиятининг 1937 йилда қораланиши ва 1944 йилда қайта текширилиши жараёнида йирик ўзбек ёзувчилари эгаллаган мавқе тўғрисида кўпгина мулоҳазалар билдирилди ва билдирилмоқда. Келажакда бу

масалага ҳали яна бир неча бор қайтилади. Шунинг учун ҳам мен келажак авлод шу масалада тўғри хулоса чиқарсин учун, гарчанд бугунги китобхонни андак зериктириб қўйган бўлсам-да, тарих ҳужжатларини тўлалигича келтиришни тўғри деб топдим.

Менимча, 1944 йили бўлиб ўтган сўроқларда нафакат Ҳолида Сулаймонова, балки Ҳамид Олимжон ҳам, Фафур Фулом ҳам, ҳатто Ғайратий ҳам Усмон Носирнинг барча асарларини ёқишни эмас, ИИХҚ қиличи лапанглаб турган давр даҳшатидан келиб чиқиб, ийманиб бўлса-да, маҳбус шоирнинг аксилинкилобчи ва миллатчи эмаслигини айтишга ва шу йўл билан унинг озод этилишига ҳисса қўшишга интилганлар. Шунинг ўзи ҳам ўша машъум давр учун жасорат эди.

Ғафур Фулом билан Ғайратий сўроқ қилинган куни — 18 май — пайшанба эди. Ҳолида Сулаймонова эса 22 май, душанба куни, сўроқка чақирилган. Агар ўша йиллари бундай жиддий ташкилотлар қарийб ҳордиқ билмай ишлаганини эътиборга олсак, Ал. Александров камида 19—20 май, жума ва шанба кунлари ҳам кимларнидир сўроқка чақирган бўлиши мумкин. Лекин бу сўроқ қайдномалари бугун Усмон Носирнинг «шахсий иши»да сақланмаган. Ҳолбуки, бу ишга айниқса яқин алоқада бўлган Абдулла Қаҳҳор билан Ойдиннинг ҳам терговга жалб этилган бўлишлари эҳтимолдан ҳоли эмас.

Яна бир муҳим масала.

Усмон Носирнинг Сталинга ёзган хатида «битта шеърӣ роман, учта пьеса, катор шеърлар» ёзгани айтилган. Айрим «миш-миш»ларга караганда, бу асарларни Ҳамид Олимжон ҳалок бўлишидан хийла олдин, демак, ўша сўроқ кунлари, унинг қўлида кўрганлар. Бу «миш-«миш»га даҳлдор кимсалар ушбу «факт»нинг гоҳ Шайхзода, гоҳ Абдулла Қаҳҳор туфайли ошкор бўлганини айтадилар. Борди-ю бу «миш-миш» тўғри бўлган тақдирда ҳам бу асарлар қайси каналлар орқали Ҳамид Олимжоннинг қўлига келиб текка-

никин? Усмон Носир 1940 йил августида бу асарларни тўппа-тўғри Ҳамид Олимжон номига, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига юбориши мумкин эдими? Йўқ, албатта! Бу асарлар унинг қўлига фақат ИИХК орқалигина келиши мумкин. Аммо улар мабодо ўша пайтда ИИХК қўлида бўлгани ёш Ҳамид Олимжонга тақриз ё танишиш учун берилганида, бу ҳол мазкур сўроқ қайдномаларида, албатта, ақс этган бўларди! Бу оддий ҳақиқатни билмаслик орқасида айрим кимсаларнинг Ҳамид Олимжонга маломат тошларини отиши инсофдан эмас.

Ал. Александров Усмон Носирнинг «шахсий иши»ни қайта кўра бошлаган ўша кунларда (18 май) махбус шоир шикоятда баён қилинган «далилларнинг тўғрилигини текшириш» мақсадида уч кишидан иборат комиссия тузилди. Бу комиссияга Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси тавсияси билан Тошкент педагогика институти адабиёт кафедрасининг мудирини, шоир Шайхзода, Ўрта Осиё Давлат университети профессори А. К. Боровков ва «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг муҳаррири С. Ражабов киритилди.

Шу комиссиянинг 80-йилларда барҳаёт бўлган ягона аъзоси — Сиддиқ Ражабов ушбу воқеани бундай эслайди:

«...Кечаси соат тўртларда Ўзбекистон Компартияси МҚнинг биринчи котиби Усмон Юсупов телефон қилиб, менга... Туркистон ҳарбий округининг сиёсий ишлар бўйича бошлиғи генерал-майор Шишкин Сталиндан хат олганини, бу хатни текшириш учун Туркистон ҳарбий трибуналига (тўғрироғи, прокурорига — Н. К.) топширганлигини, шу хатни текширишда махсус комиссия тузиш лозимлигини илтимос қилди. Марказий Комитетда маслаҳатлашиб, уч кишидан иборат комиссия тузилди...

Эртаси куни Ҳарбий трибуналнинг бошлиғи (тўғрироғи, прокурори — Н. К.) менга телефон қилиб, фалон соатда етиб келишимизни тайинлади. Айтилган соатда биз — комиссия аъзолари ҳозир бўлдик. Полковник Усмон Носирнинг аризасини, Сталиннинг хатини (?) ўқиб эшиттирди.

Полковник бу топширик ғоят махфий ва масъулиятли эканлигини айтди ва уни зийраклик билан, шоирнинг асарлари, рус тилидаги таржималарини батафсил ўрганиш, Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани», Лермонтовнинг «Демон» асарларининг ўзбекчага таржимасида миллий ҳиссиётга берилганми, йўқми, умуман, миллатчилик, панисломизм, пантуркизм таъсири қандайлигини аниқлашни тайинлади...

Бир ҳафтадан кўпроқ вақт мобайнида шоирнинг асарларини кутубхоналардан, шахсий кутубхоналардан мен, Шайхзода ва Боровков топиб, синчиклаб ўқиб ўргандик. Ва шоир асарларида шубҳа қилинаётган айблар йўқлигига икром бўлдик.

Ўқилган асарлар ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларимизни аниқ ёзиб, Усмон Носирга қўйилган айблар ноўрин эканлигини исботладик. У туҳмат натижасида ноўрин қамокда ётганлигини трибуналга (тўғрироғи, прокурорга — Н. К.) айтдик.

Биз хулосамизда шоир ёш, ҳалқ ва Ватан олдидаги бурчини адо этиши учун яшаши кераклиги, уни қамокдан озод қилиш зарурлигини сўрадик».

Сиддик Ражабов комиссиянинг, хусусан, ўзининг Усмон Носирни оклашдаги хизматларини бир қадар бўрттиришга ҳаракат қилган. 1944 йил 30 ноябрда, орадан ярим йил ўтгандан кейингина тайёр бўлган комиссия хулосалари Хамид Олимжон, Фафур Фулом, Ғайратий ва Холида Сулаймонованинг сўрок пайтида берган кўрсатмалари билан уйғун эди.

Ушбу рисоладан мақсад келажак авлодларга XX асрда рўй берган фожиали воқеалардан бири тўғрисида ҳужжатлар тили билан сўзлаш бўлгани сабабли қуйида шу комиссия хулосаларини тўла келтираман:

«Махфий

ХУЛОСА

1944 й. Ноябрьнинг 30-куни.

Тошкент шаҳри.

ЎОХО Ҳарбий Прокурори қарори асосида биз, ЎзССР СЕУ вакили, ёзувчи Шайхзода Мақсуд, «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳаррири Ражабов Сидик, ЎОДУ¹ профессори Боровков Александр Константинович, Усмон Носировнинг куйида қайд этилган шеърларидаги миллатчилик мафқураси мавжудлигини ва таржималарида йўл қўйилган хатоларни аниқлаш мақсадида Усмон Носировнинг ўзбек тилидаги «Меҳрим» шеърлар тўплами ҳамда Пушкин А. С.нинг «Боғчасарой фонтани» ва Лермонтов М. Ю.нинг «Демон» (парчалар) дostonлари таржимасидан иборат асарларини текшириб чиқдик. Усмон Носировнинг шеърлари ва таржималари мазмуни билан танишиб, биз қуйидагиларга гувоҳлик беришни лозим, деб ҳисоблаймиз:

1. Усмон Носировнинг таржималари ўз вақтида шу йўналишдаги дастлабки тажриба бўлди. Умуман, бу таржималарни муваффақиятсиз чиққан, деб ҳисоблаш мумкин эмас. Таржималардаги асосий нуқсон шундаки, таржима муаллифи ўзини аслият матнига ҳаддан ташқари боғлаб қўйган ва таржимада асл матн сатрларини сўзмасўз ўгирган.

Шу муносабат билан шуни қайд этиш лозимки, шарқона фабулага эга бўлган «Боғчасарой фонтани»нинг таржимаси таржимон томонидан анчагина муваффақиятли бажарилган. Фақат айрим ҳоллардагина, масалан, «Там день и ночь горит лампада, Пред ликом девы пресвятой» сатрини таржима қилишда ўзбек адабиётига ёт бўлган сўзмасўзликка йўл қўйилган, «Мария» атоқли отидан эса яхши фойдаланиш мумкин эди. Таржимон «Дарует небо человеку, Замену слез и частых бед» сатрини эса «Йиғи жафоларни бошдан кўтариб, Тангри ўзи берар охирда эҳсон»,

¹ Ўрта Осиё Давлат университети.

деб таржима қилганки, бу сатр кейингилари билан қўшилиб Пушкин мисраларининг мазмунини ифодалайди ва х. к.

Образлардаги мавҳумлик кучли бўлганлиги сабабли «Демон»ни таржима қилиш мураккаброк бўлган ва қатор ҳолларда таржимон сўзма-сўз аникликка интилиб, ошқора муваффақиятсизликларга йўл қўйган. Масалан, «Когда он верил и любил Счастливый первенец творенья!» сатрлари таржимада бундай жаранглайди: «...На кин, на шубҳаси бор Бу бахтиёр ва тўнғич махлук!»; «...и горный зверь и птица, Кружась в лазурной высоте, Глаголу вод его внимали» сатрлари «Тоғ тепада кезган жонивор, Кўкда учган паррандаки бор..», деб таржима қилинган ва х.к. «Но пир большой сегодня в нем — Звучит зурна и льются вина — Гудал сосватал дочь свою, На пир он созвал всю семью» сатрларини таржимон «Букун бўлса, сурнай сасидан Тўлиб тошган ҳар тараф, ҳар ёк. Қадаҳларда тоза мусаллас, Акс этади қандилли чироғ» тарзида сўзма-сўз ўйрган.

«Хранили след тревоги бранной Морщины смуглога чела» сатрлари ҳам шу руҳда таржима этилган: «Юзларида ваҳима-ваҳшат Излари бор, кўрқинч ва даҳшат» ва х.к. Шундан маълум бўладики, умуман, кийин сатрларни таржима этишда таржимон муваффақиятсизликка учраган. Таржимон айрим сатрларни сўзма-сўз аник таржима қилиш истагида баъзи сатрларнинг бошқа сатрлар билан ўзаро алоқада ифодалаётган мазмунини беришни хаёлидан қочирган. Аммо бу ҳол Усмон Носир таржималарида муваффақиятли чиққан ўринларнинг умуман йўқлигини аңлатмайди, умуман, улар сидқидиллик билан қилинган таржима сифатида таассурот қолдиради, бироқ бунда улуғ рус шоирлари ижодини камситиш мақсадида таржималарни онгли равишда бузишга қаратилган ҳаракатни кўриш тўғри эмас. Юқорида қайд этилган таржима нуқсонлари бошқа таржимонларда кўринган нуқсонлар билан муштаракдир.

2. Усмон Носиров «Меҳрим» тўпламида 35 та кичик-кичик оригинал шеърларини эълон қилган бўлиб, улар куйидаги туркумларга ажратилган:

1) «Йиллар ва одамлар» (11—38-бетлар); 2) «Ҳар хил» (39—92-бетлар); 3) «Саёҳат эсдаликлари» (33—106-бетлар). Усмон Носировнинг шеърлари мавзу нуқтаи назаридан рангба-ранг. Тўпلامга С. М. Киров тўғрисидаги, кишлок хўжалик илғорлари тўғрисидаги шеърлар киритилган. Усмон Носиров қатор бандларни В. И. Ленин ва И. В. Сталинга бағишлаган. Аммо аксар шеърлар интим-лирик характерга эгадир.

С. М. Киров хотирасига бағишланган шеър («Қарвон боради», 9—10-бетлар) чиндан ҳам қайғириш ва С. М. Киров ишининг ўлмаслигини англаш туйғусини уйғотади. Куйидаги сатрлар шундан далолат беради:

Кетди у йўлчи... Бизнинг умр —
У умрнинг давоми.

«Исроил» шеърида ушбу сатрлар ўр. И. В. Сталинга бағишланган (25-бет):

Сталин у — порлаган куёш,
Нури билан тўлган бахтли дил.
Мен ожизман, шоирлигим ёш,
Таърифингга кучсиз мингта тил...

Донгдор теримчи Тожихон Аскарлова тўғрисидаги шеърда Совет ҳокимияти йилларида озодликка чиққан ўзбек хотин-қизларининг бахтли тақдирини куйлайди (27-бет).

Шу билан бирга ушбу тўпلامда бадбин кайфият унсурлари сезиларли тарзда ифодаланган ўринлар ҳам бўлиб, улар шоирнинг шахсий ҳаётидан шикоят, ўз кучига ишонмаслик ва хийла бегонасираш туйғуси тарзида мужассам-

лангани. Муаллиф шохсўз (эпиграф)нинг ўзидаёқ шеъринг истеъдоди шоирга бахтсизлик келтириши мумкинлигидан шикоят қилади:

Илҳомнинг вақти йўқ, селдай келади,
Жаллоддай раҳм этмай, дилни тилади.

39-саҳифадаги сатрлар ҳам шу руҳдаги мисолдир:

Чунки, келажагим ҳажрида
Мен умримни яхши танийман!

Юқорида баён қилинганлар асосида биз қуйидаги хулосага келдик:

I. Усмон Носировнинг шеърлари ҳамда унинг Пушкин ва Лермонтов дostonлари таржимасида миллатчилик мафкураси кўзга ташланмайди.

II. Усмон Носировнинг ижтимоий-сиёсий мавзудаги қатор шеърлари совет воқелигига ижобий муносабат билан йўғрилган.

III. Шу билан бирга Усмон Носировнинг «Меҳрим» шеърлар тўпламида ҳаётни бадбин идрок этиш унсурлари ҳам ўрин олган.

IV. А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов дostonларининг Усмон Носиров томонидан қилинган таржималарида улғур рус шоирларини ошқора бузиш ва қасддан камситиш кўринмайди.

Имзо (Шайхзода М.)

Имзо (Ражабов С.)

Имзо (Боровков А. К.)»

Шундай қилиб, комиссия аъзолари ҳам, қўшимча терговга чақирилган кишилар ҳам оғир сиёсий-мафкуравий шароитда жаҳаннам ўтида қоврилган Усмон Носирга ёрдам қўлини чўзишга ҳаракат қилдилар.

Халида Сулаймонова мен билан суҳбатда ўша сўрок пайтини эслаб, «Мен Усмон Носирнинг миллатчи эмаслигини айтдим. Кейин улар (эътибор беринг, улар! — Н. К.) Усмон Носирнинг тўпламларидаги таги чизилган сатрларни таржима қилиб беришимни сўрашди. Мен таржима қилиб бердим. Бу сатрларда ҳам миллатчиликдан асар йўқ эди. Хуллас, «Погубили парня», дедим. Улар ҳам қўшилгандек бўлишди», деган эди.

Ҳа, Ўрта Осиё ҳарбий округи ҳарбий прокуратураси ходимлари Усмон Носирнинг айби ва айбсизлиги нимада эканлигини яхши тушундилар.

Орадан ўн беш кун ўтгандан кейин, 1944 йил 15 декабрда ҳарбий прокуратура Усмон Носир «иши»ни ўрганиш бўйича олиб борган текширишларидан кейин бундай хулосага келди: «ССР Иттифоқи Олий Суди Ҳарбий Коллегиясининг 5/Х 38 й. да ЎзССР ЖК 14—64 ва 67-моддалари асосида қораланган Носиров Усмоннинг иши бўйича чиқарган ҳукми тўла равишда бекор қилинсин, Носиров Усмоннинг хатти-ҳаракатларида жиноят таркиби бўлмагани учун жинойи иш тўхтатилсин. Носиров Усмон МТЛдан озод қилинсин».

ЎОҲО ҳарбий прокурори ўринбосари, адлия майори Захаров томонидан тузилган бу «Хулоса» шу округнинг ҳарбий прокурори, адлия полковниги Потёмкин томонидан ҳам тасдиқланди.

Лекин...

ЮЛДУЗНИНГ СЎНИШИ

Усмон Носир 1941 йил 8 сентябрда Магадандаги таксимот пунктига тўпланган хаста маҳбуслар билан бирга яна Одам атодан қолган буғюрар кемаларнинг бирида Находка бухтасига минг азоб билан етиб келди. Маҳбуслар Владивостокдаги таксимот пунктида бир неча кун тўхтаб, устига минглаб Усмон Носирларни босган поезднинг келишини кут-

дилар. Сўнг улар шу поездда Владивосток — Кемерово йўналиши бўйича узок йўл юриб, ниҳоят, Мариинск шахрига етиб келдилар.

Мариинск — «қизил салтанат»нинг тиканли симлар билан ўралган лагерь-шаҳри эди. Шаҳар тўрт томондан ботқоқлик ва тайга ўрмонлари билан иҳоталангани учун 1591 йилдан бошлаб Русиянинг марказий шаҳарларида қаҳрга учраган кишилар шу ерга сургун қилинган. Лекин бу шахарнинг бошдан-оёқ канцлагерларга айланиши шўролар даврида рўй берди.

«Мариинскда, — деб ёзган эди кекса муштарийлардан бири 1988 йилда «Правда» рўзномасига ёзган хатида, — узок йиллар мобайнида Сиблаг — Сибирь лагерлари бошқармаси жойлашган эди. Бу лагерлар орқали юзлаб шўро ва рус ёзувчилари ўтишган. Бу шаҳар катағон этилган кишилар махв этиладиган жой бўлиб, шаҳар ташқарисида оммавий отишлар ўтказилиб турган. Шаҳарнинг ўзида иттифокдаги энг йирик махбуслардан бири (машҳур Мариинск махбусларнаси) жойлашган.

Менинг болалигим шу махбуслар ва лагерлар билан ёнма-ён кечди, мен кўп нарсаларни — вагонлардан махбусларнинг туширилиши-ю турли сортларга ажратилишини кўрдим».

Мен 1988 ва 1990 йилларда Мариинскка борганимда, собиқ лагерлар ўрнида ташкил этилган «Ғолиблар» совхозида бўлиб, Усмон Носирлар азоб чеккан лагерларнинг колдикларини кўрдим. Бепоев адрликда — маҳаллий кишилар кўзидан йироқда эса ер ости махбусларнинг машъум излари ҳали ҳам дахшатли ўтмиш нафасини етказиб турарди. Усмон Носир 1941 йилнинг охирида этап билан ана шу ерларга келиб, сиёсий махбуслар яшаган 6-лагерга тушди. Унинг азоб ва укубатда кечган умрининг сўнгги кунлари шу ерда ўтди.

Усмон Носирнинг «шахсий иши» ихчамланмасидан бир оз олдин шоирнинг бу ердаги ҳаёти билан ҳужжатлар орқа-

ли танишган кишилар унинг Кемерово вилоятига мушкул бир ҳолатда келганини айтадилар. Кемерово вилоятига қарашли Ички ишлар бошқармаси архив-тергов бўлимининг бошлиғи полковник С. М. Дмитриевнинг айтишича, Усмон Носир Марининска оғир хаста ҳолда етиб келган ва қолган умрини асосан касалхонада ўтказган. Унинг бу фикрини тасдиқловчи ҳужжатлар бизга учрамагани учун Усмон Носирнинг шахсий ишидаги бир қатор санадлар махфий жамғармада сақланмоқда, деб ўйлаш мумкин. Аммо шоирнинг 1943 йил 22 мартда вақтинча ишга яроксиз деб топилиши ҳамда 16 июнда ногирон сифатида комиссия кўригидан ўтишга тавсия этилиши С. М. Дмитриев сўзлари ҳақиқатга асосланганидан дарак беради. Чиндан ҳам, орадан беш кун ўтгач, 23 июнда врач Бульский бошчилигида йиғилган комиссия куйидаги хулосага келган:

**«Тиббий текшириш
ДАЛОЛАТНОМАСИ**

Субъектив маълумотлар. Ўзини 1941 й.дан бетоб ҳисоблайди, нафас сиқилиши, йўталганда балғам келиши, ўқтин-ўқтин ҳарорати кўтарилиши ва тунда терга ботиб чикишидан шикоят қилади. Бундан ташқари, овқатдан кейин ўпка атрофида кучли оғрик пайдо бўлади ва ўқчиб, қайд қилади. 2 йилчадан бери ишламайди. Сўнгги 2 ой давомида ўпка касаллиги билан безгак орқасида касалхонада ётди.

Объектив маълумотлар. Юзи заъфарон, кўз ҳалқоблари осилган, иштаҳаси кескин камайган, ёғ қатлами деярлик йўқолган, мускуллари қовжираган, териси ва шилиқ пардалари оқиш. Кўринишдан иситмаси борга ўхшайди. Сўл ўпкасининг барча томонида турли донрадаги ҳўл хириллашлар, ўмрови устида эса узун ва оғир нафас чиқариши сезилади. Юрак уриши паст — тахикардия.

...Комиссия хулосаси: Даволаш мумкин бўлмаган оғир хасталикка йўлликқан. Меҳнатга яроксиз. Мустақил равишда юра олиши мумкин».

Ушбу хулосанинг сўнгги сўзлари Усмон Носирни лагердан умуман озод этиб, жонфигон онаси бағрига юбориш ис-таги билан ёзилган кўринади.

Шундай қилиб, Усмон Носир оз муддатгина лагернинг ўзида бўлди. Лекин ҳаёт шами ёниб тугаган шоир икки йилдан зиёдрок шу лагерь ёнбошидаги касалхонада соат милларининг ўзи учун сўнгги, энг сўнгги ҳаракатларини кузатди.

Усмон Носирни озод қилиш йўлида эсган шабадаларнинг бир учи 1943 йил сентябрида бу ерга ҳам келди. 1943 йил 13 сентябрь куни ИИХК Сиблаг Махбусларни оклаш махсус бошқармасининг бошлиғи Грозний ва 2-бўлинма бошлиғи Сахнин Сиблаг қошидаги Кемерово вилояти судининг доимий сессияси раиси Ирвановга бундай мазмунда хат йўллади:

«Ушбу билан махбус Носиров Усмоннинг шахсий иши касаллиги сабабли уни лагердан озод қилиш имконияти ма-саласини қайта кўриш учун юборилмоқда».

Лекин Ирванов Сиблаг бошқармаси 2-бўлинмаси бош-лиғи ва Сиблаг бошқармаси тиббий бўлими бошлиғининг Усмон Носирни озод қилиш ҳақида 1943 йил 1 декабрда ёзган қарорига «Террористик ташкилот қатнашчиси сифа-тида қамалгани учун озод қилиниши мумкин эмас. 9/XII 43 й.», деб шоир устидан сўнгги ҳукми чиқарди.

Шундай қилиб, шоир яна олти ой касалхонада ўз ўли-мини кутиб ётди.

Улим соатлари яқинлашиб қолган одам одатда бутун ҳаётини, ҳатто ёдидан аллақачон кўтарилиб кетган воқеа-ларни, кишиларни бир-бир кўз олдига келтириб, шу тарзда бу олам билан — кимга ёруғ, кимга қоронғи олам билан зи-долашади. Усмон Носир ҳам, эҳтимол, отасини эслаб, унинг руҳини чақира бошлагандир. Эҳтимол, устозлари Мухтор-хон Мухаммадий ва Ашурали Зоҳирийни кўз олдига келтир-гандир. Эҳтимол, Чўлпон билан — бу буюк замондоши би-лан тушида, алаҳсираган пайтларида кўришгандир. Эҳти-

мол, унинг атрофида Амин Умарий рухи кон йиглаб парвона бўлгандир. Эҳтимол, Москвада учрашиб дўстлашгани Муса Жалилнинг Маобит махбусхонасида азоб чекаётгани ва унинг ҳам сўнгги кунлари яқинлашганини сезгандир.

Лекин у ўзининг сўнгги соатларида бу дунёдаги барча азоблар, ёвузликлар ва хоинликларни унутган бўлиши ва унда фақат бир азоб — Онани, Она Юртни кўрмай кетишлик азоби қолган бўлиши мумкин.

У шу азоб билан бу дунёдан ўтди.

Авлодлар, ёдингиздан чиқарманг: 1944 йил, 9 март, пайшанба ўзбек шеърятининг ёқут юлдузларидан бири Усмон Носирнинг сўнган куни. Сталинча истибдодга асосланган тузум уни шу куни, аждаҳо сингари, ниҳоят, ямлаб-ютиб юборди!

Жабридийда ўзбек халқининг бу фожиали куни ҳақида қуйидаги ҳужжат шўзилган:

«ДАЛОЛАТНОМА»

1944 йил мартининг 9-куни. Биз, қуйида имзо қўювчилар, Суслово бўлими ТСК¹ бошлиғи Семичасная А. Г., 3-сонли касалхона мудирини врач Локтионова Н. М., навбатчи т/х² Хапина М. И., ДХБ мудирини х/м³ Артамонова ушбу далолатномани шу ҳақда туздикки, 3-сонли касалхонада даволанган махбус Носиров Усмон, 1912 й. да туғилган, ЖК моддалари 67, 64—14, муддати 10 йил, — 1944 й. 9 март соат 14 да II пеллаграси борлиғи ва юракнинг занфлашгани орқасида ўпка силидан ўтди».

* * *

Шоир жасади қарийб бир ҳафта давомида ўликхонада ётди. Суслово кишлоғидаги махбуслар қабристонини ҳали қарахт уйқуда, қалин қор остидаги тупроқ эса тошдан ҳам

¹ Тиббий-санитар қисм.

² Тиббий ҳамшира.

³ Ҳарбий муфаттиш.

каттик эди. Бунинг устига, мурдаларни лагерь аравасида кабрстонга ташувчи махбуслар, одатга кўра, бир неча кун араванинг тўлишини кутар эдилар...

Хуллас, 15 март, чоршанба куни, олис ва совук рус тупроғи Усмон Носирнинг музлаб қолган жасадини ўз бағрига олди.

Мана, сўнгги, энг сўнгги ҳужжат:

«ДАЛОЛАТНОМА

1944 йил мартнинг 15-куни. Биз, қуйида имзо чекувчилар, 2-қисм муфаттиши Артамонова, хўжалик мудирини Брюшгов, ўликхона санитарини Свишченко шу ҳақда далолатнома туздикки, вафот қилган махбус Носиров Усмоннинг жасади — 1912 й.да туғилган, моддалари 67, 64, муддати ўн йил — бугун Суслово қабрстонида дафн этилди. Қабр 1,5 м. чуқурликда қазилди. Қўлига 12192-рақамли чўпхат боғлаб қўйилди. Қабр устида 2-рақамли тахта ўрнатилди».

Мана, ниҳоят, бу дунёга сиғмаган бахтсиз шоир 32 ёшида қора ер остига кирди. Агар шу куни ўзбек осмонида бир юлдуз сўнган бўлса, билинг, бу Усмон Носир юлдузи эди.

Бу дунёга булбул бўлиб келган, аммо қалб тори, шеърини истеъдоди тори эндигина таранг тортила бошлаган, ўз юртининг, халқининг пешонасида Мустақиллик офтобининг нурларини кўришни орзу қилган шоир — қора зулмининг, қора тухмат ва қора ҳасаднинг қурбони бўлган шоир шу зайилда оламдан ўтди.

РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда, кун чиқар томонда бир ажойиб бола туғилган экан. У йил эмас, ой сайин, ой эмас, кун сайин, кун эмас, соат сайин ўсиб, тез вояга етибди. Етибди-ю Шоир деган ном қозонибди.

Шоир гулларни кўрса, гул тўғрисида, булбулни кўрса,

булбул тўғрисида, яхшини кўрса, яхши тўғрисида, ёмонни кўрса, ёмон тўғрисида шеър ёзибди. Ёзганда ҳам кўп ёзибди, кўп ёзганда ҳам хўп ёзибди.

Шоир яшаган юртнинг подшоси бошқа бир подшонинг кули экан. Шунинг учун бошқа юртнинг подшоси Шоир яшаган юртнинг ҳам подшоси экан. Буни кўриб хайрон бўлган, ақлу-хуши вайрон бўлган, ичган сути айрон бўлган Шоир шу ҳақда ҳам шеър ёзибди. «Эй қудратли Парвардигор, кани, айт-чи, қачонгача биз бошқа подшонинг амрини бажарамиз, унинг тилида гаплашиб, унинг ғайризабон элатига сажда қилиб юрамиз?! Биз ҳам ўз юртимизни ўзимиз обод қилиб, бирини ўн, ўнини юз, юзини минг қилсак. кўшни элатлар сингари эркин ва фаровон яшашимиз мумкин-ку!» — дебди у шеърда.

Буни эшитиб қолган Катта Подшо кичик подшони чакириб, «Овозини ўчир бу Шоирваччани!» деб буйруқ берибди.

Хулласи калом, Шоирни ушлаб, бошига муштлаб, кўнглини ғашлаб, калласини сапчадек олиб ташламоқчи бўлишибди. Тумонат одам Катта Подшо Майдонига йиғилиб, Шоирнинг калласини олишларини томоша қилибди.

Аммо жаллод «Ё пирим!» деб Шоирнинг бошига ойболта билан шундай туширган экан, Шоирнинг бошими ё ўзими шу лаҳзада бир думалаб, оппоқ ёлли кўркам бир тулпорга айланибди-да, қанот боғлаб, учиб кетибди. Катта Подшо Майдонига йиғилган оломон эса хайрон бўлиб, ақлу хуши вайрон бўлиб, ичган сути айрон бўлиб қолибди. Тулпор оломон устидан гир айланиб ўтар экан, тилга кириб, дебди:

— Эй оломон, энг аввало шоирларингни асра! Шоирларингни асрасанг, виждонинг пок, имонинг бутун, юртинг париштали бўлади. Шоирлари хор бўлган эл ер бўлади... Шу сўзларим ёдингда бўлсин, эй бечора оломон!!!

Тулпор шу сўзларни айтибди-да, учиб кетибди.

Бу, тулпор эмас, Шоирнинг тилга кирган руҳи экан.

УСМОН НОСИР ҲАЁТИ ЙИЛНОМАСИ

1912 йил 13 ноябрь — Усмон Носир Наманган шаҳрининг Танҳоғўр маҳалласида Маматхўжа ва Холамбиби оиласида дунёга келди.

1916 йил — Усмон Носирнинг отаси Маматхўжа 54 ёшида вафот этди.

1921 йил — Усмон Носир ўғай отаси ва онаси билан бирга Қўқон шаҳрига кўчиб борди ва «Янги ҳаёт» мактабига ўқишга кирди.

1925—1929 йиллар — Усмон Носир Қўқондаги иккинчи босқич ўзбек мактабида таҳсил кўрди.

1927 йил — «Янги йўл» журналида Усмон Носирнинг «Ҳақиқат қалами» деган илк шеъри босилиб чикди.

1929—1930 йиллар — Усмон Носир Москвадаги Кинематография давлат илмгоҳининг I курсида таҳсил кўрди.

1930—1933 йиллар — Усмон Носир Қўқондаги таълим ва тарбия курсларида ўқитувчи ва илмий бўлим мудири ҳамда шаҳар театрида адабий эмакдош лавозимларида хизмат қилди.

1931 йил. — «Янги Фарғона» рўзномасида «Норбўта» достони эълон қилинди.

1932 йил — шоирнинг «Куёш билан суҳбат» ва «Сафарбар сатрлар» деган илк тўпламлари чоп этилди.

1933 йил — Усмон Носир — ўзбек ёзувчилари I қурултойининг қатнашчиси.

1933 йил сентябрь — 1934 йил май — Усмон Носир Самарқанд педагогика академияси (ҳозирги СамДД) да ўқиди.

1934 йил — Усмон Носир — тожик ва арман ёзувчилари I қурултойларининг катнашчиси.

1934 йил — «Нахшон» достони нашр қилинди.

1935—1936 йиллар — шоирнинг «Юрак» ва «Меҳрим» тўпламлари чоп этилди.

1936 йил — Усмон Носир А. С. Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани» ва М. Ю. Лермонтовнинг «Демон» достонларини таржима қилиб тугатди.

1937 йил февраль — Усмон Носир Москвадаги А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигига бағишланган тантаналарнинг иштирокчиси.

1937 йил май — Усмон Носир — Москвадаги ўзбек санъати ўнқунлигининг иштирокчиси.

1937 йил 12 июль — Усмон Носир Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси раёсати йиғилишида уюшма аъзолигидан чиқарилди.

1937 йил 13 июль — Усмон Носир Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссариати ходимлари томонидан ҳибсга олинди.

1938 йил 5 октябрь — Усмон Носир ўн йилга озодликдан маҳрум этилиб, шўро меҳнат-тузатув лагерларига юборилди.

1944 йил 9 март — Усмон Носир Маринск шахридаги лагерларнинг бирида вафот этди.

МУНДАРИЖА

Биринчи бўлим	5
Хоразм сафари	5
Бағишлов	15
Абдулла Қодирий хузурида	18
Инжиқобод	22
Чўлпон	28
Усмоннинг найи	32
Ривоят	39
«Еш ленинчи» рўзномасида	41
«Боғчасарой фонтани»	46
Қибрай	55
Ризо Қорашоҳ	63
«Богема»	68
Мухлислар даврасида	73
Машъум йилнинг нашъу намоси	82
«Улуғ кун»	86
Москва. Ўнкунлик	94
Мудҳиш кун	102
Ривоят	116
Иккинчи бўлим	119
Зулм дарахти	119
Туткун булбулча	127
Найзавозлар юриши	131
Юрак тугёни	137
Умид жилвалари	143
Ривоят	150
Бўрон олдидаги сукунат	151
Сўнгги зарба	158
Суд	171
Суддан кейин	173
Алвидо, она юрт!	180
Ривоят	182
Учинчи бўлим	184

7-почта кутиси	184
Махбуслар карвони	195
Лагерь	199
Ногиронлар шаҳарчаси	210
Сталинга хат	212
Ривоят	216
2-саноат корхонаси	218
Икки хат изидан	223
Оқлаш истаги	227
Юлдузнинг сўниши	244
Ривоят	249
Усмон Носир ҳаёти йилномаси	251

Наим Каримов

УСМОН НОСИРНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Ҳаётий лавҳалар, ҳужжатлар, ривоятлар

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994

Муҳаррир *Ш. Р. Эргашева*
Бадний безаклар *А. А. Маҳкамовники*
Бадний муҳаррир *М. М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Е. Р. Лукьянова*
Мусаххих *Ю. Т. Бизаатова*

Теришга берилди 22.12.93. Босишга рухсат этилди
18.02.94. Бичими 70×90¹/₃₂. Бадний гарнитура. Офсет бос-
ма. Шартли босма листи 9,36. Нашриёт ҳисоб листи 12,26.
Тиражи 25 000. Буюртма № 2509. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
босмаҳонаси, 700083, Тошкент шаҳри, Буюк
Турон кўчаси, 41-уй.